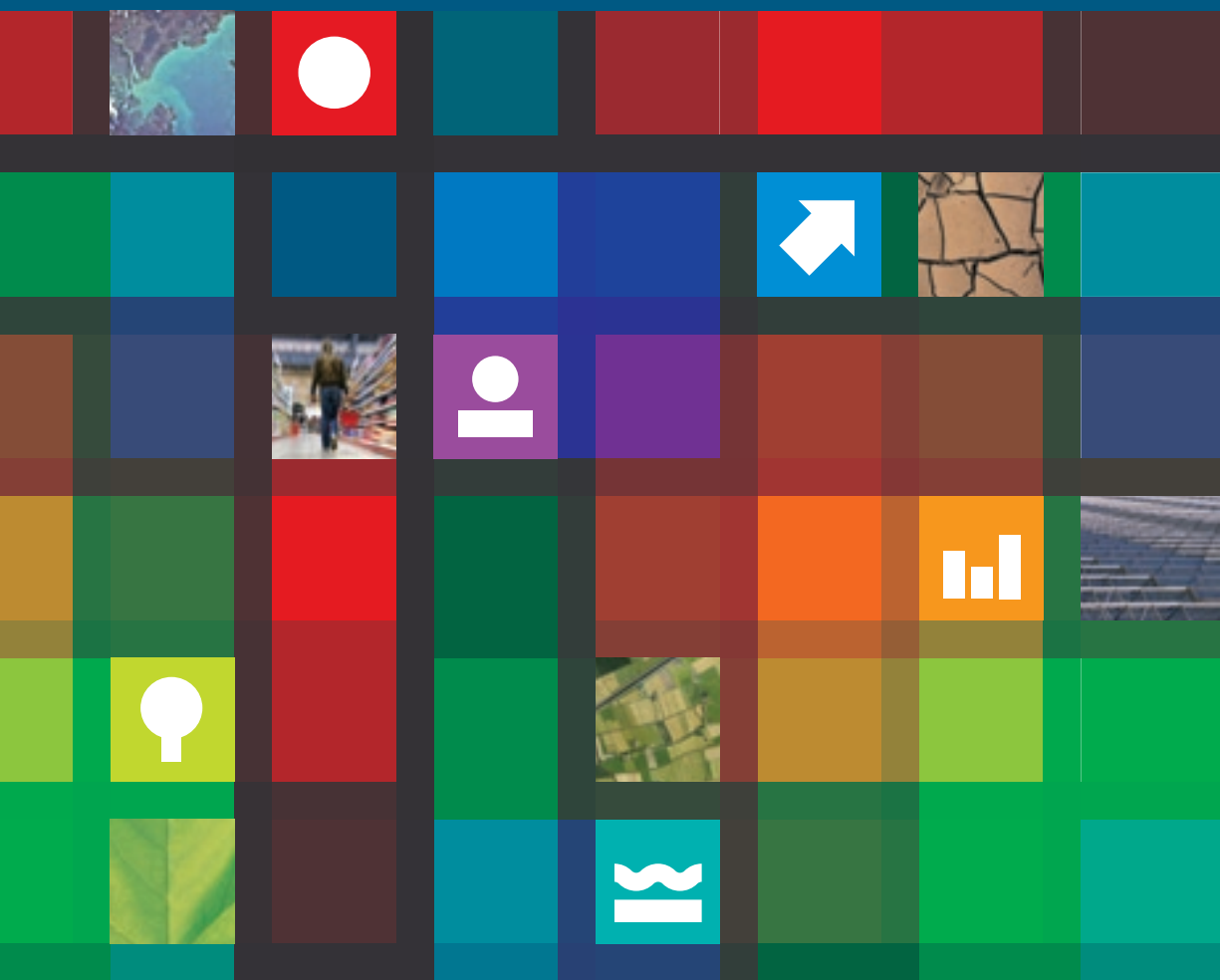

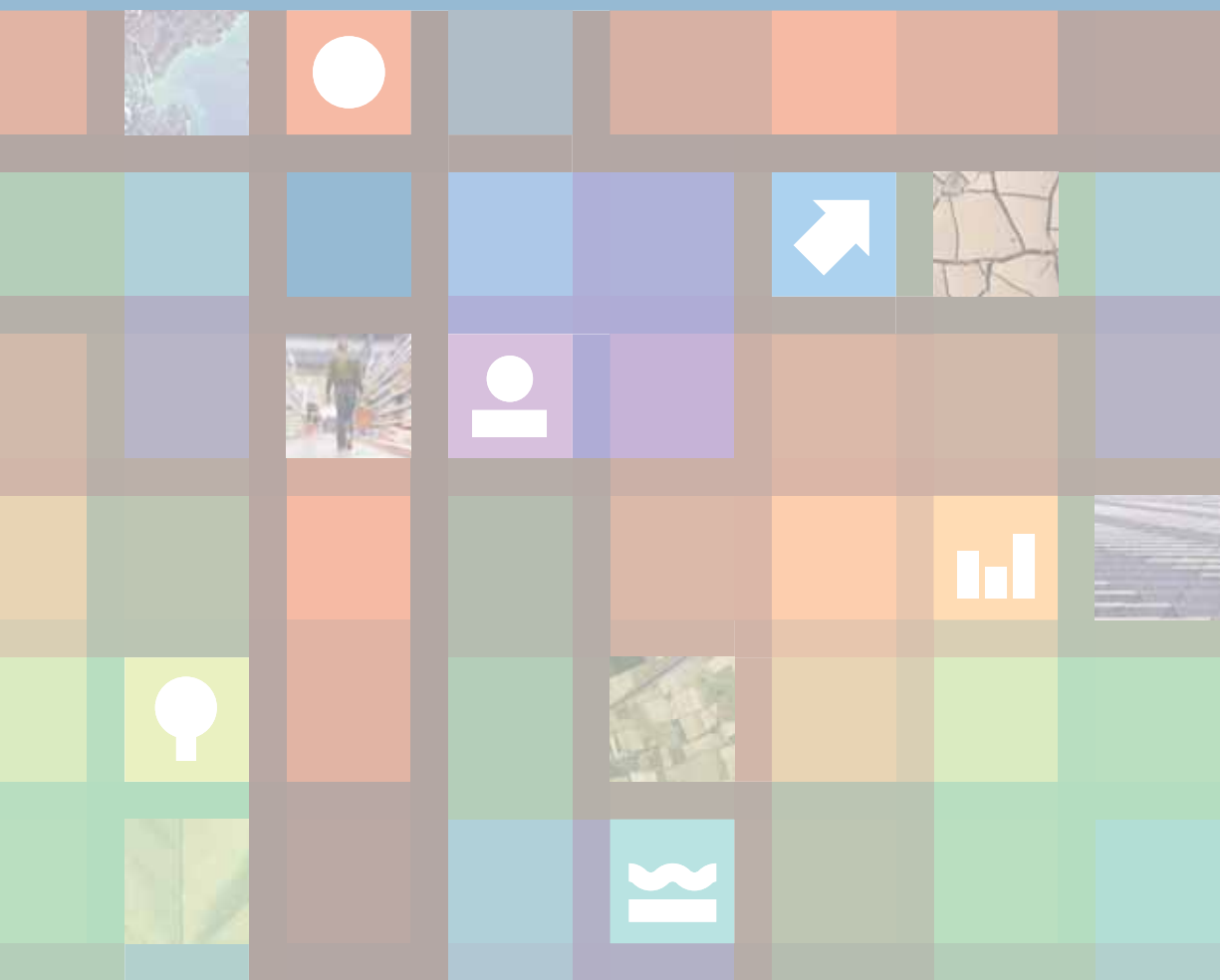
Landbouw-Economisch Bericht 2007

LEI

WAGENINGENUR

Landbouw-Economisch Bericht 2007

LEI

WAGENINGENUR

LANDBOUW-ECONOMISCH BERICHT 2007

P. Berkhout en C. van Bruchem (red.)

Den Haag, LEI, 2007

Periodiek rapport 07.01; ISSN 0169-3255

Prijs: 35 euro (inclusief 6% BTW)

272 p., fig., tab.

Het Landbouw-Economisch Bericht 2007 biedt een verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse agrosector. Tegen de achtergrond van de internationale en nationale economische en politieke ontwikkelingen, wordt ingegaan op ontwikkelingen in de landbouw en het landbouw-beleid in respectievelijk de wereld en de Europese Unie. Vervolgens staat de Nederlandse agrosector centraal, met aandacht voor consumptie en de voedings- en genotmiddelenindustrie. Hierna wordt aandacht besteed aan het landelijk gebied, de landbouwmilieuproblematiek en de structuur van de primaire land- en tuinbouw. De publicatie wordt afgerond met beschouwingen over de markt- en inkomensontwikkelingen in respectievelijk de glastuinbouw en champignonenteelt, opengrondstuinbouw, akkerbouw, grondgebonden veehouderij en intensieve veehouderij.

Informatie:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: informatie@wur.nl

Bestellingen:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: publicatie@wur.nl

www.wur.nl

© LEI, 2007

Vermenigvuldiging of overname van gegevens is toegestaan mits met duidelijke bronvermelding.

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Vormgeving en productie: The KEY Agency, Amsterdam

Woord vooraf

Met het Landbouw-Economisch Bericht (LEB) biedt het LEI, in opdracht van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), jaarlijks een breed verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse agrosector. De opzet van deze jaargang volgt in grote lijnen die van vorig jaar, waarbij monitoring van ontwikkelingen wordt afgewisseld met diepgaander beschouwingen. Evenals in voorgaande edities zijn er echter ook dit jaar veranderingen aangebracht met als doel de publicatie 'bij de tijd' te houden. De meest opvallende wijziging is vermoedelijk de andere opmaak, die aansluit bij de nieuwe huisstijl van het LEI.

De totstandkoming van deze publicatie is begeleid door de Redactieadviesraad onder voorzitterschap van prof.dr.ir. G. Meester (LNV, Directie IZ). De andere externe leden van deze adviesraad zijn: drs. G.G. van Leeuwen (LNV, Directie Landbouw), drs. E.M. van Ditzhuijzen (LNV, Taskforce Economie), E. Klein MA (LNV, directie VD), ir. J.F. Rummenie (LNV, directie I&H), drs. G.A.M. van der Grind (LTO-Nederland), dhr. P. den Ouden (FNLI), ir. A. Sjaauw-Koen-Fa (Rabobank Nederland) en prof.dr.ir. A.J. Oskam (Wageningen Universiteit en Researchcentrum).

Aan de behandeling van de onderwerpen is door veel LEI-medewerkers bijgedragen. Daarnaast is het LEI dank verschuldigd aan diverse meelezers van buiten het LEI. De sluitingsdatum van de teksten was medio mei 2007.

De coördinatie van de werkzaamheden was in handen van ir. P. Berkhout, in samenwerking met drs. T.J. Achterbosch, A.J. de Kleijn, dr. I.J. Terluin, A. Pronk, ing. M.J. Voskuilen, ir. C. van Bruchem, ir. A. van der Knijff, ir. H.A.B. van der Meulen, ing. W.H. van Everdingen en ir. E. ten Pierick. De eindredactie was in handen van P. Berkhout. A.J. de Kleijn verzorgde de eindredactie van de tabellen en figuren.

Een uitgebreide Engelstalige samenvatting van deze publicatie wordt afzonderlijk gepubliceerd.

Den Haag, juni 2007

De directeur,
dr. J.C. Blom

Inhoud

SAMENVATTING	VI
1 ECONOMISCHE EN POLITIEKE ONTWIKKELINGEN	1
1.1 Economische ontwikkelingen	1
1.1.1 Mondiaal en Europa	1
1.1.2 Nederland	6
1.2 Politieke en institutionele ontwikkelingen	8
1.2.1 Mondiaal	9
1.2.2 Europese Unie	13
1.2.3 Nederland	15
Agenda van de internationale landbouwpolitiek	17
2 LANDBOUW EN VOEDSEL IN DE WERELD	18
2.1 Voedselvraag en -aanbod	18
2.1.1 Productie- en prijsontwikkelingen	18
2.1.2 Ondervoeding en overgewicht	21
2.1.3 Invloed veehouderij op het milieu	22
2.2 Internationaal landbouwbeleid	24
2.2.1 Ondersteuning van de productie	24
2.2.2 Stand van zaken Doha-ronde	24
2.2.3 Non-tarifaire handelsbelemmeringen	25
2.2.4 Handelsbarrières in de zuivel	27
2.2.5 Landbouwbeleid Verenigde Staten in discussie	29
2.3 Internationale handel	30
2.3.1 Ontwikkelingen in de wereldhandel	30
2.3.2 Bilaterale handelsakkoorden	31
2.3.3 Agrarische handelsliberalisatie, armoede en ontwikkeling	34
3 LANDBOUW IN DE EU	36
3.1 Beleid	36
3.1.1 Markt- en inkomensbeleid	36
3.1.2 Dierenwelzijnsbeleid	42
3.1.3 EU-plattelandsbeleid	44
3.2 Uitbreiding EU met Bulgarije en Roemenië	45
3.3 Marktsituatie in de EU	46
3.4 Bergboerenregeling - evaluatie en herziening	39
3.5 Uitgaven landbouwbeleid	52
3.6 Productie- en inkomensontwikkeling EU-landbouw	53
3.7 Agrarische handel in de EU	54
4 DE NEDERLANDSE AGROSECTOR	57
4.1 Ontwikkeling van het agrocomplex	57
4.2 Agrarische import en export	59

4.3	Voedings- en genotmiddelenindustrie	61
4.4	Concurrentiepositie Nederlandse voedingsmiddelenindustrie	65
4.5	Detailhandel	68
4.6	Horeca en catering	73
4.7	Consumptie van voedings- en genotmiddelen	74
5	LANDELIJK GEBIED	79
5.1	Inrichting landelijk gebied	79
5.1.1	Honderd jaar ruilverkaveling	79
5.1.2	De nieuwe Wet inrichting landelijk gebied	81
5.2	Inrichting grondgebonden landbouw	83
5.2.1	Verkaveling	84
5.2.2	Waterhuishouding	86
5.2.3	Huidige structuur van de landbouw en vooruitzichten	89
5.3	Inrichting niet-grondgebonden landbouw	92
5.3.1	Reconstructie zandgebieden met intensieve veehouderij	92
5.3.2	Herstructurering intensieve tuinbouwteelten	94
5.3.3	Clustering van bedrijven - agrologistiek	97
5.4	Naar een agrarische hoofdstructuur?	98
6	LANDBOUW EN MILIEU	101
6.1	Algemeen	101
6.2	Gewasbescherming	103
6.3	Broeikasgassen en energie	107
6.3.1	Broeikasgasemissies en klimaatbeleid	107
6.3.2	De agrarische sector als energieproducent	109
6.4	Mest en mineralen	111
6.5	Ammoniak	114
6.6	De milieubelasting van de land- en tuinbouw in 2040	117
7	PRIMAIRE LAND- EN TUINBOUW	119
7.1	Bedrijfsstructuur	119
7.1.1	Ontwikkeling aantal bedrijven	119
7.1.2	Biologische landbouw	121
7.2	Arbeid	122
7.2.1	Arbeidsvolume	122
7.2.2	Administratieve lastendruk	124
7.2.3	Arbeidsomstandigheden	124
7.3	Grond	125
7.3.1	Grondgebruik	125
7.3.2	Grondmarkt	125
7.3.3	Pacht	127

7.4	Bedrijfstoelagen en productierechten	129
7.4.1	Bedrijfstoelagen	129
7.4.2	Productierechten	131
7.5	Balans en financiering	133
7.5.1	Balans	133
7.5.2	Herkomst en besteding financieringsmiddelen	134
7.6	Bedrijfsresultaten	136
7.6.1	Kostenopbouw	136
7.6.2	Inkomensvorming	138
7.7	Sectorresultaten	141
7.7.1	Productiewaarde	141
7.7.2	Toegevoegde waarde	142
7.7.3	Resterend inkomen	143

8 GLASTUINBOUW EN PADDESTOELENTELT 144

8.1	Het glastuinbouwcomplex	144
8.1.1	Algemeen	144
8.1.2	Glasgroenten	145
8.1.3	Snijbloemen en potplanten	147
8.1.4	Paddestoelen	151
8.2	Structuur van primaire bedrijven	152
8.2.1	Glastuinbouw	152
8.2.2	Champignonenteelt	154
8.3	Bedrijfsresultaten	156
8.3.1	Glastuinbouwbedrijven	156
8.3.2	Champignonbedrijven	162

9 OPENGRONDSTUINBOUW 164

9.1	Het opengrondstuinbouwcomplex	164
9.1.1	Algemeen	164
9.1.2	Opengrondsgroenten	165
9.1.3	Fruit	168
9.1.4	Bloembollen	169
9.1.5	Bomen	171
9.2	Structuur van primaire bedrijven	172
9.3	Bedrijfsresultaten	176
9.3.1	Opengrondsgroenteteelt	176
9.3.2	Fruitteelt	177
9.3.3	Bloembollenteelt	178
9.3.4	Boomteelt	179

10	AKKERBOUW	181
10.1	Het akkerbouwcomplex	181
10.1.1	Algemeen	181
10.1.2	Aardappelen	182
10.1.3	Suikerbieten	184
10.1.4	Granen en uien	185
10.2	Structuur primaire akkerbouw	186
10.3	Bedrijfsresultaten akkerbouwbedrijven	189
11	GRONDGEBONDEN VEEHOUDERIJ	197
11.1	Het grondgebonden-veehouderijcomplex	197
11.1.1	Algemeen	197
11.1.2	De keten in beeld	198
11.2	Structuur van primaire bedrijven	203
11.3	Bedrijfsresultaten	207
11.3.1	Melkveebedrijven	207
11.3.2	Vleesrundvee en schapenhouderij	214
12	INTENSIEVE VEEHOUDERIJ	216
12.1	Het intensieve veehouderijcomplex	216
12.1.1	Algemeen	216
12.1.2	Varkenssector	217
12.1.3	Pluimveesector	220
12.1.4	Vleeskalverensector	222
12.2	Structuur van primaire bedrijven	223
12.3	Bedrijfsresultaten	227
12.3.1	Varkensbedrijven	227
12.3.2	Pluimvee- en vleeskalverbedrijven	231
	LITERATUUR	234
	BEGRIPSOMSCHRIJVINGEN	249
	MEDEWERKERS	255

Samenvatting

Economische en politieke ontwikkelingen

De wereldeconomie groeide in 2006 met ruim 5% iets sterker dan in 2005. De sterkste groei deed zich opnieuw voor in het Verre Oosten. Ook in de EU trok de groei aan, maar toch bleef deze beperkt tot 2,5 à 3%. De groei leidde tot hogere prijzen op de wereldmarkt, onder meer voor olie en agrarische grondstoffen, en tot een daling van de werkloosheid. De Nederlandse economie groeide in 2006 met 3%, ongeveer twee keer zo veel als in 2005. De sterke groei leidt tot krapte op de arbeidsmarkt, die voor een deel kan worden opgevangen door arbeidskrachten uit nieuwe EU-lidstaten.

Vooraf door het verschijnen van nieuwe studies over oorzaken en gevolgen van klimaatsverandering, kwam deze problematiek hoger op de agenda. De EU heeft in 2006 op dit gebied ambitieuze doelstellingen vastgesteld. Het in het voorjaar van 2007 aangetreden nieuwe kabinet-Balkenende IV geeft eveneens een hogere prioriteit aan duurzaamheidsproblemen. Een concreet gevolg van de hogere temperaturen is de uitbraak van de in Nederland nog niet eerder voorgekomen dierziekte *blue tongue*, die leidde tot een uitvoerverbod van runderen.

De landbouw in de wereld

De wereldmarktprijzen van agrarische producten gingen in 2006 gemiddeld met ongeveer 10% omhoog. Dat kwam zowel door een teruglopend aanbod (onder andere van granen en zuivelproducten) als door een groeiende vraag. Van dierlijke producten stijgt de consumptie, terwijl bij plantaardige, zoals suiker en maïs, de groeiende vraag naar biobrandstoffen een belangrijke rol speelt. De toenemende behoefte aan biomassa voor energie kan ten koste gaan van de voedselproductie.

Het aantal ondervoede mensen in de wereld is sinds 1995 in absolute zin toegenomen, zodat de voor 2015 beoogde halvering moeilijk lijkt te realiseren. In schril contrast hiermee staat het uitdijende probleem van het overgewicht, vooral in de rijke landen. Geschat wordt dat er wereldwijd zo'n 300 mln. mensen zijn met ernstig overgewicht.

Een gevolg van de klimaatsverandering is een ernstiger schaarste aan water. Toch wordt wereldwijd geen daling van de landbouwproductie verwacht, maar wel in de tropen. Vooral de armen in de wereld zullen door de klimaatverandering worden getroffen. De veehouderij, die naar verwachting de komende decennia sterk zal groeien, levert een substantiële bijdrage aan de uitstoot van broeikasgassen.

Bij het overleg over een verdere liberalisering van de wereldhandel is sinds 2004, toen een raamakkoord werd bereikt, weinig vooruitgang geboekt. Deels in samenhang daarmee kwam er bij de VS en de EU, maar ook bij Aziatische landen, meer belangstelling voor bilaterale verdragen. Het aandeel van de agrarische producten in de wereldhandel neemt geleidelijk af en bedraagt tegenwoordig 8-9%. Er doet zich in de handel een verschuiving voor van bulkproducten naar verwerkte landbouwproducten.

De landbouw in de EU

Het ziet er naar uit dat in het kader van de voor 2008 geplande *Health Check* van het EU-landbouwbeleid onder andere een verdere afroning van de bedrijfstoelagen ten gunste van het plattelandsbudget aan de orde zal komen. De aan deze toeslagen verbonden voorwaarden stimuleren de boeren om het productieproces in een maatschappelijk gewenste richting aan te passen. Ook vindt discussie plaats over de melkquotering, die volgens de geldende afspraken in 2014 zal verdwijnen. De komende jaren zullen de melkquota wellicht worden verruimd en de steunprijzen verder verlaagd. De hervorming van de suikermarktordening in 2006 heeft tot dusver onvoldoende bijgedragen aan een vermindering van de suikerproductie in de EU, zodat extra maatregelen nodig waren om de markt beter in evenwicht te krijgen.

In 2007 is een nieuwe programmeringsperiode voor het EU-plattelandbeleid begonnen. Hiervoor is tot 2013 ruim 77 mrd. euro beschikbaar, onder meer voor diversificatie van de plattelandseconomie en voor landschapsbeheer en milieu. De toetreding van Roemenië en Bulgarije tot de EU per 1 januari 2007 vergt extra middelen zodat op bestaand beleid bezuinigd moet worden.

In 2006 verminderde de landbouwproductie in de EU-25 met bijna 2%, terwijl de prijzen gemiddeld ongeveer gelijk bleven. Productiemiddelen werden duurder. De totale netto toegevoegde waarde veranderde nauwelijks, maar door de vermindering van het arbeidsvolume is het inkomen per hoofd enigszins gestegen.

Ontwikkelingen in de Nederlandse agroketen

Het geheel van economische activiteiten samenhangend met landbouw en voedingsmiddelen - het 'agrocomplex' - komt overeen met ongeveer 9,5% van de totale nationale toegevoegde waarde en ruim 10% van de werkgelegenheid. De grondgebonden veehouderij levert de grootste bijdrage aan toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het agrocomplex, namelijk circa 30%.

De Nederlandse uitvoer van agrarische producten en voedingsmiddelen nam in 2006 met ruim 8% toe tot 54 mrd. euro, de import groeide met 9% naar 31 mrd. euro. Meer dan 80% van de agrarische export gaat naar EU-landen en bijna 65% van de invoer komt daar vandaan. Op langere termijn gezien groeit de export van bewerkte agrarische producten sterker dan van onbewerkte.

De Nederlandse voedingsmiddelenindustrie telt ongeveer 4.500 bedrijven en 158.000 arbeidskrachten en behaalde in 2004 een omzet van 54 mrd. euro. Deze bedrijfstak is sterk internationaal georiënteerd en investeerde in 2005 bijna 32 mrd. euro in het buitenland.

De omzet van de detailhandel in voedings- en genotmiddelen nam in 2006 met 3,7% toe, vooral door een groter volume. Het aandeel van de supermarkten stijgt nog steeds. Het aantal levensmiddelenwinkels per 100.000 inwoners is tussen 2001 en 2005 met 18% verminderd. In 2006 werden ruim 9% meer biologische voedingsmiddelen verkocht dan in 2005 en hun marktaandeel in de totale bestedingen aan voedingsmiddelen kwam op bijna 2%. De Nederlandse huishoudens gaven in 2005 minder dan 14% van hun besteedbaar inkomen uit aan voedings- en genotmiddelen. De gezondheidsaspecten van de voedselconsumptie krijgen bij overheid en bedrijfsleven steeds meer aandacht. Dit komt onder meer tot uiting in campagnes tegen overgewicht, de introductie van gezondheidslogo's en de opkomst van 'gezondheidszuivel' en van groente- en fruitdranken.

Landelijk gebied

Tot rond 1960 waren de ruilverkavelingen - later landinrichting genoemd - vrijwel geheel gericht op verbetering van de productieomstandigheden van de landbouw, maar sindsdien zijn doelstellingen op het gebied van natuur, landschap, recreatie en waterhuishouding belangrijker geworden. Inmiddels is op ongeveer 60% van het landelijke gebied een landinrichtingsproject uitgevoerd, in sommige gebieden zelfs meerdere keren. Toch wordt de verkaveling slechter: mede door de schaalvergroting is bijvoorbeeld tussen 1993 en 2004 het aantal bedrijven met meer dan vijf kavels toegenomen van 26% tot 38%.

Sinds 1 januari is de Wet inrichting landelijk gebied (WILG) van kracht, die de wettelijke basis vormt voor het Investeringsbudget landelijk gebied. In dat verband is voor 2007-2013 in totaal ongeveer 4 mrd. euro beschikbaar, waarvan bijna de helft voor de Ecologische Hoofdstructuur.

De waterhuishouding, die veel raakvlakken heeft met de agrarische sector, vergt steeds meer aandacht: verdroging van natuurgebieden moet worden teruggedrongen, door de klimaatsverandering neemt de behoefte aan beregening in de land- en tuinbouw toe en de verzilting moet intensiever worden tegengegaan.

Vijf jaar geleden is de Reconstructiewet Concentratiegebieden van kracht geworden. Inmiddels is de reconstructie van start gegaan, maar een wezenlijk onderdeel ervan, de verplaatsing van veehouderijbedrijven, komt slechts moeizaam op gang.

De overheid heeft tien landbouwonwikkelingsgebieden aangewezen voor de herstructurering van de glastuinbouw en daarvoor ook geld beschikbaar gesteld. Ook deze ontwikkeling verloopt vrij traag, onder meer vanwege de matige belangstelling van de tuinders.

Landbouw en milieu

De milieukosten voor de agrarische sector zijn hoog in verhouding tot de toegevoegde waarde. Ze bedroegen in 2003, na aftrek van subsidies, circa 575 mln. euro. Vanaf het begin van de jaren negentig zijn deze lasten sterk gestegen, maar de laatste jaren treedt een stabilisatie op.

Het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen is vanaf het midden van de jaren tachtig tot aan de eeuwwisseling ongeveer gehalveerd, maar neemt de laatste jaren weer iets toe (tabel 1). De milieubelasting door deze middelen is sterk afgenomen, vooral door beperkingen in de toepassing, zoals het gebruik van driftarme spuitkoppelen.

De economische nadelen van het gewasbeschermingsbeleid voor de telers zijn beperkt.

Sinds 1995 is de uitstoot van broeikasgassen door de agrarische sector, die voor ongeveer twee derde wordt veroorzaakt door methaan en lachgas, met bijna 20% verminderd maar de laatste jaren doet zich een stabilisatie voor (tabel 1). De hoge energieprijzen en de aanscherping van het klimaatbeleid bieden de agrarische sector kansen als producent van vernieuwbare energie, onder meer door het opvangen van zonnewarmte in kassen en door de productie van energie uit mest en biomassa. De belangstelling voor biogasinstallaties is dan ook sterk toegenomen.

De aanvoer van mineralen naar landbouwgrond is aanzienlijk verminderd (tabel 1). Toch zijn de concentraties van mineralen in het grondwater in verschillende gebieden nog te hoog. Het mestbeleid, dat twee jaar geleden ingrijpend werd aangepast, leidt tot hoge kosten voor mestafvoer. De emissie van ammoniak is sinds het midden van de jaren tachtig ongeveer gehalveerd, maar daalt de laatste jaren niet meer. Zowel de generieke component (vooral gericht op emissiearme stallen) van het ammoniakbeleid als de ruimtelijke component (reductie van de emissie in de buurt van kwetsbare gebieden) is de afgelopen jaren afgezwakt.

Tabel 1		Ontwikkeling milieubelasting land- en tuinbouw, 1995-2005					
		1995	2000	2002	2003	2004	2005 (v)
Verbruik gewasbeschermingsmiddelen (mln. kg actieve stof) ^a		12,61	11,38	9,70	9,55	10,66	10,70
Broeikasgasemissie (mrd. kg CO ₂ -equiv.) ^b		31,7	29,1	27,4	27,1	27,0	27,2
Aanvoer stikstof (N, kg per ha)		472	394	352	353	351	341
Aanvoer fosfaat (P ₂ O ₅ , kg per ha)		140	125	108	112	102	107
Ammoniakemissie (mln. kg)		179	139	123	122	120	121
^a Bron: Plantenziektkundige Dienst; ^b herziene reeks.							
Bron: RIVM/CBS, Milieucompendium, diverse jaren.							

Tabel 2**Ontwikkeling bedrijven, arbeidskrachten en areaal, 1990 - 2006**

	1990	1995	2000	2005	2006	Vershil (%) 2005-2006
Aantal land- en tuinbouwbedr. (x 1.000)	124,9	113,3	97,5	81,8	79,5	2,9
Aantal arbeidskrachten (x 1.000)	288,3	276,2	280,9	235,8	224,2	-4,9
Areaal cultuurgrond (x 1.000 ha)	2005,6	1965,3	1955,5	1920,8	1899,1	-1,1

Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

Structurele ontwikkelingen in de land- en tuinbouw

In 2006 waren er ongeveer 2.400 land- en tuinbouwbedrijven minder dan een jaar tevoren (tabel 2). Sinds 1990 is dit aantal met ruim 35% verminderd; verwacht wordt dat tot 2020 een verdere daling zal optreden van 40 tot 50%. Vooral het aantal kleine(re) bedrijven neemt af. Bijna twee derde van de agrariërs heeft ook voor de langere termijn veel vertrouwen in de toekomst van het bedrijf; op kleine bedrijven is de stemming minder positief dan op grotere.

Het aantal biologische land- en tuinbouwbedrijven daalt al enkele jaren en het bijbehorende areaal, dat 2,5% van het totaal areaal landbouwgrond omvat, lijkt te stabiliseren.

Het aantal arbeidskrachten is het laatste jaar sterk verminderd, namelijk met bijna 5% (tabel 2). Vooral in de tuinbouw gaan geleidelijk meer mensen uit Midden- en Oost-Europa werken. Het ziekteverzuim van werknemers in de agrarische sector is tussen 2002 en 2005 gedaald van 4% naar 2,6% en ligt daarmee ruimschoots onder het landelijk gemiddelde.

De geregistreerde oppervlakte cultuurgrond is sinds 1990 met ongeveer 6.700 ha per jaar verminderd (tabel 2). De grondprijs, die tussen 2001 en 2004 fors is gedaald, trekt de laatste jaren weer aan. De oppervlakte reguliere pacht neemt nog steeds af en omvat nog zo'n 20% van het totale areaal. De niet-reguliere pacht vertoont een toename.

Productie- en inkomensontwikkeling van de land- en tuinbouw

De productiewaarde van de land- en tuinbouw nam in 2006 met 6% toe tot ruim 22 mrd. euro, vooral doordat over een breed front de prijzen omhoog gingen. Het bedrag aan aangekochte goederen en diensten en aan afschrijvingen nam minder toe dan de productiewaarde. Mede door hogere subsidies ging de netto toegevoegde waarde met ongeveer 12% omhoog. Door deze verbetering kwam het gemiddelde bedrijfsinkomen per arbeidskracht in de sector weer ongeveer op het peil van 2001. Deze ontwikkeling is terug te vinden in de inkomenscijfers voor het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf (tabel 3). Het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf had in 2006 een waarde van bijna 1,8 mln. euro, waarvan ruim 0,6 mln. in grond en 0,4 mln. in

Tabel 3		Resultaten (1.000 euro per bedrijf) van land- en tuinbouwbedrijven, 2001-2006			
		2001-2003	2004	2005	2006(r)
Gezinsinkomen uit bedrijf		37,8	33,9	47,5	52,0
Inkomen buiten bedrijf	(+)	10,0	13,7	15,3	16,0
Totaal gezinsinkomen	(=)	47,8	47,6	62,8	68,0
Gezinsbestedingen		36,3	37,6	41,3	41,0
Besparingen		7,9	7,9	17,3	21,0
Bron: Informatienet.					

niet-materiële activa, zoals quota. De bedrijven zijn voor 64% gefinancierd met eigen vermogen; dit percentage gaat geleidelijk omlaag.

Ontwikkelingen in de plantaardige sectoren

Voor al door hogere prijzen is de productiewaarde van de **glastuinbouw** in 2006 met 6% gestegen tot boven 5 mrd. euro. Het productievolume bleef ongeveer gelijk.

Ondanks hogere energieprijzen verbeterde het gemiddelde inkomen uit bedrijf in de glastuinbouw, namelijk van 50.500 euro in 2005 tot 73.500 euro in 2006.

De inkomens in de glasgroenteteelt waren lager dan in de sierteelt. De waarde van de champignonproductie daalde in 2006 met ongeveer 4%, ondanks een kleine verbetering van de prijzen. Dat laatste droeg bij aan de stijging van het gemiddelde bedrijfsinkomen van 26.000 euro tot circa 35.500 euro.

Het aantal glastuinbouwbedrijven is in zes jaar met 28% afgenomen, evenveel als in de twintig jaar daarvoor. De gemiddelde bedrijfsgrootte nam toe van 0,8 ha in 1986 tot 1,7 ha in 2006. Vooral met het oog op toenemende internationale concurrentie hebben de twee grootste Nederlandse bloemenveilingen, die samen een marktaandeel van 98% hebben, aangekondigd te willen fuseren.

Na enkele jaren van daling is de productiewaarde van de **opengrondstuinbouw** in 2006 met 6% toegenomen. In de vollegrondsgroenteteelt ging een kleinere productie gepaard met hogere prijzen. De fruitteelt profiteerde van een grote perenoogst en van hogere appelprijzen. De bloembollenteelt kende eveneens hogere prijzen; een interessante nieuwe ontwikkeling is het gebruik van bloembollen als grondstof voor medicijnen. In de boomkwekerij deed zich een beperkte daling van de productiewaarde voor. In de vollegrondsgroenteteelt ging het gemiddelde bedrijfsinkomen in 2006 iets verder omhoog tot rond 40.000 euro, nadat zich in 2005 al een herstel had voorgedaan. In de fruitteelt trad in 2006 een sterke verbetering op ten opzichte van het lage peil van een jaar eerder en kwam het gemiddelde bedrijfsinkomen eveneens op circa 40.000 euro. In de bloembollenteelt lag in 2006 het gemiddelde inkomen rond 50.000 euro, in de boomkwekerij naar schatting rond 70.000 euro.

In de eerstgenoemde sector was dat aanzienlijk meer dan in 2005, in de laatstgenoemde ongeveer hetzelfde. Sinds 1980 is de gemiddelde oppervlakte van de opengrondstuinbouwbedrijven toegenomen van 2,5 ha tot 7 ha.

In de **akkerbouw** nam de productiewaarde in 2006 met ruim 10% toe ten opzichte van 2005. Deze stijging was geheel toe te schrijven aan hogere prijzen (gemiddeld ruim 20%) die veelal een gevolg waren van kleinere oogsten. Ondanks de verlaging van de officiële minimumbietenprijs met 25% in het kader van de hervorming van het EU-suikerbeleid, lag de door de bietentelers ontvangen prijs iets hoger dan in 2005. Het gemiddelde bedrijfsinkomen van de akkerbouwbedrijven verbeterde van 31.000 euro in 2005 tot ruim 60.000 euro in 2006. In de Veenkoloniën gingen de inkomens van de akkerbouwers echter omlaag. Ook de akkerbouw wordt grootschaliger: in 1986 was 10% van de oppervlakte akkerbouwgewassen te vinden op bedrijven van meer dan 100 ha en in 2006 was dat al meer dan 20%.

Ontwikkelingen in de veehouderijsectoren

De productiewaarde van de **grondgebonden veehouderij** was in 2006 iets hoger dan in het jaar daarvoor. Een kleine stijging van de melkproductie speelde daarbij een rol. De melkprijs daalde met 2-3%, maar dat werd ruimschoots gecompenseerd door de verhoging van de melkpremie. Vooral als gevolg van de lagere rundveeprijzen, waardoor de waarde van de veestapel verminderde, daalde het gemiddelde bedrijfsinkomen van de melkveehouders van 2005 op 2006 van 62.000 euro tot ongeveer 53.000 euro. Ongeveer 40% van dit inkomen bestaat uit toeslagen. De marktpartijen rond de grondgebonden veehouderij zijn sterk geconcentreerd: twee zuivelondernemingen verwerken 80% van de melk, drie slachterijen slachten 65% van de runderen en 6 mengvoerbedrijven produceren 70% van het rundveekrachtvoer.

Als gevolg van hogere prijzen en een ongeveer gelijk gebleven volume ging de productiewaarde van de **intensieve veehouderij** in 2006 met ongeveer 7% omhoog. Alleen pluimveevlees werd wat goedkoper. Door de gunstige prijsvorming is het toch al hoge bedrijfsinkomen van de varkenshouders in 2006 nog iets gestegen tot gemiddeld 83.000 euro. Op het gemiddelde legkippenbedrijf ging dit inkomen van -10.000 euro in 2005 naar 40.000 euro in 2006. Op de vleeskuikenbedrijven deed zich het tegenovergestelde voor: van 97.000 euro naar -25.000 euro. In deze sector raken de financiële reserves uitgeput. De gemiddelde vleeskalverhouder zag zijn bedrijfsinkomen dalen van 56.400 euro naar 48.000 euro. Vanwege (dreigende) wettelijke maatregelen krijgt het welzijn van de dieren steeds meer aandacht. In 2004 was bijna 40% van de hokcapaciteit voor zeugen geschikt voor groepshuisvesting en werd bij 15% strooisel toegepast; ruim een derde van de legkippen werd gehouden in scharrelstallen.

Economische en politieke ontwikkelingen

Kernpunten:

- hoogconjunctuur in de rijke landen, aanhoudende dynamiek in Verre Oosten
- verlies van Europees aandeel op de wereldmarkt
- vlakke internationale prijsontwikkeling ondanks dure olie en grondstoffen
- economische groei in Nederland verdubbelt in 2006 tot 3%
- krapte op de Nederlandse arbeidsmarkt
- overleg over wereldwijde handelsliberalisering stagneert
- meer zekerheid over de hand van de mensheid in klimaatverandering
- aanscherping EU-klimaatbeleid met hoogst ambitieuze energiedoelstellingen
- nadruk op plattelandsbeleid in de komende kabinetsperiode
- uitbraak van blue tongue legt Nederlandse export van herkauwers grotendeels plat

1.1 ECONOMISCHE ONTWIKKELINGEN

Onderstaande paragrafen beschrijven de belangrijkste macro-economische en politieke ontwikkelingen die betrekking hebben op de landbouw. Het vormt aldus een algemeen kader voor de meer gespecialiseerde hoofdstukken die hierop volgen. De nadruk ligt op een terugblik op de periode voorjaar 2006 tot voorjaar 2007, met hier en daar beknopte bespiegelingen over mogelijke ontwikkelingen één tot twee jaar vooruit.

1.1.1 MONDIAAL EN EUROPA

Een stevige groei kenmerkte vorig jaar de wereldeconomie. De economische voorspoed voltrok zich in de gunstige omstandigheden van dalende werkloosheid en geringe inflatie, ondanks de snel groeiende vraag naar brand- en grondstoffen. De wereldwijde groei van het bruto binnenlands product (BBP) nam licht toe tot ruim 5%, vooral doordat in de rijke landen de conjunctuur een hoogtepunt bereikte (tabel 1.1). De wereldeconomie maakt sinds begin jaren '90 een lange periode van groei door (CPB, 2007).

De economie van de Verenigde Staten presteerde in 2006 opnieuw uitstekend, al liep de groei aan het eind van het jaar iets terug onder invloed van teruglopende resultaten in de auto-industrie en oplopende rentelasten voor woningbezitters. Het groeitempo kwam voor het derde jaar op rij uit boven 3%. Opgestuwd door de

Tabel 1.1

Groei van het BBP-volume (in % per jaar) naar regio, 2004-2008

Gebied	2004	2005	2006 (r)	2007 (p)	2008 (p)
Wereld	5,3	4,9	5,1	4,6	4,7
Rijke landen	3,2	2,6	3,1	2,5	2,6
w.v. Eurogebied	2,0	1,4	2,6	2,1	2,2
Japan	2,3	2,6	2,7	2,3	2,1
Verenigde Staten	3,9	3,2	3,4	2,3	2,8
Arme landen	7,5	7,3	7,3	6,9	6,9
w.v. Azië	8,4	8,4	8,4	8,0	8,0
w.v. China	10,1	10,2	10,4	9,8	9,7
India	8,1	8,3	8,1	7,4	7,1
Rusland	7,2	6,4	6,7	6,4	6,4
Latijns-Amerika en het Caribisch gebied	5,5	4,3	4,7	4,0	3,7
w.v. Brazilië	4,9	2,3	3,3	3,5	3,5
Midden-Oosten en Noord-Afrika	5,6	6,9	5,5	5,4	5,2
w.v. Turkije	8,9	7,4	6,0	6,4	6,3
Sub-Sahara Afrika	4,8	5,1	4,6	6,1	5,5

Voor alle tabellen geldt: v = voorlopig, r = raming, p = prognose.

Bron: EC (2006a).

gunstige wereldconjunctuur groeide de Amerikaanse uitvoer, maar met weinig effect op de betalingsbalans die sterk negatief is door invoer van olie, consumptiegoederen en steeds meer auto's. Door hoge belastinginkomsten daalde het overheidstekort onder de regering Bush naar 2,3% van het BBP, waardoor bestedingsruimte geen beletsel is bij het formuleren van het toekomstige landbouwbeleid (*farm bill*, zie §2.2.5).

De gematigde groei van de Japanse economie, in omvang nog altijd de vierde economische grootmacht, hield aan. De VS en Zuid-Korea sloten een vergaand vrijhandelsakkoord, dat een verdere impuls zal betekenen voor de regio. Hoge prijzen voor olie en landbouwgrondstoffen ondersteunden de economische groei in Latijns-Amerika. In Brazilië is het groeitempo van krap 5% weliswaar niet spectaculair, maar wel gebaseerd op grote economische en politieke stabiliteit.

Aanhoudende dynamiek in Verre Oosten, uitstekende groeiprestaties in Europa

De grootste dynamiek zat net als afgelopen jaren in het Verre Oosten. Het Chinese BBP is in vijf jaar met ruim 60% toegenomen. In 2006 benaderden de groeicijfers van zowel investeringen als uitvoer de 20% (CPB, 2007). Het economisch beleid is erop gericht investeringen in de bouw, maar bijvoorbeeld ook de staalindustrie af te remmen door duurdere leningen. Daarnaast vindt een beperkte modernisering van de economische instituties plaats. Zo werden de landeigendomsrechten van particulieren iets uitgebreid

als tegenwicht voor de macht van de projectontwikkelaars. De Indiase economie werd de afgelopen vijf jaar ruim 40% groter, maar kampt met toenemende inflatie en overheids-tekorten. Volgens analisten zullen knelpunten in de fysieke infrastructuur toekomstige groei belemmeren. Het constante, hoge groeitempo in China en India heeft gunstige effecten op de binnenlandse koopkracht, al worden de vruchten van de toegenomen welvaart ongelijk verdeeld. De groeiende macht van het Aziatische bedrijfsleven werd zichtbaar op het wereldtoneel door de overname van de Brits/Nederlandse staalproducent Corus door de Indiase gigant Tata.

Het eurogebied kende een gunstig jaar, na een aantal jaren van groeivertraging. Ook in de andere Europese landen draaide de economie uitstekend. De economische groei kwam uit op 2,8% in de EU-25 en op 2,6% in het eurogebied (tabel 1.2). De ontwikkelingen op de arbeidsmarkt waren ronduit gunstig: eind 2006 lag het werkloosheidspercentage weer onder het niveau van 5 jaar daarvoor (CPB, 2007). Binnen het eurogebied werden in 2006 hoge groeicijfers gerealiseerd in onder meer Finland (4,9% BBP-groei) en Ierland. Ook Slovenië, dat begin dit jaar de euro invoerde, presteerde bovengemiddeld bij een matige inflatie. De conjunctuur werd in deze landen ondersteund door een scherpe expansie van de investeringen en een bloeiende consumptievraag vanuit de huishoudens. De Italiaanse economie bleef achter bij het gemiddelde. In Estland en Letland versnelde de economische groei naar 11%. Andere uitschieters zijn Slowakije en Litouwen met groeicijfers van 6 à 7%. De BBP-groei in Polen, de zevende economie van de EU, kwam uit op ruim 5%.

Uitvoer belangrijke bron van Europese hoogconjunctuur, maar verlies marktaandeel

De exportsector fungeerde als een belangrijke aanjager voor de Europese economie in 2006. Het totale exportvolume in het eurogebied groeide met ruim 8%, de Duitse export zelfs met bijna 13% (EC, 2006a). Vooral de opkomende economieën waren

Tabel 1.2

Prognoses (%) van economische groei, inflatie en werkloosheid in de EU, 2006-2008

	Economische groei ^a			Inflatie ^b			Werkloosheid ^c		
	2006	2007	2008	2006	2007	2008	2006	2007	2008
EU-25	2,8	2,4	2,4	2,3	2,3	2,0	8,0	7,6	7,3
Eurogebied	2,6	2,1	2,2	2,2	2,1	1,9	8,0	7,7	7,4
Duitsland	2,4	1,2	2,0	1,8	2,2	1,2	8,9	8,4	7,8
Frankrijk	2,2	2,3	2,1	2,0	1,8	1,9	9,3	9,0	8,7
Verenigd Koninkrijk	2,7	2,6	2,4	2,4	2,2	2,0	5,3	5,0	4,8
Italië	1,7	1,4	1,4	2,3	2,0	1,9	7,1	7,0	7,0

a Groei BBP-volume;

b consumentenprijsindex (CPI);

c in procenten van de beroepsbevolking.

Bron: EC (2006a).

grote afnemers, maar ook de intra-Europese handel bloeide. De uitvoer presteerde goed door de dalende kosten per eenheid productie. In Duitsland daalden deze in 2006 met een kleine 6%, tegen een gemiddelde daling met 0,5% in de rest van het eurogebied (EC, 2006a). Daarom houden analisten de loonontwikkeling in Duitsland scherp in de gaten. Naast de uitvoer droeg de investeringsgroei van 7% sterk bij aan de economische groei in het eurogebied.

De totale waarde van de wereldgoederenhandel in dollars nam in 2006 toe met ruim 9% (tabel 1.3). Het aandeel van Europese exporteurs op de wereldmarkt daalde gemiddeld met 1,5%, vooral ten gunste van bedrijven in China en India. Alleen Duitsland wist het marktaandeel verder uit te breiden. De gunstige economische ontwikkeling in Europa droeg wel in hoge mate bij aan de groei van de totale importvraag en daarmee aan de expansie van de wereldhandel. Terwijl de Chinese invoervraag vertraagde met de helft - en dus nog altijd met 15% toenam - groeide in West-Europa de invoer met ruim 7,5% (meer dan een verdubbeling ten opzichte van 2005). In Midden- en Oost-Europa versnelde de invoergroei van 12% naar 16%. Alhoewel de Europese landen van oudsher sterk leunen op invoer uit Azië en de VS, bedienen de Europese regio's elkaar ook steeds meer. Het CPB verklaart dit vooral uit de verschuiving van industriële productie van West-Europa naar de nieuwe EU-lidstaten (CPB, 2007). Dit tekent de succesvolle integratie van de Centraal-Europese landen in de EU.

Vlaakse internationale prijsontwikkeling ondanks dure olie en grondstoffen

Een tweede belangrijke factor in de groei van de wereldhandel waren de hoge prijzen voor olie en grondstoffen (tabel 1.3). De olieprijs bereikte in augustus 2006 een piek van bijna 79 dollar per vat, daalde daarna flink en kwam uit op een gemiddelde prijs net boven 65 dollar. Verdere daling richting 55 dollar zoals het CPB verwachtte

Tabel 1.3

Kerngegevens wereldmarkt, 2004-2008

	2004	2005	2006	2007	2008
	Mutaties t.o.v. voorgaande jaar (in %)				
Wereldhandelsvolume goederen	11,3	7,6	9,1	7,2	8,0
Consumentenprijs G3 ^a (CPI)	2,1	2,3	2,4	1,2	1,5
Wereldhandelsprijs (dollar)	9,2	5,5	5,3	1,5	- 0,7
Grondstofprijzen excl. energie (dollar)	20,6	10,1	26,7	2,0	- 2,0
Niveaus					
Eurokoers (dollar per euro)	1,24	1,24	1,26	1,30	1,30
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)	38,2	54,4	65,2	55,0	55,0
Rente in de eurozone, zesmaands (%)	2,1	2,2	3,1	4,0	4,0

a G3 = Verenigde Staten, eurogebied, Japan.

Bron: CPB (2007).

- vooral met het oog op de lichte afname van het groeitempo van de wereldeconomie en daarmee van de energiebehoefte (CPB, 2007) - bleef in het voorjaar van 2007 uit. Na een vlakke ontwikkeling in 2005 werden agrarische grondstoffen en voedingsmiddelen in 2006 maar liefst 12% duurder, voornamelijk door tegenvallende oogsten. Metaalprijsen verdubbelden bijna.

De stijging van de energieprijzen met circa 10% resulteerde in een licht hogere inflatie, afgemeten aan de index van consumentenprijzen. De belangrijke kerninflatie (inflatie zonder energie en voeding) bleef in het eurogebied beneden de streefwaarde van 2%. In de VS kwam de kerninflatie aan het einde van de hoogconjunctuur uit op 2,5%. De doorwerking van hogere olie- en andere grondstoffenprijzen naar fabrikaten was dus beperkt, mede door het ontbreken van enige loonreactie. De Europese Centrale Bank (ECB) beteugelde met een reeks renteverhogingen de inflatierisico's bij de huidige economische opgang in het eurogebied. Tussen december 2005 en maart 2007 verhoogde de ECB de rente van 2% naar 3,75%.

Dollar verzwakt recentelijk weer ten opzichte van de euro

Sinds het hoogtepunt in juni 2001 tot aan het voorlopig dieptepunt in december 2004 is de waarde van de dollar ten opzichte van de euro met 36% gedaald. Daarna herstelde de koers zich enigszins, maar vanaf begin 2006 verzwakte de dollar weer tot het niveau van eind 2004. Over heel 2006 kwam de koers uit op gemiddeld 1,26 dollar. Omdat op veel agrarische markten in dollars wordt afgerekend, betekent een goedkope dollar en een dure euro voor de Nederlandse agrosector dat de prijsconcurrentiepositie op exportmarkten onder druk staat. Daar staat een voordeel bij de invoer van grondstoffen voor bijvoorbeeld de veevoederindustrie tegenover. Figuur 1.1 geeft een weergave van de stijging van de euro ten opzichte van de dollar en de valuta van een aantal agrarische handelsstaties.

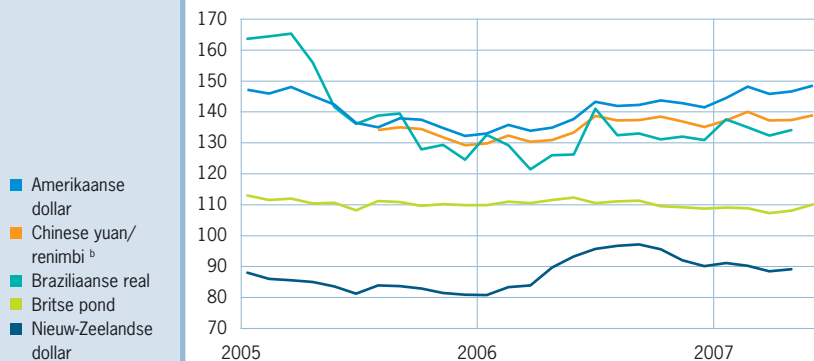
De Chinese munt maakte sinds het loslaten van de strikte koppeling aan de dollar medio 2005 een koersstijging door van circa 3,5% per jaar. De Braziliaanse real bleef ongekend stabiel in verhouding tot de dollar, net als de Argentijnse peso. Europese bedrijven profiteerden daardoor van dalende importkosten voor grondstoffen uit die regio. De Australische dollar (niet in de figuur) bleef stabiel. De munt van Nieuw-Zeeland verzwakte na twee relatief sterke jaren met 9 à 10% ten opzichte van de euro en de dollar. Nederlandse zuivelexporteurs ondervonden daar vooral op de groeiemarkten in Zuidoost-Azië hinder van.

Rooskleurige economische vooruitzichten voor 2007 en 2008

Er is een breed gedeelde verwachting dat de lange periode met hoge economische groei in de wereldeconomie de komende jaren aanhoudt (CPB, 2007; EC, 2006a, 2007a). Wel zwakt de economische groei in de VS en het eurogebied licht af (tabel 1.1).

Figuur 1.1

Ontwikkeling wisselkoersen ^a ten opzichte van de euro
in enkele grote agrarische exportregio's, 2005-2007

- a Maandkoersen, gerelateerd aan het gemiddelde in indexjaar 2001 (2001=100). De procentuele waardeverandering sinds 2001 is direct af te lezen van de figuur (alle munten in de figuur zijn sindsdien verzwakt tegen de euro, behalve de NZ-dollar);
b m.i.v. juli 2005 is de Chinese munt niet langer exclusief gekoppeld aan de dollar, maar aan een mandje van munteenheden.

Bron: DNB.

Door een matiger ontwikkeling van de wereldhandel loopt ook in de Aziatische exportlanden en andere regio's het groeitempo wat terug.

Enkele factoren die volgens het CPB ten grondslag liggen aan de voorspoed blijven onverminderd van kracht. Hiertoe behoren onder meer de integratie van opkomende landen in de wereldeconomie, lage kapitaalkosten, de versnelde stijging van de arbeidsproductiviteit in de VS en een wijdverspreid financieel beleid gericht op prijsstabiliteit, ook in de opkomende landen. Wel wordt gewezen op een aantal onzekerheden die het rooskleurige beeld danig kunnen verstoren. De veronderstelde daling van de olieprijs is ongewis (en blijft in het voorjaar van 2007 feitelijk ook uit). Als de particuliere consumptie in de VS vermindert door perikelen op de woningmarkt heeft dat forse negatieve consequenties voor de wereldhandel. De recente stijging van de euro heeft een negatieve invloed op de Europese prijsconcurrentiepositie, die nog versterkt kan worden bij een stijging van de lonen.

1.1.2 NEDERLAND

De Nederlandse economie verkeert in een bloeiperiode. In 2006 verdubbelde het groeitempo naar 3% en nam de werkloosheid scherp af (tabel 1.4). Nederland presteerde bovengemiddeld in vergelijking met de andere landen in het eurogebied, vooral door een sterke opleving van de binnenlandse consumptie. Veel gezinnen zagen hun vermogen

groeien en vertaalden hun optimisme in de aankoop van kleding en duurzame goederen zoals auto's. Ook een stevige groei van de goederenuitvoer droeg bij aan de economische groei. De Nederlandse uitvoer van goederen nam met 13% toe tot een recordwaarde van 318 mrd. euro (CBS, 2007). De toename hield verband met hoge prijzen in de oliehandel (waaronder veel overslag) en met volumegroei in alle sectoren, vooral in de wederoitvoer. De uitvoer van 'Nederlands product' steeg met ruim 3%, tegen 10% toename van de wederoitvoer. Het handelsoverschot groeide tot 6,4% van het BBP.

Het bedrijfsleven profiteerde sterk van de positieve ontwikkelingen in de uitvoer en de bestedingen. Logistieke bedrijven en zakelijke dienstverleners op de arbeids- en adviesmarkt deden goede zaken en realiseerden gemiddeld 4 à 5% groei. De industrie kende vorig jaar een hoge bezettingsgraad en een productiegroei van 4%. Onder invloed van de rooskleurige vooruitzichten en de lage kapitaalkosten investeerde het bedrijfsleven fors in machines, computers en transportmiddelen.

Krapte op de arbeidsmarkt

De werkloosheid daalde in 2006 met 1 procentpunt naar 5,5% van de beroepsbevolking (tabel 1.4). In het voorjaar van 2007 zweefde het werkloosheidscijfer rond 5%.

Omdat het aantal vacatures groot is, stevent Nederland af op een situatie van 'volledige werkgelegenheid'. Er is altijd een deel van de beroepsbevolking niet actief, of niet

Tabel 1.4		Kengetallen van de Nederlandse economie, 2004-2008				
		2004	2005	2006	2007	2008
Niveaus						
Saldo lopende rekening (in % BBP)		7,2	7,7	7,8	7¼	7¼
Werkloze beroepsbevolking (1.000 personen)		479	483	413	355	315
Werkloze beroepsbevolking (in % beroepsbevolking)		6,5	6,5	5,5	4¾	4
EMU-saldo collectieve sector (in % BBP)		- 1,8	- 0,3	0,2	- 0,1	0,7
Volumes (mutaties in % per jaar)						
Bruto binnenlands product		2,0	1,5	3,0	2¾	2¾
Particuliere consumptie ^a		0,6	0,7	2,5	2½	2¼
Bedrijfsinvesteringen (exclusief woningen)		- 2,2	3,1	7,0	4½	6
Goederenuitvoer (exclusief energie)		9,8	6,8	8,1	6¾	8
Goedereninvoer		8,8	6,0	8,6	7	7½
Prijzen (mutaties in % per jaar)						
Loonsom per werknemer marktsector		3,9	1,3	1,3	2½	4¼
Consumentenprijsindex		1,3	1,7	1,1	1¼	1¼
Goederenuitvoer		- 0,5	0,6	0,8	- ½	- 1½
Goedereninvoer		0,6	3,3	3,7	- 2¼	- 1½
a In 2006 gecorrigeerd voor de gevolgen van beleidsveranderingen m.b.t. de zorg.						
Bron: CPB (2007).						

passend gekwalificeerd. Daarom treedt die situatie niet bij nul procent werkloosheid in, maar bij ongeveer 4%. De looneisen zullen naar verwachting in 2007 oplopen en daarmee de inflatiedruk aanwakkeren, maar dankzij een bescheiden daling van de gemiddelde olieprijs dit jaar blijft de toename van het prijspeil beperkt.

Arbeidsmigratie uit de nieuwe lidstaten kan voor gedeeltelijke verlichting van de spanning in de markt zorgen. Per mei 2007 gaan de grenzen open voor werknemers uit Estland, Letland, Litouwen, Slowakije, Hongarije, Tsjechië, Polen en Slovenië. Werkgevers hoeven voor hen geen tewerkstellingsvergunning meer aan te vragen. Volgens onderzoek van het CBS hebben zich in 2004, het jaar waarin de EU werd uitgebreid met tien lidstaten, 14.000 vooral Poolse werknemers permanent gevestigd. Zij waren destijds werkzaam in de gezondheidssector, de handel en de zakelijke dienstverlening (CBS, 2006). Van de tijdelijke werknemers uit de nieuwe lidstaten, een aantal van circa 70.000 in 2004, werkt een groot deel in de landbouw.

Overheid heeft begroting op orde

Het kabinet-Balkenende IV start met een overschot op de begroting. Zoals gebruikelijk in perioden van economische voorspoed stijgen dan de belastinginkomsten en dalen de uitgaven aan uitkeringen. Het verschil tussen inkomsten en uitgaven van de overheid kwam in 2006 voor het eerst in zes jaar positief uit (tabel 1.4). De totale staatsschuld kwam uit op circa 49% van het BBP, ver onder de norm van 60% die wordt gehanteerd in het eurogebied.

Er tekent zich eenzelfde conjunctureel patroon af als tien jaar geleden: ook toen leunde de economische opgang in Nederland eerst vooral op exportgroei en later op de binnenlandse, particuliere bestedingen (CPB, 2007). Het CPB verwacht dat de hoogconjunctuur in 2007 en 2008 aanhoudt, zij het in iets gematigder tempo dan in het afgelopen jaar. Die verwachting geldt in grote lijnen ook voor Duitsland en België, belangrijke afzetmarkten voor Nederlandse agrarische producten. Wel wordt in 2007 een terugval verwacht in de particuliere bestedingen in Duitsland door de verhoging van het algemene btw-tarief met 3%. In 2008 trekt naar verwachting de Duitse consumptieve vraag weer aan met een groei van 2%, terwijl de uitvoer wat afzwakt (OESO, 2007; EC, 2006a). Dan zullen de bestedingen van de Duitse consument waarschijnlijk een belangrijke steunpilaar zijn van de aanhoudende economische voorspoed in Europa en agrarisch Nederland.

1.2 **POLITIEKE EN INSTITUTIONELE ONTWIKKELINGEN**

Het huidige tempo van economische groei in de wereld enerzijds en de blijvende armoede anderzijds, het wegvallen van landsgrenzen en de toenemende aanspraak op de natuurlijke hulpbronnen vragen om (internationale) afstemming. Deze paragraaf

beschrijft de actuele ontwikkelingen in de internationale politiek binnen het domein van landbouw, natuur en voedselkwaliteit. Ontwikkelingen worden gemeld als er behoefte is aan een weergave van de stand van zaken, of bij een doorbraak in de wetenschap, discussie, beleid of institutionele verandering. Zo is over biodiversiteit dit jaar geen vermelding opgenomen in tegenstelling tot vorig jaar, toen binnen het relevante politieke forum, de Conventie voor Biologische Diversiteit (CBD), een mijlpaal werd bereikt bij het reguleren van de toegang tot en verdeling van de baten van genetische bronnen.

1.2.1 MONDIAAL

Overleg over wereldwijde handelsliberalisering stagneert...

In het kader van de Doha-ronde wordt sinds 2000 binnen de wereldhandelsorganisatie WTO overlegd over het vrijmaken van de handel in landbouwgoederen, industrie-producten en diensten. Sinds de zomer van 2004, toen een akkoord werd bereikt over een raamwerk voor verdere besprekingen, is weinig voortgang geboekt; een doorbraak is niet in zicht. Halverwege 2006 werden de onderhandelingen zelfs enkele maanden gestaakt. Pogingen om het overleg vlot te trekken richtten zich vooral op het landbouw-dossier en dan met name op het overbruggen van de tegenstellingen tussen de EU en de VS (zie §2.2.2). Beide landen laten hun concessies echter afhangen van de mate waarin grote ontwikkelingslanden ruimere toegang verlenen tot hun markten voor diensten en industrieproducten. Omdat landen als India en Brazilië eerst vermindering van landbouwbescherming eisen, is er afgelopen jaar nauwelijks gesproken over deze dossiers. Dit geldt ook voor regelgevende kwesties zoals hervorming van de regels voor anti-dumping, (visserij) subsidies, het verlagen van handelskosten en regionale handelsakkoorden. Vrijwel alle 150 WTO-leden - Vietnam trad als laatste toe, Rusland bereidt zich nog voor - willen een akkoord sluiten om de tot nu toe behaalde resultaten te verzilveren, maar er zijn nog grote hordes te nemen. (www.wto.org)

...en versterkt impuls voor vrijhandelsakkoorden tussen landen en regio's

Afspraken tussen handelspartners om het wederzijdse economisch verkeer te bevorderen zijn zo oud als de handel zelf. Sinds enkele jaren zijn vooral de VS en Japan succesvol in het sluiten van vrijhandelsakkoorden. Recentelijk kwamen de VS en Zuid-Korea overeen om de wederzijdse barrières te verlagen. De EU schakelt nu ook een tandje bij (zie §1.2.2). De officiële Europese lijn is dat de EU blijft streven naar een multilateraal akkoord in WTO-verband en regionale en bilaterale vrijhandelsakkoorden aanvullend en ondersteunend werken door het aansnijden van thema's waarover in WTO-verband moeilijk afspraken te maken zijn, de zogenaamde Singapore-issues. Hierbij gaat het om non-tarifaire belemmeringen zoals standaarden, intellectuele eigendomsrechten, bepalingen over buitenlandse directe investeringen en

handelsbeschermingsinstrumenten (anti-dumping, safeguard measures) enz. Het staat echter buiten kijf dat partners vooral uit zijn op grotere toegang tot elkaars markt, ten nadele van potentiële concurrenten. Om die reden zijn deze verdragen gebonden aan WTO-regels en aan goedkeuring door de overige WTO-leden door middel van een zogenoemde *waiver*. Een ander motief is een voorkeursbehandeling van arme landen, zoals het initiatief van Brazilië om op termijn onbelemmerde toegang te verlenen aan producten uit de minst ontwikkelde landen. Overigens wordt de landbouwhandel vaak grotendeels buiten regionale en bilaterale verdragen gehouden (zie §2.3.2).

Internationale handelsgeschillen

In september deed een WTO-panel ten nadele van de EU uitspraak in de zaak over biotechnologie. De VS werden in het gelijk gesteld dat het Europese beleid om in het verleden de import van genetisch gemodificeerde granen niet toe te staan onrechtmatig was. Doordat het geschil feitelijk terugkeek op een periode in het verleden, zijn de beleidseffecten van de uitspraak niet duidelijk. Verder zorgde de VS voor een primeur door als eerste een procedure aan te spannen tegen China, gericht op mogelijk onrechtmatige exportsteun voor staal, hout en papier. Een andere interessante ontwikkeling is dat een geschil over handelsregels buiten de WTO werd uitgeknopt tussen een onderneming en een WTO-lid. Farmaceut Novartis beschuldigde India van het overtreden van de regels rondom intellectueel eigendom die daarover zijn vastgelegd in WTO-verband in het TRIPS-akkoord. Bij gebrek aan toegang tot de WTO-procedures voor geschillenbeslechting moest de onderneming uitwijken naar een burgerrechter in India. (www.wto.org/English/tratop_e/dispu_e/dispu_e.htm) en (www.ictsd.org/monthly/index.htm)

Meer zekerheid over oorzaken van klimaatverandering...

Volgens het eerste deel van het vierde Assessment Report van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) dat in februari 2007 is gepubliceerd, is er een 'zeer hoog vertrouwen' dat de mens een wereldwijde temperatuurstijging veroorzaakt met de uitstoot van broeikasgassen (IPCC, 2007a). Dit rapport van het IPCC is een doorbraak, omdat niet eerder sprake was van een dergelijke mate van consensus onder de duizenden wetenschappers die bij het IPCC betrokken zijn. Daarnaast zijn de schattingen van de temperatuur- en zeespiegelstijging verbeterd, al zijn de onzekerheidsmarges groot, vooral doordat veel wordt bepaald door de ontwikkeling van de wereldeconomie in de 21e eeuw. De wereldwijde gemiddelde temperatuur zal tot 2100 waarschijnlijk met 1,8 tot 4,0 graden stijgen. De stijging van de zeespiegel wordt voorlopig geschat op 18 tot 59 centimeter, maar nu al is duidelijk dat een volgend rapport dit getal opwaarts zal bijstellen. De zeespiegelstijging wordt voornamelijk veroorzaakt door de uitzetting van het zeewater en het smelten van gletsjers en kleine ijskappen. Volgens het KNMI en het

Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) moeten we in Nederland zekerheidshalve rekening houden met een zeespiegelstijging van 85 cm tot 2100, onder andere omdat de zeespiegel in het noordoosten van de Atlantische Oceaan meer kan stijgen dan het gemiddelde.

...en de gevolgen

Het tweede deel van het Assessment Report, dat in april 2007 werd gepresenteerd, gaat in op de gevolgen van klimaatverandering (IPCC, 2007b). De kernconclusie is dat de zones met een gematigd klimaat, die vanuit de historie het meest hebben bijgedragen aan het broeikas effect, niet de grootste lasten zullen dragen. De ontwikkelingslanden blijken veel kwetsbaarder voor klimaatverandering dan de Westerse landen. Vooral Afrika krijgt te maken met meer droogte (lagere oogsten en watergebrek) en meer ziektes. Volgens het rapport liggen voor Nederland de grootste opgaven bij de rivieren en niet bij de kust. Hierdoor moeten op termijn mogelijk structureel andere oplossingen worden gezocht voor de hoofd- en piekafvoer van de Rijn. (www.ipcc.ch en www.mnp.nl)

Millenniumdoelstellingen: nog een lange weg te gaan tot 2015

Uit het Millennium Development Goals Report 2006 blijkt dat er nog een lange weg te gaan is wat betreft het verminderen van onder andere armoede en honger in de wereld. Het rapport geeft een tussentijdse evaluatie van de acht Millenniumdoelstellingen voor de ontwikkeling van arme landen tussen 2000 en 2015. Armoede (gedefinieerd als het percentage van de bevolking dat moet leven van minder dan 1 dollar per dag) is nog steeds alom aanwezig in Sub-Sahara Afrika en Zuid-Azië en is in de regio Centraal Azië zelfs toegenomen. Hiertegenover staat dat in Oost-Azië en Zuidoost-Azië de armoede sinds 1990 al meer dan gehalveerd is, voornamelijk door de aanhoudende economische groei. Honger blijft een groot probleem in alle regio's, wat een teken is dat de positie van de allerarmsten even nijpend blijft. Chronische honger teistert grote delen van de wereld en neemt daar maar langzaam af: in verschillende delen van Azië lijdt één op de vijf mensen chronisch honger, in Sub-Sahara Afrika zelfs één op de drie (VN, 2006a). (www.un.org/millenniumgoals)

Water- en ontwikkelingsproblematiek meer verbonden

Een andere Millenniumdoelstelling is het halveren van het aantal mensen zonder duurzame toegang tot veilig drinkwater en sanitaire voorzieningen. Sub-Sahara Afrika, Zuid-Azië en Oceanië zijn de regio's waar de toegang tot schoon water nog sterk verbeterd dient te worden. Volgens het Human Development Report 2006 van de Verenigde Naties (VN), dat in het teken staat van de wereldwaterproblematiek, dient iedereen elke dag de beschikking te hebben over minimaal 20 liter schoon water (VN, 2006b). Het IPCC stelt echter dat, als

gevolg van de klimaatverandering, honderden miljoenen mensen in de komende decennia te kampen krijgen met waterschaarste of zelfs watergebrek - vooral in gebieden die nu al kampen met droogte (IPCC, 2007b). Vraagstukken rond water en economische vooruitgang op het platteland in Afrika en andere gebieden worden daarmee direct met elkaar verbonden. De nationale overheden dienen het initiatief te nemen bij het aanpakken van de waterproblematiek, waarbij het rapport oproept tot meer aandacht voor de grensoverschrijdende aspecten. De problematiek rond de grote rivieren in de wereld, zoals de Amazone, Nijl en Mekong, dient op supranationaal niveau te worden bekeken. (<http://hdr.undp.org/hdr2006/>) en (www.ipcc.ch)

Ronde tafel conferenties over soja en palmolie

Sinds een aantal jaren streven overheden en marktpartijen gezamenlijk naar het verduurzamen van de productie van soja en palmolie. Voor overheden draait de inzet om het beschermen van bosrijke gebieden uit het belang van biodiversiteit en klimaatverandering in arme gebieden. De betrokken ondernemingen willen de associatie met boskap vermijden. De Ronde Tafel voor Verantwoorde Soja (RTRS) wil met verschillende belanghebbenden werken aan een duurzame productie, verwerking en handel van soja. De sterke groei van de productie van soja, als gevolg van een stijgende vraag naar veevoer en plantaardige oliën, vormt een bedreiging voor de biodiversiteit in een viertal Latijns-Amerikaanse landen (Brazilië, Argentinië, Bolivia en Paraguay). Vanuit Nederland zijn Unilever, ABN AMRO en Solidaridad bij de RTRS betrokken. De Ronde Tafel voor Duurzame Palmolie (RSPO) is in 2004 opgericht en streeft naar duurzame productie van palmolie in Indonesië en Maleisië. Unilever, RomiSmifood, ASN Bank en Rabobank zijn de belangrijkste Nederlandse deelnemers. (<http://www.responsiblesoy.org/>) en (<http://www.rspo.org/>)

Vogelgriep houdt een klein aantal landen in de greep

Vogelgriep is een griepvirus bij pluimvee, waarbij vooral de hoog-pathogene, voor pluimvee dodelijke variant (H5N1) de wereldgemeenschap zorgen baart. Per april 2007 zijn wereldwijd naar schatting 247 miljoen stuks pluimvee gestorven of vernietigd (OIE, 2007a). Sinds 2001 zijn 288 besmettingen met dit virus vastgesteld bij mensen en daarbij is in meer dan de helft van de gevallen de patiënt overleden (WHO, 2007). De wereldorganisatie voor de diergezondheid OIE gaat er begin 2007 van uit dat deze ziekte zich in vier landen permanent gevestigd heeft: China, Indonesië, Nigeria en Egypte. Daarnaast melden Thailand en Vietnam sporadisch uitbraken. In de eerste drie maanden van 2007 rapporteerden nog 17 andere landen incidentele uitbraken.

De gezondheidsgevaars voor mensen worden in eerste instantie gevormd door contact met besmette vogels, zoals het geval was in alle ziektegevallen bij mensen tot nu toe. Naarmate mensen meer worden blootgesteld aan dit virus neemt de mogelijkheid toe

dat het verandert in een meer overdraagbare vorm. In het doemscenario leidt dit tot een griepgolf die wereldwijd grote aantallen slachtoffers zal eisen. De OIE hamert er daarom al jaren op dat een wereldwijde controle van dierziekten van levensbelang is en daarmee een collectieve aanpak vraagt van de internationale gemeenschap.

Met behulp van internationale donoren heeft de OIE in 2004 een fonds opgericht voor het verbeteren van de kennis en kunde in het monitoren en bestrijden van dierziekten in ontwikkelingslanden. De middelen komen voornamelijk ten goede aan experts en veterinaire laboratoria in die landen. Tevens werden met financiële steun van de Europese Commissie 14 miljoen kippenvaccinaties verstrekt aan Egypte en 4 miljoen aan West-Afrikaanse landen, om een eventuele uitbraak snel in te kunnen dammen (OIE, 2007b). (<http://www.who.int> en www.oie.int)

1.2.2 EUROPESE UNIE

Vijfde uitbreiding van de Europese Unie na tweeënhalf jaar voltooid

Op 1 januari 2007 traden Bulgarije en Roemenië toe tot de EU. Hiermee is de vijfde uitbreiding sinds de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap afgerond. Oorspronkelijk was het de bedoeling dat beide landen tegelijkertijd met de andere Centraal-Europese landen in 2004 zouden toetreden. Bulgarije en Roemenië waren echter niet in staat om op tijd aan de toetredingsvoorwaarden te voldoen. Beide landen hadden moeite met het hervormen van het justitiële apparaat en met het bestrijden van de georganiseerde misdaad en corruptie. Op landbouwgebied waren er ook diverse struikelblokken (zie §3.1.1).

Roemenië is met 22,3 miljoen inwoners na Polen de tweede grootste toetredster van de Centraal-Europese landen. Bulgarije is met 7,4 miljoen inwoners een stuk kleiner. Het BNP per hoofd was in beide landen ongeveer 30% van het EU-25 gemiddelde, waarmee Bulgarije en Roemenië verreweg de 'armste' landen van de EU zijn. Dit wordt vooral veroorzaakt door de lage arbeidsparticipatie en -productiviteit.

In het uitbreidingsproces zal de komende jaren vooral aandacht zijn voor de uitbreiding met de Balkanlanden. Kroatië en Macedonië zijn momenteel kandidaat-lidstaten. Albanië, Bosnië-Herzegovina, Montenegro en Servië (inclusief Kosovo) zijn potentiële kandidaat-lidstaten. Turkije is kandidaat-lidstaat, maar verwacht wordt dat de onderhandelingen met dat land nog wel tien tot vijftien jaar in beslag nemen. Momenteel speelt vooral de weigering van Turkije om Cyprus te erkennen een bepalende rol in het onderhandelingsproces. In december 2006 heeft de EU daarom zelfs de onderhandelingen gedeeltelijk stopgezet.

(epp.eurostat.ec.europa.eu) en (ec.europa.eu/enlargement/index_nl.htm)

Aanscherping EU-klimaatbeleid met hoogst ambitieuze energiedoelstellingen

In maart 2007 heeft de Europese Raad vergaande afspraken gemaakt ten aanzien van een geïntegreerd klimaat- en energiebeleid. Het beleid wordt gericht op het veiligstellen van de energietoevoer (o.a. verminderen van de afhankelijkheid van Rusland voor gas), het verbeteren van de concurrentiekracht van de Europese economieën door een betaalbare energievoorziening en het anticiperen op klimaatverandering en zorgen voor een duurzame energievoorziening. De Raad heeft grotendeels het voorstel van de Europese Commissie overgenomen met daarin een viertal specifieke doelstellingen voor het jaar 2020 (EC, 2007b): 30% minder uitstoot van broeikasgassen ten opzichte van 1990; 20% efficiënter energiegebruik; 20% van het totale energieverbruik is duurzame energie; biobrandstoffen vormen 10% van het totaal aan transportbrandstoffen. Deskundigen twijfelen aan de haalbaarheid van deze doelstellingen. (ec.europa.eu/energy/index_nl.html)

Handelsbeleid: Commissie zet in op bilaterale verdragen

De Europese Commissie heeft in oktober 2006 een mededeling gepresenteerd over de bijdrage die handelsbeleid kan leveren aan de 'Lissabon-strategie voor groei en banen' (EC, 2006b). De mededeling bevat onder meer een actieplan voor het externe economische beleid van de EU. Hieruit blijkt dat bilaterale handelsakkoorden de komende jaren veel aandacht zullen krijgen. De selectiecriteria voor bilaterale partners zijn sterk gebaseerd op de handels- en investeringsmogelijkheden voor Europese bedrijven, vooral in de industrie en diensten: marktpotentieel en de mate van grensbescherming tegen Europese export zijn leidende criteria. Daarnaast lopen er onderhandelingen met de Afrikaanse, Caribische en Pacific (ACP-) landen over de opvolger van het Cotonou-verdrag, op basis waarvan zij preferentiële toegang hebben tot de Europese markt. Deze onderhandelingen staan onder tijdsdruk, aangezien per 2008 de toestemming van WTO-leden (*waiver*) afloopt; een verlenging zit er niet in. China verdient volgens de Commissie 'speciale aandacht' - 's werelds grootste economieën gunnen elkaar in de regel nauwelijks voorkeursbehandeling in de handel. (ec.europa.eu/trade/index_en.htm)

EU-grondwet: werken naar een verdrag in juni 2009

EU-voorzitter Duitsland wil in 2007 de impasse rond de Europese Grondwet doorbreken. Er is consensus binnen de EU over de noodzaak van een herziening van de bestaande verdragen. Na het 'nee' in de referenda in Frankrijk en Nederland is echter een discussie losgebarsten over het karakter van een dergelijke herziening. Op de Europese Raad in juni 2007 zal Duitsland opties presenteren om uit de impasse te geraken. Op zijn vroegst kan in de eerste helft van 2009, onder Tsjechisch voorzitterschap, een nieuw verdrag worden gesloten. (europa.eu/constitution/index_nl.htm)

Het afgelopen jaar was opnieuw een roerig jaar voor de Nederlandse politiek. Op 30 juni 2006 kwam een eind aan de regeringsperiode van het kabinet-Balkenende II, nadat de D66-bewindslieden hun ontslag hadden aangeboden vanwege de affaire rond een spraakmakend kamerlid en de minister van Vreemdelingenzaken en Integratie. Na de val van het kabinet heeft de premier vervroegde verkiezingen uitgeschreven en is het kabinet in demissionaire status (zonder D66) verdergegaan als Balkenende-III. Bij de verkiezingen in november 2006 verloor de regeringscoalitie de meerderheid. Op 22 februari 2007 werd het vierde kabinet onder leiding van premier Balkenende beëdigd. Het 'christelijk-rode' kabinet van CDA, PvdA en Christenunie heeft als motto 'Samen Werken, Samen Leven'. Het regeerakkoord is gestoeld op zes pijlers: een actieve internationale en Europese rol; een innovatieve, concurrerende en ondernemende economie; duurzame leefomgeving; sociale samenhang; veiligheid, stabiliteit en respect; een dienstbare overheid en publieke sector (Kabinet, 2007).

Het landbouw- en plattelandsbeleid valt onder pijler drie, thema 'ontwikkeling van de ruimte'. Plattelandsontwikkeling gericht op een vitaal en veelzijdig platteland zal een hoge prioriteit krijgen in de komende kabinetsperiode. In de discussie over de hervorming van het landbouwbeleid (Health Check in 2008 en evaluatie van de EU-begroting in 2008/09) zal Nederland inzetten op een sterkere koppeling van de inkomensvoelers aan het realiseren van maatschappelijke waarden zoals dierenwelzijn en de instandhouding van het landschap.

Financiering van landbouwbeleid blijft geschoeid op Europese leest

Volgens het kabinet dient de financiering van het Europese landbouwbeleid ook in de toekomst te geschieden binnen een communautair kader. Hiermee lijkt het kabinet afstand te nemen van de optie van nationale cofinanciering van de inkomensvoelers, zoals geopperd door de Sociaal-Economische Raad (SER) en voormalig minister Veerman (SER, 2006; Veerman, 2006). Volgens de SER kan cofinanciering door de lidstaten helpen bij het verbeteren van de koppeling tussen betaling en realisatie van maatschappelijke waarden (cross-compliance). Bovendien maakt cofinanciering van de inkomensvoelers in de eerste pijler het overbrengen van middelen naar de tweede pijler (modulatie) makkelijker. Volgens Veerman kan cofinanciering ook bijdragen aan de maatschappelijke legitimatie van het landbouwbeleid. Cofinanciering kan dienen als een 'waarborg voor correct handelen en kwaliteitscontrole door de directe betrokkenheid en nabijheid van medefinanciers' (Veerman, 2006: p. 27).

Landbouw, natuur en voedselkwaliteit in 2007

De beleidsplannen van de minister van LNV voor 2007 zijn gegroepeerd naar vier hoofdthema's: groen ondernemen, voedsel, platteland en natuur. Binnen het thema groen ondernemen komt de komende periode jaarlijks 7 mln. euro extra beschikbaar voor het verduurzamen van de visserij. Daarnaast zal LNV in de komende drie jaar in totaal 105 mln. euro investeren in innovatieve en duurzame energiesystemen in de glastuinbouw. Binnen het thema voedsel is een belangrijke plaats ingeruimd voor smaaklessen op basisscholen. Het doel van de lessen is om kinderen bewust te maken van wat ze eten en hoe hun voedsel wordt gemaakt. Per 1 januari 2007 is de Wet Investeringsbudget Landelijk Gebied (WILG) in werking getreden die samen met het nieuwe Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG) zorgt voor een decentralisatie van het rijksbeleid voor het landelijke gebied. De provincies krijgen een prominentere rol. Verder zal in 2007 het tweede Plattelandsontwikkelingsprogramma (POP2) gaan draaien (tot 2013). In de periode 2007-2013 ontvangt Nederland 486,5 mln. euro aan cofinanciering voor bepaalde aspecten van het plattelandsbeleid. Tot slot worden in 2007 162 Natura 2000-gebieden aangewezen, waarmee Nederland aan kan sluiten op een Europees netwerk van natuurgebieden (Ministerie van LNV, 2006). (www.minlnv.nl)

Uitbraak van blue tongue legt export van herkauwers grotendeels plat

Nederland werd in augustus 2006 geconfronteerd met een uitbraak van *blue tongue*, een ziekte onder herkauwers die hier niet eerder voorkwam. Het bleek tot voorjaar van 2007 moeilijk om de ziekte onder controle te krijgen, omdat de knut, de muggensoort die het virus verspreidt, de zachte winter in onze regio heeft overleefd. De getroffen sectoren zijn de rundvee-, schapen- en geitenhouderij. Koeien en andere grote herkauwers worden mogelijk ziek bij besmetting, voor kleine herkauwers is de ziekte potentieel dodelijk. Mensen lopen geen gevaar. In Nederland zijn tot nu toe ruim 400 bedrijven besmet, vooral in Zuid-Nederland. Ook in België en Duitsland loopt het aantal besmette bedrijven in de honderden (LNV, 2007). Onderdeel van de controlemaatregelen was een verbod op de export van herkauwers en de levende producten van deze dieren, zoals zaad en embryo's. Het gegeven dat dit verbod voor heel Nederland gold kwam LNV op stevige kritiek van de sector te staan, maar werd verdedigd onder verwijzing naar het risico van verplaatsingen binnen Nederland. De getroffen uitvoer omvatte, op basis van cijfers over 2005, 106 mln. euro aan levende runderen en fokmateriaal, en 28 mln. euro aan levende schapen en geiten. De economische schade van de uitbraak voor de sector lijkt beperkt, al kunnen individuele bedrijven wel sterk getroffen zijn (Saatkamp et al., 2006).

Agenda van de internationale landbouwpolitiek

Jaar	Orgaan	Agenda
2007	EU	Uitbreiding van de EU-25 met Bulgarije en Roemenië.
	VS	Nieuwe <i>Farm Bill</i> (meerjarig landbouwbeleid) in de VS
	EU	Voorzitterschap van Duitsland, gevolgd door Portugal
Juni	EU	14 ^e bijeenkomst van de Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Flora and Fauna (CITES) in Den Haag
Juli	VS / WTO	Verstriken van Trade Promotion Act in de VS en daarmee vermoedelijk einde van vergaande presidentiële bevoegdheden over handelsakkoorden
2008	VN	Aanvang van de wereldhandel in emissierechten op CO ₂ , als onderdeel van het Kyoto Protocol
	WTO	WTO-waiver voor handelsafspraken tussen EU en landen in Afrika, Caribisch gebied en Pacific (ACP) loopt af
	EU	Voorzitterschap van Slovenië, gevolgd door Frankrijk
	EU	Tussentijdse herziening van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (<i>health check</i>)
	EU	Tussentijdse beoordeling van de Europese begroting, met daarbij reflecties op het GLB-budget na 2013 (loopt door in 2009)
	EU	Streefdatum vrijhandels- en investeringsakkoord tussen EU en India
2009	EU	Volledig vrije invoer (zonder tarieven of quota) uit de minst ontwikkelde landen, ook voor suiker, rijst en bananen, onder de noemer <i>everything but arms</i>
	EU	Start van de uitvoering van de Europese Kaderrichtlijn Water.
2010	EU	Hervorming suikermarkt afgerond, aanvang hernieuwde discussie
	CBD	Er moet een akkoord zijn bereikt over de toegang tot en verdeling van baten van genetische bronnen
2011	EU	Vrij verkeer van werknemers binnen de EU
2012	VN	Volgens het Kyoto Protocol zijn de emissies van broeikasgassen verminderd tot 5,2% (EU: 8%) onder niveau 1990. Nieuwe doelstellingen zijn nog niet geformuleerd.
	EU	Implementatie van welzijnsstandaarden in de pluimveector (in NL al in 2008).
2015	EU	Einde huidige zuivelquotering
	FAO	Het aantal ondervoede mensen op de wereld is t.o.v. 1995 gehalveerd tot 400 miljoen (afpraak Wereldvoedseltop 1996).
	VN	De acht Millenniumdoelstellingen moeten zijn gehaald.
2016	EU	Voorzitterschap van Nederland
2020	EU	Het aandeel biobrandstoffen in transportbrandstoffen moet 10% zijn en het aandeel duurzame energie 20% van het totale energieverbruik.

Landbouw en voedsel in de wereld

2

Kernpunten:

- prijzen landbouwproducten in 2006 hoog
- herstel vleesproductie na aantal slechte jaren
- aantal ondervoede mensen neemt nog altijd toe
- Doha-ronde nog niet afgerond
- private eisen aan producten steeds belangrijker in internationale handel
- aandeel agrarische handel in totale mondiale handel daalt verder
- belang bilaterale handelsakkoorden groeit
- effecten handelsliberalisatie lopen sterk uiteen

2.1 VOEDSELVRAAG EN -AANBOD

2.1.1 PRODUCTIE EN PRIJSONTWIKKELINGEN

In 2006 daalde de productie van granen wereldwijd; in combinatie met een groeiende vraag naar granen ten behoeve van de productie van biobrandstoffen, had dit forse prijsstijgingen tot gevolg. De algemene prijsstijging van landbouwproducten in 2006 is in belangrijke mate hieraan te wijten. De productie van vlees en melk nam daarentegen toe. De wereldvleesmarkt is de laatste jaren geplaagd door allerlei dierziekten zoals vogelgriep, varkenspest en BSE, maar 2006 was een relatief goed jaar. De vleessector zal zich in 2007 naar verwachting verder herstellen.

Graanprijzen naar recordhoogte

De prijs voor tarwe op de wereldmarkt haalde het hoogste niveau sinds het midden van de jaren negentig. Een wereldwijde productiedaling (tabel 2.1) als gevolg van lage oogsten in voornamelijk Rusland, Oekraïne en de Verenigde Staten (VS) lag hieraan ten grondslag. De productiedaling van tarwe was de grootste in de afgelopen twaalf jaar. Naar verwachting zullen de oogsten in 2007 toenemen, waardoor de tarweprijzen weer kunnen dalen.

Ook de productie van voedergranen (o.a. maïs, sorghum en gerst) was in 2006 lager, vooral door een kleiner aanbod in de VS, de grootste producent en exporteur. Met name de prijs van maïs ging daardoor fors omhoog. De productiedaling valt

Tabel 2.1	Wereldproductie (mln. ton) van enkele akkerbouwproducten, 2002-2006				
	2002	2003	2004	2005	2006
Granen	2.042	2.086	2.268	2.242	2.191
w.v. tarwe	574	561	630	625	598
voedergranen	890	941	1.032	1.002	978
rijst	578	583	607	615	615
Suiker (ruw)	145	141	144	149	156
Oliezaden	350	361	391	400	403
Bron: FAOSTAT.					

samen met een groeiende vraag naar voedergranen ten behoeve van de productie van biobrandstoffen. Voor 2007 verwacht de FAO (2007a) dat de totale graanproductie met 4% zal stijgen tot een recordniveau. De grootste groei wordt verwacht bij maïs, vooral in Zuid-Amerika. Ook de productie in de VS van maïs zal naar schatting groeien. Desondanks zullen de prijzen voor voedergranen, door de voortdurend stijgende vraag naar biobrandstoffen, op de korte termijn waarschijnlijk relatief hoog blijven.

De internationale rijstmarkt heeft veel te lijden gehad van lage oogsten als gevolg van tyfonen, droogte, overstromingen, ziekten en insectenplagen. Hierdoor moesten de reserves worden aangesproken om aan de vraag te kunnen voldoen en zijn de rijstprijzen in het afgelopen jaar flink gestegen.

De productie van oliezaden zal in 2007 waarschijnlijk dalen. In 2006 stegen de prijzen voor oliezaden minder sterk dan de prijzen voor granen, waardoor veel boeren in 2007 waarschijnlijk zullen overstappen van oliezaden op de meer winstgevendende granen. Door de verwachte lagere productie van oliezaden in 2007 zullen de prijzen fors stijgen, nadat ze in 2006 redelijk stabiel waren.

De hoge suikerprijzen van de afgelopen twee jaar zullen in 2006/07 leiden tot een recordproductie van meer dan 155 miljoen ton. Vooral Brazilië en India breiden hun productie flink uit. Voor 2006/07 wordt een daling van de suikerproductie in de EU van 23% verwacht, die gedeeltelijk door landen elders in Europa (o.a. Rusland) kan worden opgevangen. De wereldwijde productiestijging zal voor het eerst in drie jaar leiden tot een overschot, aangezien de geraamde consumptie zal blijven steken op 152 miljoen ton. Hierdoor zullen de prijzen volgend jaar waarschijnlijk weer dalen (FAO, 2006a).

Herstel op de vleesmarkt

Een sterke economische groei, lage prijzen voor (pluimvee)vlees en hernieuwd consumentenvertrouwen in vlees zullen naar verwachting leiden tot een grotere vraag. Onduidelijkheid over de effecten van stijgende veevoerprizen, het gevolg van de hoge graanprijzen, leidt echter tot onzekerheid of aan deze groeiende vraag is te voldoen.

Tabel 2.2

Wereldproductie (mln. ton) van enkele veehouderijproducten, 2002-2006

	2002	2003	2004	2005	2006
Rundvlees	57,8	58,7	59,7	64,5	65,7
Varkensvlees	95,2	98,5	100,5	104,0	108,0
Schapen- en geitenvlees	11,7	12,1	12,6	13,1	13,5
Pluimveevlees	75,1	76,6	79,2	82,2	83,1
Koemelk	510,1	518,4	523,2	530,7	542,4

Bron: FAOSTAT.

De productie van melk in de wereld nam in 2006 met ruim 2% toe (tabel 2.2), vooral dankzij de hogere prijzen de afgelopen twee jaar. De groei van de productie komt vooral voor rekening van de ontwikkelingslanden (met name China en India), waar de binnenlandse vraag nog altijd stijgt. De exporten van de Europese Unie daalden, mede door verlaging van de exportrestituties. Een van de andere exporteurs op de wereldmarkt, Australië, had te maken met een droogteperiode, zodat de export terugliep. De zuivelprijzen zijn dan ook het afgelopen jaar weer iets gestegen. In 2007 wordt opnieuw een toename van de productie verwacht (FAO, 2006a).

Hogere agrarische prijzen door vraag naar biobrandstof

De overheidsprogramma's om, met het oog op het milieu, het aandeel biobrandstoffen te vergroten leiden tot een grotere vraag naar de agrarische producten die hiervoor gebruikt worden (zoals granen, oliezaden, suiker) met een directe invloed op de prijzen. Met name vanaf de tweede helft van 2006 is de prijs van palmolie, sojaolie en maïs sterk gestegen. Deze producten zijn traditioneel bestemd voor verwerking in de voedings- en genotmiddelenindustrie. In de VS is de vraag naar maïs inmiddels zo groot, dat de prijzen vrijwel zeker op een zeer hoog niveau blijven. Hierdoor wordt onder andere veevoer en daarmee ook vlees aanmerkelijk duurder. De hoge prijzen van biobrandstoffen leidden er aanvankelijk toe dat van concurrentie met olie nauwelijks sprake was. Nu de olieprijs de laatste tijd aanzienlijk zijn gestegen, verandert dit de situatie.

In Brazilië besloot de overheid begin 2006 de doelstelling om het jaarlijkse verbruik van gasolie voor 25% te vervangen door biobrandstof, terug te brengen naar 20%. Dit moest voorkomen dat de suikerprijs op detailhandelsniveau te sterk steeg. Inmiddels is dit percentage door de grote oogst weer aangepast naar 23%.

Uit deze ontwikkelingen blijkt hoe zeer de grotere vraag naar agrarische producten voor biobrandstoffen gevolgen heeft voor de wereldmarktprijzen. Dit heeft direct invloed op de prijzen van veehouderijproducten, maar ook op die van de vele voedingsmiddelen waarin oliezaden en suiker worden verwerkt. De groeiende vraag naar bio-energie kan ook leiden tot een toenemende spanning in het agrarische

grondgebruik, omdat voedselproductie en biomassa concurreren om hetzelfde areaal. Het Milieu- en Natuurplanbureau heeft berekend dat uitbreiding van het gebruik van bio-energie in bijvoorbeeld Europa en specifiek Nederland (zie ook §6.3.2) alleen kan door de import van bio-energie uit ontwikkelingslanden (MNP, 2007). De invloed van de productie van biobrandstoffen zal overigens kunnen veranderen als de zogenaamde tweede generatie biobrandstoffen beschikbaar komt tegen concurrerende prijzen.

2.1.2 ONDERVOEDING EN OVERGEWICHT

De World Food Summit (WFS) stelde in 1996 als doel uiterlijk in 2015 het aantal ondervoede mensen in de wereld te halveren. Als basis gold de situatie in 1990-1992, toen er 823 miljoen mensen ondervoed waren. De doelen blijken veel lastiger te realiseren dan verwacht. Tien jaar na de bijeenkomst van de WFS in Rome is het aantal ondervoede mensen in de wereld nog steeds hoog. FAO-schattingen houden rekening met 854 miljoen mensen die kampen met ondervoeding (FAO, 2006b). Het merendeel leeft in ontwikkelingslanden, slechts 9 miljoen woont in de geïndustrialiseerde landen.

De cijfers geven aan dat geen vooruitgang is geboekt. Sinds 1995 is het aantal ondervoede mensen toegenomen. De groei van de wereldbevolking is hiervan de belangrijkste oorzaak. Relatief gezien is het aandeel ondervoeden op het totale aantal mensen gedaald van 20% in 1990-1992 tot 17% bij de laatst gehouden tellingen in 2001-2003. Het doel om het aandeel van 20% voor 2015 te halveren lijkt daardoor nog wel mogelijk. Maar de WFS-doelstelling om het absolute aantal ondervoede mensen terug te brengen tot 412 mln. niet meer.

Een wereld bol van overgewicht

In schril contrast met het probleem van ondervoeding staat het probleem van overgewicht. De mensheid wordt dikker en dikker. De toename van overgewicht en obesitas (ernstig overgewicht) is een wereldwijd verschijnsel en beperkt zich niet tot de rijke landen. De Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) stelt dat de uitdijende problematiek van overgewicht epidemische vormen heeft aangenomen en mag worden aangeduid met 'globesitas'.

De groeiende omvang van buiken en billen heeft zich het eerste gemanifesteerd in rijke landen. De Verenigde *Fat Land* Staten zijn in dit kader prominent in beeld. In de tweede helft van de jaren zeventig heeft al bijna de helft van de volwassenen in de VS te kampen met een vorm van overgewicht. Rond de eeuwwisseling is het percentage met (matig of ernstig) overgewicht opgelopen naar zo'n twee derde van de Amerikaanse bevolking. Volgens de meest recente cijfers is nagenoeg driekwart van de Amerikanen te zwaar. Een op de drie volwassenen in de VS, in totaal 60 miljoen zielen, kampt met ernstig overgewicht. Dat is een vijfde van de volgens de WHO ongeveer 300 miljoen obese mensen op aarde.

De Amerikaanse cijfers van eind jaren zeventig zijn vergelijkbaar met de Nederlandse van nu. Nederland bevindt zich momenteel in de Europese middenmoot, met een volwassen bevolking die voor de helft te maken heeft met overgewicht; meer dan 10% van de bevolking behoort tot de groep obesen. De jongste cijfers geven aan dat deze trend zich doorzet in Nederland. Onze hedendaagse consumptiemaatschappij helpt het niveau van overgewicht en obesitas op peil te houden (zie ook Dagevos en Munnichs, 2007).

Sinds een jaar of tien is er ook oog voor dat overgewicht zich niet beperkt tot de meest welvarende landen ter wereld, ook in zich snel ontwikkelende economieën is de toename van het aantal mensen dat te zwaar is fors. Zo is in China al 29% en in India 16% van de bevolking te zwaar. Navrant is dat in delen van de wereld vetzucht en honger tegelijkertijd én op grote schaal bestaan (zie verder FAO, 2006c). Dit geldt zeker ook voor de enige twee landen ter wereld met meer dan een miljard inwoners: China en India.

China en India zijn tevens exemplarisch voor de alarmerende groei die wordt voorzien in het aantal te dikke mensen. Is anno 2006 al ten minste eenzesde deel van de wereldbevolking te zwaar, de schattingen hebben het over een stijging van dit aantal met 40 tot 50% in het komende decennium. De groei komt in toenemende mate op het conto van landen met *booming economies* zoals China, India, Mexico en Brazilië, en van ontwikkelingslanden. Zo zou binnen enkele jaren 40% van de Chinese en 20% van de Indiase bevolking te zwaar zijn. Landen ook met enorme massa's mensen die mettertijd steeds meer spek op de heupen krijgen, wat het ergste doet vrezen voor hun individuele gezondheidssituatie en de bijbehorende ontwrichtende druk op het (zwak ontwikkelde) collectieve stelsel van gezondheidszorg.

2.1.3 INVLOED VEEHOUDERIJ OP HET MILIEU

De groeiende bevolking en stijgende inkomens zorgen voor een sterke groei van de vraag naar vlees (FAO, 2007b). De totale vleesproductie zal naar verwachting in 2050 zijn verdubbeld in vergelijking met 2000. Ook de melkproductie zal in die periode fors toenemen (+80%). Het grootste deel van deze groei, vooral van pluimveevlees, zal plaatsvinden in ontwikkelingslanden. Deels is dat het gevolg van de hoge acceptatiegraad van pluimveevlees door meerdere culturen. Daarnaast is hier de meeste efficiencywinst te maken op het gebied van het veevoerverbruik. Te verwachten is dat de intensieve veehouderij de grootste bijdrage aan de groei zal leveren, zoals dat de laatste decennia ook al het geval is geweest.

De veehouderijsector zorgt ook voor verschillende problemen op het gebied van milieu en klimaatsveranderingen. De FAO heeft berekend dat mondiaal de hele keten rond de veehouderij, inclusief transport, verantwoordelijk is voor 18% van de uitstoot van broeikasgassen (FAO, 2007b). De veehouderij bepaalt nu al 70% van het gebruik

van landbouwgrond, het gaat dan om begrazing en om grond voor de productie van voedergrassen. Een uitbreidende veehouderij om aan de toegenomen vraag te voldoen vergt dan ook steeds meer grond. In Zuid-Amerika leidt dit bijvoorbeeld tot een jaarlijks verlies van bossen ten behoeve van weiden voor het rundvee. Deze verandering in landgebruik, die gepaard gaat met ontbossing, levert wereldwijd een grote bijdrage aan de uitstoot van broeikasgassen.

De veehouderijketen heeft met 8% ook een groot aandeel in het watergebruik. Dit water wordt vooral gebruikt voor de irrigatie van de veevoerarealen. Door een verdergaande intensivering levert de veehouderij bovendien vaak een bijdrage aan de vervuiling van het water. Hoe groot de invloed van de veehouderij is op het milieu hangt echter ook sterk samen met de plaats en de wijze waarop de veehouderij wordt beoefend.

De groeiende vraag naar vlees en de grenzen aan de natuurlijke hulpbronnen dwingen de veehouderij tot aanpassingen. De hulpbronnen moeten beter benut worden door nog betere productiemethoden. Dit kan niet zonder dat beleidsmakers dit proces sturen, zowel lokaal, nationaal als internationaal. De groei van de veehouderijproductie moet volgens de FAO als een gegeven worden aangenomen, zoals groei ook voor andere sectoren, binnen en buiten de landbouw, een geaccepteerd verschijnsel is. De belangrijkste uitdaging is om dit te realiseren tegen voor het milieu aanvaardbare normen (FAO, 2007b).

Effecten veranderend klimaat treffen vooral de tropische regio's

De invloed van klimaatsverandering treft alle landen. Onderzoek heeft uitgewezen dat de uitstoot van broeikasgassen voor een stijging van de temperatuur met 2 à 3 graden zal leiden in de komende 50 jaar (FAO, 2007c). Dit zal de natuurlijke hulpbronnen die nodig zijn voor de voedselproductie treffen. Schattingen over schade wijzen op een percentage van 5 tot 20% van het BBP. De armste landen zullen hierbij het sterkst getroffen worden. De historie heeft geleerd dat de landbouw zich kan aanpassen aan veranderingen in het klimaat, mits sprake is van een geleidelijke verandering. Wel zijn de mogelijkheden tot aanpassing regionaal sterk verschillend.

Als de temperatuurstijging zich beperkt tot de geschatte 2 à 3 graden, heeft dat waarschijnlijk niet direct een negatieve invloed op de totale landbouwproductie in de wereld. In een aantal gebieden met een technisch hoger ontwikkelde landbouw - Europa, de Verenigde Staten, Canada en Rusland - kan een stijging van de hoeveelheid CO₂ zelfs positieve gevolgen hebben voor bepaalde teelten. De gevolgen zijn nu, maar ook in de toekomst, het grootst in de tropische regio's. Een groot deel van de teelten in regio's als de Sub-Sahara in Afrika en megadelta's in Azië ondervinden al problemen met één graad verschil. Basisbehoeften zoals voedsel en water komen daar dan nog verder onder druk te staan. Het zijn dus vooral de armsten die getroffen zullen worden door de veranderende omstandigheden in het klimaat.

2.2 INTERNATIONAAL LANDBOUWBELEID

2.2.1 ONDERSTEUNING VAN DE PRODUCTIE

De berekening van de Producer Support Estimate (PSE) door de OESO dient te worden herzien om recht te doen aan veranderingen in het landbouwbeleid, zoals de vervanging van prijssteun voor producten door ontkoppelde toeslagen. Zo kunnen de (ontkoppelde) bedrijfstoelagen in de EU niet meer aan specifieke producten worden toegerekend. De OESO heeft daarom de PSE-classificatie aangepast. Er is besloten om vier soorten overdrachten te onderscheiden, die tezamen de hoogte van de PSE bepalen. Het gaat om: Single commodity transfers (SCT), Group commodity transfers (GCT), All commodity transfers (ACT) en Other transfers (OT). De bedrijfstoelagen van de EU vallen in de laatste categorie en worden niet teruggerekend naar een steunbedrag per product. Naar verwachting zullen de nieuwe PSE-cijfers in de loop van 2007 worden gepubliceerd.

2.2.2 STAND VAN ZAKEN DOHA-RONDE

De eind 2001 gestarte Doha-ronde is tot op heden niet afgerond. Zomer 2006 - in de poging de details van de beperkte raamovereenkomst uit 2004 in te vullen - liepen de onderhandelingen alsnog vast en werden deze voor onbepaalde tijd opgeschort. Tot op heden is het niet gelukt veel vooruitgang te boeken, ondanks verscheidene pogingen de ronde los te trekken. Lang is getracht om voor eind juni - als het mandaat van president Bush afloopt om een overeenkomst zonder amendementen door het Amerikaanse Congres te loodsen - overeenstemming te bereiken. Dit is niet meer haalbaar. Half april 2007 is door vier grote spelers - de EU, de VS, Brazilië en India - wel de wens uitgesproken voor het einde van dit jaar de ronde af te sluiten. Alhoewel op alle dossiers de partijen nog lang geen overeenstemming hebben bereikt (zie §1.2.1), wordt het landbouwdossier wel gezien als kerndossier. Als het lukt op dit terrein de zaken vlot te trekken, dan zal dit de vooruitgang op andere dossiers bespoedigen.

Het landbouwdossier zit vooral vast op de details waarmee de raamafspraken uit 2004 vorm moeten krijgen. Zo is de EU op het gebied van interne steun ambitieuzer dan bijvoorbeeld de VS; dankzij de diverse hervormingen van het gemeenschappelijk landbouwbeleid kan de EU op dit punt ook ambitieuzer zijn. De EU is wat betreft de interne steun vooral kwetsbaar omdat de bedrijfstoelagen sinds de uitspraak in het WTO-katoenpanel (zie ook p.22, LEB 2005) niet als volledig ontkoppeld kunnen worden beschouwd en daardoor mogelijk niet meer in de blauwe of groene box vallen. De Europese Commissie wil dit dan ook wijzigen (zie verder §3.1.1). Bij het onderdeel markttoegang zijn de ontwikkelingslanden en de VS ambitieuzer dan de EU en worden hogere tariefreducties verlangd dan waartoe de EU bereid is. Een aparte categorie

vormen de zogenaamde gevoelige producten, waarvoor afwijkende regels afgesproken kunnen worden. Het gaat om producten waarbij het land in kwestie vreest dat verlaging van de grensbescherming zal leiden tot verstoring van de interne markt. Voor deze producten gelden sinds de Uruguay-ronde zogenaamde tariefcontingenten, die markttoegang - tegen een verlaagd tarief - garanderen voor ten minste 5% van de interne consumptie van het betreffende product. De discussie in het kader van de Doha-ronde gaat vooral om de vraag hoeveel producten (tarieflijnen) als gevoelig mogen worden aangemerkt. Gevoelige producten behouden een hogere grensbescherming dan niet-gevoelige producten, onder de voorwaarde dat het contingent - dat meestal bestaat uit meerdere producten - wordt verhoogd. Dankzij de hervormingen (in casu prijsverlagingen) heeft de EU ook nu ruimte gecreëerd om de tarieven te verlagen. Of gevreesd moet worden voor ongeremde invoer uit derde landen is niet eenvoudig te beoordelen. Volgens het CPB is deze vrees niet gegrond (CPB, 2006). Recent onderzoek van het LEI geeft aan dat de huidige grensbescherming van de EU voor veel producten gering is; een beperkte tariefreductie leidt er al toe dat de invoerprijs onder de EU-prijs komt te liggen (Kuiper en Banse, 2007). Maar of dat ook daadwerkelijk leidt tot extra invoer en wat dan vervolgens de effecten zijn voor de landbouwsector of Nederland is nauwelijks te beoordelen, zeker voor goederen waar nu geen handel in bestaat.

Het aanwijzen van producten als gevoelig leidt feitelijk tot het vertragen van de internationale herverdeling van de productie, die het gevolg is van de liberalisatie van de handel. Op landenniveau zal het betitelen van een groot aantal producten als gevoelig uiteindelijk de doelstellingen van de Doha-ronde ondermijnen.

2.2.3 NON-TARIFAIRE HANDELSBELEMMERINGEN

Handelsbelemmeringen kunnen andere vormen aannemen dan het traditionele tarief of invoerquotum. Onder de zogenaamde *non-trade* belemmeringen vallen uiteenlopende zaken als eisen aan voedselveiligheid, dierenwelzijn en gezondheid van plant en dier. De internationale regelgeving (zie kader) legt vooral eisen aan producten vast en biedt weinig ruimte voor eisen aan productieprocessen op gebied van bijvoorbeeld milieu en dierenwelzijn (Eaton et al., 2005). Voor een deel is dat het gevolg van internationaal sterk uiteenlopende ideeën over wat maatschappelijk aanvaardbaar is, maar ook van bijvoorbeeld de uitgangssituatie in een land. Het is - internationaal - vooral de EU die aandringt op de mogelijkheid om producten op grond van eisen aan het productieproces te kunnen onderscheiden. Het past bij het streven van de EU een duurzame landbouwsector te ontwikkelen. De EU heeft dan ook - onder meer - bij de WTO ingebracht dat compensatie voor producenten die voldoen aan hogere eisen op het vlak van dierenwelzijn via de zogenaamde groene box gefinancierd mag worden.

Internationale afspraken non-tarifaire belemmeringen

Al tijdens de Uruguay-ronde zijn afspraken gemaakt over de voorwaarden die importerende landen mogen stellen aan producten, ingegeven door de vrees dat afbraak van traditionele handelsbelemmeringen zou leiden tot een toename van andere vormen van (oneigenlijke) handelsprotectie (Lapperre, 2005). Deze afspraken zijn vastgelegd in twee overeenkomsten, die onderdeel vormen van de WTO. Het gaat om de SPS (Sanitary and Phytosanitary Measures)-overeenkomst en de TBT (Technical Barriers to Trade)-overeenkomst. De laatste richt zich op het voorkomen van handelsbelemmeringen die het gevolg zijn van uiteenlopende (technische) regelgeving, certificering en dergelijke. De SPS-overeenkomst richt zich op het harmoniseren van de eisen die gesteld kunnen worden op grond van plant-, dier- en volksgezondheid. De eigenlijke normstelling vindt plaats in organisaties als de Codex Alimentarius (voor voedselveiligheid), het Office International des Epizooties (OIE - diergezondheid) en de International Plant Protection Convention (IPPC - plantgezondheid). Als WTO-leden de normen van deze organisaties hanteren, dan is de veronderstelling dat deze in overeenstemming zijn met de SPS-overeenkomst (Josling et al., 2004). Mits wetenschappelijk onderbouwd mogen deelnemende partijen - uit oogpunt van volksgezondheid - afwijken van deze normen. Het SPS-comité oordeelt hierover. Dit comité is tevens het forum waar de SPS-maatregelen van individuele leden worden besproken. In 2006 werden 28 'zaken' ingebracht in het comité, waarvan een kwart - veelal na bilaterale consultatie - is opgelost en de rest nog loopt (WTO, 2007).

Ook de - nu nog als onnodig handelsversturend beschouwde - verplichte etikettering mét informatie over het productieproces, is een van de wensen van de EU. Vooralsnog vindt deze EU-inbreng internationaal weinig weerklank. Er zijn wel signalen dat dit mogelijk aan het veranderen is. Zo heeft Directeur Generaal Lamy van de WTO aangegeven dat zijn organisatie moet bijdragen aan een duurzame ontwikkeling. Daarvoor is het onder meer noodzakelijk dat de externe effecten van de productie goed worden weerspiegeld in de prijzen, iets wat nu nog niet het geval is (Lamy, 2007). Deze uitspraak - die vooral inging op milieuaspecten - kan wellicht openingen bieden voor het verbreden van het wereld-handelsoverleg. Een ander signaal komt van de OIE, dat aanbevelingen heeft gepubliceerd voor dierenwelzijn bij transport en slacht. In Nederland heeft onder meer voormalig minister Veerman ervoor gepleit om overheidsingrijpen op gebieden waar de markt faalt, niet te betitelen als handelsversturend, maar als corrigerend (Veerman, 2007).

Een ontwikkeling die kan bijdragen aan deze discussie zijn de specificaties die de grote spelers in de internationale handel aan voedsel stellen. Deze actoren, zoals supermarkten en fabrikanten, stellen eisen die - bijvoorbeeld wat betreft voedsel-

veiligheid - soms verder gaan dan in de overheidsregels van het importerende land is vastgelegd. Of deze eisen ook onder de reikwijdte van de SPS-overeenkomst vallen is (nog) niet bepaald, de verdragstekst biedt wel openingen hiervoor (WTO, 2007a).

Daar het veelal om grote vragende marktpartijen gaat, kunnen en willen producenten ook niet voorbijgaan aan de voorwaarden. Volgens een recente inventarisatie van de WTO zijn er zo'n 400 verschillende sets van eisen, die soms door een enkel bedrijf worden gehanteerd, soms door een collectief (WTO, 2007a). Onder andere het EurepGAP-initiatief kan hiertoe gerekend worden. In dit initiatief hebben 26 Europese supermarktoorganisaties de voorwaarden die zij stellen aan hun leveranciers van verse producten in belangrijke mate op elkaar afgestemd. Ditzelfde EurepGAP is een van de onderwerpen dat op verzoek van Saint Vincent en de Grenadines is besproken in het SPS-comité. Genoemd land gaf aan dat de EurepGAP-eisen die Britse supermarkten stellen, de export van bananen naar de EU belemmerde, omdat het voor kleine producenten te kostbaar is aan de eisen te voldoen (WTO, 2007). Het voorbeeld was voor andere leden reden te pleiten voor een forum waar 'onnodig beperkende eisen' ter discussie kunnen worden gesteld (WTO, 2007). Het willen reguleren van 'onnodige' eisen lijkt echter niet mogelijk, gegeven het private karakter. Bovendien mag juist op dit punt verwacht worden dat de markt zichzelf corrigeert. De groei aan sets van eisen heeft al geleid tot het opstellen van 'referentiekaders', zoals het Global Food Safety Initiative (GFSI), waarmee de private standaarden vergeleken kunnen worden.

De gedachte dat vooral kleine(re) producenten in ontwikkelingslanden nadelen ondervinden van de *private standards* wordt gestaafd door recent onderzoek van de OESO (WTO, 2007b). Bedrijven die echter hun activiteiten zo weten te organiseren dat ze aan de gestelde specificaties voldoen, vergroten hun handelsmogelijkheden enorm.

2.2.4 HANDELSBARRIÈRES IN DE ZUIVELSECTOR

Landen die voedsel en andere agrarische producten importeren hanteren diverse maatregelen ter bescherming van de voedselveiligheid en de gezondheid van plant en dier. De lappendeken aan nationale eisen en risicocontrolemaatregelen compliceert de internationale agrarische handel aanzienlijk, met forse transactiekosten als gevolg. Daarnaast hebben die maatregelen, in bepaalde gevallen, het doel en/of het effect dat handel geheel wordt opgeschort. Het SPS-verdrag van de WTO schept een belangrijk kader om te komen tot een aanvaardbare balans van veiligheid en vrij goederenverkeer. Genoemde maatregelen worden dan ook vaak SPS-maatregelen genoemd en hun mogelijke effecten SPS-belemmeringen. De laatste term doet echter geen recht aan het SPS-verdrag, dat juist is gericht op transparantie in de risicocontrolemaatregelen van importlanden, wetenschappelijke verantwoording en gelijkschakeling naar de richtlijnen van internationale organisaties.

Er bestaat nog weinig algemeen inzicht in de handelseffecten van SPS-maatregelen. Recent onderzoek heeft de risicocontrolemaatregelen in de wereldwijde zuivelhandel in kaart gebracht en negen top-exportbedrijven uit de EU, Nieuw-Zeeland en de VS gevraagd naar de effecten daarvan op hun bedrijfsvoering (Achterbosch, 2007). De zuivelindustrie is een interessante sector om de SPS-kwestie te onderzoeken. Er bestaat een breed palet aan regelgeving ten aanzien van productieprocédés en de samenstelling van producten, dat van toepassing is op een zeer gedifferentieerd aanbod van producten: van melkpoeder en kaas tot babyvoeding en eiwitten voor de voedingsindustrie. Er is sprake van een hoge mate van marktconcentratie en van enkele grote bedrijven die wereldwijd actief zijn. Het afbouwen van de huidige hoge niveaus van marktbescherming in de productielanden en de toenemende vraag naar zuivelproducten in de opkomende markten resulteert in marktdynamiek.

Effecten SPS-maatregelen voor zuivelexporteurs

Uit het onderzoek komen drie in het oog springende problemen voor exporteurs naar voren. Ten eerste, noodmaatregelen die importerende landen instellen bij uitbraak van besmettelijke dierziekten worden soms met grote vertraging opgeheven nadat de 'vrije status' is hersteld. Voor diverse exporteurs in de EU en de VS hebben de uitbraken van BSE en MKZ op deze manier tot beperkingen van exportmogelijkheden geleid. Volgens de OIE kan (en moet) de handel direct worden hervat, maar de realiteit is dat veterinaire autoriteiten regelmatig afwijken van die aanbeveling. Formele geschillenbeslechting in de WTO is vanwege de tijdelijkheid van de problematiek onbereikbaar. Oplossingen worden daarom gezocht in snelle consultatie tussen bedrijven en autoriteiten met onpartijdige, wetenschappelijke experts. Hoewel de OIE die mogelijkheid biedt, wordt er weinig gebruik van gemaakt.

Ten tweede, exporteurs worden geconfronteerd met nultoleranties voor ziektekiemen en verontreinigingen en met afwijkende testresultaten tussen exportbestemmingen, en zelfs tussen laboratoria binnen een bestemmingsland. Bij nultoleranties wordt de wettelijke grens bepaald door het detectieniveau in de laboratoriumtest, ofwel de laagst meetbare concentratie. Doordat meetmethoden verschillen ontbreekt één detectiegrens waarop het exporterende bedrijf kan varen. Bovendien wordt door technologische vooruitgang de detectiegrens steeds verder aangescherpt. Voor oplossingen wordt gezocht in de richting van het vervangen van nultoleranties door maximumlimieten en internationale afspraken over meetmethoden.

Ten derde, veel regelgeving over bioveiligheid in de zuivelhandel, vooral over dierziekten, is niet toegesneden op de zuivelketen maar ontworpen voor de vleeshandel. Terwijl de wetenschappers van de OIE erkennen dat zuivelproducten geen factor zijn in de verspreiding van ziekten van dier op mens, wordt veterinaire regelgeving toch algemeen toegepast voor dit doel. Oplossingen liggen enerzijds in meer detail in de regelgeving,

maar ook in een praktischere beoordeling van welke producten uit de zuivelindustrie vallen onder de risicocontrolemaatregelen van importerende autoriteiten en welke niet.

Het beeld dat uit de studie naar voren komt is dat de lappendeken aan risicocontrolemaatregelen waaraan exporterende bedrijven moeten voldoen een grote uitdaging vormt en tot forse kosten leidt, maar er in slechts enkele gevallen daadwerkelijk toe leidt dat buitenlandse afzetmarkten worden afgesloten. Bedrijven verwachten echter dat het laatste effect zal toenemen als tariefmuren en andere bescherming in de zuivelhandel over de jaren worden geslecht. De gangbare praktijk in het bedrijfsleven is om zo veel mogelijk aan de gevraagde eisen en maatregelen te voldoen, om zo vertraging of onderbreking in de aanvoer naar afnemers te voorkomen. Ook waar de maatregelen als belemmerend of onterecht worden ervaren vragen bedrijven beperkte aandacht voor structurele oplossingen en geschillenbeslechting, omdat de procedures daarvoor te tijdrovend zijn. Wel wordt in bepaalde gevallen een beroep gedaan op producentenorganisaties en de eigen overheid om het gesprek met autoriteiten aan te gaan.

2.2.5 LANDBOUWBELEID VERENIGDE STATEN IN DISCUSSIE

Uiterlijk in september 2007, wanneer de landbouwwet van 2002 afloopt, willen de VS hun landbouwbeleid vernieuwd hebben. Aan het begin van dit jaar heeft de VS-minister van landbouw, Mike Johanns, een uitgebreid pakket wetsvoorstellen gedaan. Ter voorbereiding hierop heeft zijn ministerie vanaf 2005 producenten en andere betrokkenen geraadpleegd via zogenaamde *Farm Bill Forums*, resulterend in duizenden aanbevelingen. Daarbij is traditiegetrouw veel aandacht gevraagd voor het landbouwinkomensbeleid, dat onder meer bestaat uit prijstoeslagen (*loan deficiency payments*) en overige toeslagen (*counter-cyclical payments*). Kenmerk van deze programma's is dat ze compensatie bieden voor lage marktprijzen.

Het gaat in de *Farm Bill* niet alleen om het landbouwmarkt- en prijsbeleid, maar ook om voedselprogramma's, handelsbevordering, kredietsteun, energie, natuur, bosbouw, rurale ontwikkeling en onderzoek. De binnenlandse voedselhulpprogramma's (voedselbonnen, schoollunches) vergen traditioneel de hoofdmoot van het benodigde budget. Hierachter schuilt een bijzondere coalitie tussen stad en land. Voor de landbouw is de afzetbevordering interessant, terwijl de steden belang hechten aan de sociale functie van de programma's.

Toen de vorige landbouwwet werd aangenomen, verkeerden veel producenten in een moeilijke positie: de prijzen waren laag, de agrarische export was voortdurend teruggeslagen en de schuldenpositie van de bedrijven was relatief hoog. De wet bood welkomende steun aan de producenten en gaf een impuls aan de toepassing van bio-energie. Intussen zijn de omstandigheden sterk gewijzigd. De prijzen zijn flink aangetrokken en

mede dankzij de lage dollar zit de agrarische export van de VS in de lift. De regering stelt weliswaar veel veranderingen voor, maar wil de bestaande landbouwsteun grotendeels behouden. Daarbij wordt rekening gehouden met de budgettaire mogelijkheden en met de afspraken in WTO-verband. Om het federale begrotingstekort terug te dringen wordt 1 miljard dollar per jaar minder gevraagd dan de afgelopen jaren. Deze bezuiniging kan zonder nadelen voor de producenten worden opgevoerd omdat het verwachte prijsniveau relatief gunstig is. Opvallende voorstellen zijn de vervanging van steunbetalingen op basis van prijs door betalingen op basis van opbrengst (prijs maal hoeveelheid), aftopping van de inkomenssteun per producent, benutting van de binnenlandse voedselprogramma's voor de afzet van groente en fruit, extra steun voor natuur en rurale ontwikkeling en bevordering van bio-energie door onderzoek en ontwikkeling. Ook wordt steun voorgesteld voor jonge en voor sociaal benadeelde producenten.

Namens de EU heeft landbouwcommissaris Fischer Boel terughoudend op de voorstellen gereageerd. De VS zou de handelsverstoring landbouwsteun verder moeten beperken om een akkoord in de Doha-ronde mogelijk te maken. De hoop daarop wordt niet opgegeven, omdat de regeringsvoorstellen niet het eind maar het begin van het wetgevende proces vormen. Het is nu aan het Congres (Huis van Afgevaardigden en Senaat) om een landbouwakkoord te smeden. Aangezien het Congres in landbouwzaken meestal een defensieve benadering kiest, kan Fischer Boel niet gerust zijn op de uitkomst.

2.3 INTERNATIONALE HANDEL

2.3.1 ONTWIKKELINGEN IN DE WERELDHANDEL

Het aandeel van de agrarische producten in de totale handel kwam in de periode 2000-2005 gemiddeld uit op 9%. In 2006 is het geschatte aandeel zelfs lager dan 8%, waarmee landbouw steeds minder belangrijk wordt (WTO, 2006a). De exportprijzen voor ruwe landbouwproducten en voedselproducten stegen met 10% in 2006, maar net als in voorgaande jaren was de stijging van de exportprijzen van andere primaire producten (metalen en brandstoffen) veel hoger, wat leidde tot een waardeinstijging voor deze goederen in de handel (WTO, 2007).

De wereldwijde handel in landbouwproducten bedroeg 852 miljard dollar in 2005, een stijging van 8% ten opzichte van 2004. Ongeveer 80% hiervan betrof handel in (verwerkte) voedselproducten, de rest betrof handel in onverwerkte landbouwproducten (WTO, 2006b). In 2005 werd de grootste groei van de agrarische export (in waarde) gerealiseerd in Rusland, China en India (ongeveer 20%). Aan de importkant kenden Rusland, Saudi-Arabië en de Verenigde Arabische Emiraten een sterke groei (WTO,

2006b). In de toekomst zullen Brazilië, China en India een bepalende rol spelen op de wereldmarkt voor landbouwproducten. De positie op de agrarische wereldmarkt van de groep van Minst Ontwikkelde Landen (MOL's), die een comparatief voordeel hebben voor bulkproducten, zal verder gemarginaliseerd worden door de lage groei (gemiddeld 2,6% per jaar) van de handel in bulkproducten (OECD/FAO, 2006; OECD, 2007).

Een recent OECD-rapport onderscheidt vier categorieën producten. Hieruit blijkt dat in de afgelopen twintig jaar vooral het aandeel van de bulkproducten (zoals tarwe en koffie) in de totale agrarische handel afnam, terwijl het aandeel van de verwerkte producten (o.a. chocolade en vleesproducten) flink steeg, vooral dankzij de sterke groei (gemiddeld 8,7% per jaar) van de handel in verwerkte producten. De aandelen van de categorieën tuinbouw (o.a. bananen en snijbloemen) en halfverwerkte producten (o.a. levende dieren en plantaardige oliën) zijn vrijwel constant gebleven. De grootste verschuiving van de marktaandelen heeft zich voorgedaan aan het einde van de jaren tachtig. In de periode 1985-1990 steeg het marktaandeel van de verwerkte producten met ongeveer 10%, terwijl dat van de bulkproducten met 10% daalde (OECD, 2007).

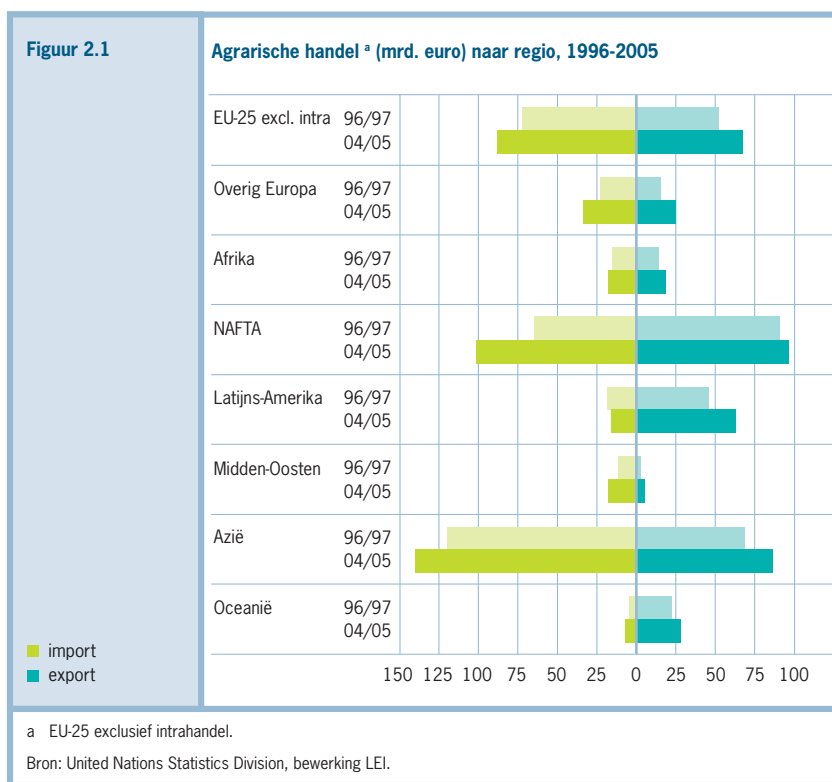
Ontwikkeling internationale agrarische handel tussen 1996 en 2005

Figuur 2.1 toont de agrarische handel van een aantal handelsblokken in 1996 en 2005 (cijfers exclusief EU-intrahandel). Bij alle handelsblokken is de handel de afgelopen tien jaar toegenomen. Alleen de agrarische import van Latijns-Amerika was in 2005 lager dan in 1996. In 2005 was NAFTA (Verenigde Staten, Canada en Mexico) met 97 mrd. euro de grootste exporteur, gevolgd door Azië (87 mrd. euro), de EU-25 (67 mrd. euro) en Latijns-Amerika (63 mrd. euro). Azië was in 2005 met 140 mrd. euro de grootste importeur, met name dankzij China. De tweede positie van de EU-25 in 1996 is in de afgelopen tien jaar overgenomen door NAFTA. In 2005 importeerde NAFTA voor 101 mrd. euro aan agrarische producten; de EU volgde met 88 mrd. euro.

Ten opzichte van 1996 is het aandeel van NAFTA in de wereldwijde agrarische export gezakt. Hiervan hebben de EU, het Midden-Oosten, maar vooral Overig Europa en Latijns-Amerika geprofiteerd. Aan de importkant is het omgekeerde beeld te zien: NAFTA is relatief meer gaan importeren, terwijl de invoer van de EU, Latijns-Amerika en vooral Azië relatief gezien daalde.

2.3.2 **BILATERALE HANDELSAKKOORDEN**

Sinds de opschorting van de WTO Doha-ronde vindt een nieuwe golf van regionalisme plaats, waarin bilaterale handelsakkoorden een prominente rol spelen. De VS kunnen worden gezien als de drijvende kracht achter deze nieuwe ontwikkeling, terwijl Aziatische landen(groepen), zoals India, Japan en de ASEAN-regio (tabel 2.3) ook actief streven naar sterke bilaterale economische betrekkingen met derde landen.

De EU heeft in oktober 2006 een eigen strategie voor bilaterale handelsakkoorden gepresenteerd (EC, 2006; zie ook §1.2). Enerzijds is deze strategie een reactie op het mislukken van de Doha-onderhandelingen, anderzijds wil de EU tegenwicht bieden aan haar belangrijkste concurrenten op de wereldmarkt (de VS en Japan) en voorkomen dat deze alle baten krijgen van de bilaterale handelsakkoorden.

De EU heeft een zevental handelspartners geselecteerd op basis van de handels- en investeringsmogelijkheden voor Europese bedrijven. ASEAN, Zuid-Korea en Mercosur worden als prioriteiten genoemd, India, Rusland en de Golfstaten zijn belangrijke partners, China verdient speciale aandacht. Over het algemeen speelt landbouw een ondergeschikte rol in de onderhandelingen over bilaterale handelsakkoorden. Voor de EU geldt dat liberalisering van de handel in diensten en industriële goederen in derde landen van veel groter belang is. Desondanks moet de landbouwcomponent in een aantal bilaterale akkoorden niet worden onderschat. Vooral in de handel met de ACS-landen en met de landengroepen in Zuid- en Midden-Amerika speelt landbouw een grote rol. In de handel met zes van de zeven

prioriteitspartners blijft het aandeel van landbouw echter onder de 10% (EC, 2006).

In de onderhandelingen tussen de EU en Mercosur, die in 1999 begonnen, speelt landbouw wel een sleutelrol. Uit tabel 2.3 blijkt dat de handel in agrarische producten ongeveer een derde beslaat van de totale handel tussen beide handelsblokken. Het grootste deel hiervan is agrarische export van Brazilië en Argentinië naar de EU. De EU is echter alleen bereid om de invoertarieven voor landbouwproducten te verlagen als de Mercosur-landen op hun beurt bereid zijn om de markttoegang voor Europese industrieproducten (zoals auto-onderdelen) te verbeteren.

Qua omvang is de agrarische handel met de ASEAN-landen (voornamelijk Indonesië, Maleisië en Thailand) ook redelijk groot, evenals tussen de EU en Rusland. De agrarische handel met Zuid-Korea is zeer klein, omdat het land zijn landbouwmarkt met zeer hoge tariefmuren beschermt. De agrarische handel met de Golfstaten is ook relatief klein, maar hier spelen voor de EU vooral geopolitieke overwegingen een rol. Een bilateraal handelsakkoord met de Golfstaten kan helpen om de Europese olie-toevoer te waarborgen. Ten slotte, de agrarische handel met de 'reuzen' China en India is relatief gezien erg klein, gelet op de omvang van de markt in deze landen.

Momenteel gaat de aandacht vooral uit naar de komende onderhandelingen met ASEAN, India en Zuid-Korea. In de landbouwonderhandelingen tussen de EU en India zal

Tabel 2.3 Selectie van potentiële bilaterale handelsakkoorden		
Potentieel akkoord	Wederzijdse landbouwhandel, 2005 (mrd. US \$)	Aandeel landbouw in totale handel, 2005 (%)
EU – CAN ^a	5,0	37
EU – Zuidoost-Afrika (ACS)	4,1	36
EU – Mercosur ^b	20,7	31
EU – Centraal-Amerika	3,3	30
EU – Stille Oceaan (ACS)	0,6	25
EU – Centraal-Afrika (ACS)	2,4	25
EU – West-Afrika (ACS)	7,4	24
EU – Caraïben (ACS)	1,7	20
EU – Zuidelijk Afrika (ACS)	1,5	14
EU – ASEAN ^c	12,6	9
EU – Rusland	9,3	6
EU – India	2,4	5
EU – Golfstaten ^d	4,0	4
EU – Zuid-Korea	1,5	2
EU – China	6,0	2

^a Bolivia, Colombia, Ecuador, Peru, Venezuela;
^b Brazilië, Argentinië, Paraguay, Uruguay en Venezuela;
^c Brunei, Cambodja, Indonesië, Laos, Maleisië, Myanmar, Filipijnen, Singapore, Thailand en Vietnam;
^d Bahrein, Koeweit, Oman, Qatar, Saudi-Arabië en de Verenigde Arabische Emiraten.

Bron: United Nations Statistics Division, bewerking LEI.

markttoegang voor landbouwproducten (tariefverlaging) bijvoorbeeld een grote rol spelen, maar non-tarifaire belemmeringen ten aanzien van diergezondheid, bepalingen over directe investeringen en intellectueel eigendom (kwekersrechten) zijn minstens zo belangrijk (EC, 2006; EC, 2007).

2.3.3 AGRARISCHE HANDELSLIBERALISATIE, ARMOEDE EN ONTWIKKELING

Er bestaat in toenemende mate consensus dat ontwikkelingslanden bij multilaterale handelsliberalisatie de meeste winst kunnen behalen uit liberalisatie van de industrie- en dienstensectoren. Toch blijken de WTO-onderhandelingen over het landbouwdossier een struikelblok voor veel ontwikkelingslanden. Hieronder worden de effecten van agrarische handelsliberalisatie op ontwikkelingslanden vanuit drie invalshoeken belicht: vanuit het perspectief van landbouwmarkten, de totale economie en de huishoudens. Hieruit zal blijken dat de verschillen wat betreft effect op regio's, economische activiteiten, groepen in de samenleving en huishoudens groot zijn (Achterbosch en Roza, 2007).

Agrarische handelsliberalisatie en ontwikkeling

Bij de hervorming van de wereldhandel in landbouwproducten is een aantal economische mechanismen te onderscheiden: 1) vermindering van de binnenlandse steun en exportrestituties in de rijke landen leidt tot hogere prijzen op de wereldmarkt. Netto-exporterende ontwikkelingslanden hebben baat bij deze prijsstijging, netto-importeurs gaan erop achteruit; 2) verlaging van de tarieven en andere import-belemmeringen in de rijke landen biedt mogelijkheden voor concurrerende producenten in ontwikkelingslanden om de export naar deze landen te verhogen; 3) de afbouw van binnenlandse steun in de rijke landen en de hiermee gepaard gaande interne prijsverlagingen, leiden tot erosie van handelspreferenties voor ontwikkelingslanden die tegen hoge prijzen exporteren naar de rijke landen; 4) de toenemende concurrentie op de wereldmarkt leidt tot technologische veranderingen en productiviteitsgroei, waarbij productiefactoren vrijkomen die ingezet kunnen worden in andere sectoren (bijvoorbeeld in de dienstensector).

Het debat over agrarische handelsliberalisatie wordt gedomineerd door de vraag welke directe (korte termijn) effecten een rol spelen. Alleen het laatste mechanisme gaat in op de lange termijn effecten van handelsliberalisatie, maar het is moeilijk om dergelijke dynamische effecten in analyses mee te nemen. Hierdoor wordt in analyses voornamelijk de nettopositie van ontwikkelingslanden (importeur of exporteur) als uitgangspunt genomen om de gevolgen van handelsliberalisatie te beschrijven. Echter, voor 'verliezers' van agrarische handelsliberalisatie valt wellicht veel te winnen bij liberalisatie van de niet-landbouwsectoren. Naast handelsliberalisatie kan de opening van de eigen markt voor buitenlandse investeringen ook veel winst opleveren.

Economische effecten van (agrarische) handelsliberalisatie

Algemene evenwichtsmodellen, gecombineerd met de GTAP (Global Trade Analysis Project) database, leveren een belangrijke kwantitatieve bijdrage aan het debat over de gevolgen van handelsliberalisatie. De afgelopen jaren zijn de berekende baten van liberalisatie echter telkens naar beneden bijgesteld, onder andere omdat de modellen en gebruikte data in de loop der tijd nauwkeuriger zijn geworden en omdat er door alle bilaterale en regionale akkoorden steeds minder protectionisme overblijft. Volgens de meest recente modelstudies zal de groep van ontwikkelingslanden waarschijnlijk licht verliezen of winnen bij liberalisatie van de agrarische handel, waarbij de effecten over het algemeen te klein zijn om een grote invloed te hebben op de handel en ontwikkeling van de meeste landen. Landen in Sub-Sahara Afrika (verlies van handelspreferenties en duurdere importen) en China (duurdere importen) zullen verliezen moeten incasseren ter waarde van 0,1 tot 1,5% van het Bruto Nationaal Product (BNP). Veel Latijns-Amerikaanse landen hebben baat bij agrarische handelsliberalisatie, aangezien ze veelal netto-exporteurs van agrarische producten zijn. Brazilië en Argentinië kunnen een welvaartswinst halen ter waarde van 0,3 tot 1,1% van het BNP.

Handel en armoede

Handelsliberalisatie kan ook verschillend uitpakken op het niveau van huishoudens, afhankelijk van het belang van landbouw voor de huishoudens. Voor veel huishoudens in ontwikkelingslanden is landbouw de primaire inkomensbron. Daarnaast wordt het grootste gedeelte van het gezinsinkomen aan voedsel besteed. Desondanks is er nog weinig bekend over de effecten van agrarische handelsliberalisatie op de arme en kwetsbare groepen in ontwikkelingslanden. Er is dus meer onderzoek nodig naar de relatie tussen handel, landbouw en armoede in ontwikkelingslanden. Het is wel belangrijk dat in dergelijke armoedeanalyses de rol van de landbouwsector ook weer niet wordt overschat. Hoewel de landbouw de primaire inkomensbron is, zijn de leden van het huishouden daarnaast vaak actief in andere sectoren.

Bij de kwantificering van de relatie tussen handelsliberalisatie en armoede speelt een aantal mechanismen een rol. Allereerst beïnvloeden prijsveranderingen op binnenlandse markten het inkomen van huishoudens (prijstransmissie). Daarnaast bepalen de mate van mobiliteit van productiefactoren en het functioneren van de markt (marktfalen) de effecten van handelsliberalisatie. De productie- en consumptiebeslissingen van huishoudens als reactie op veranderende prijzen van productiefactoren hebben ook hun weerslag op de armoedepositie. Ten slotte is er het effect van belastingmaatregelen, die door de regering van een ontwikkelingsland kunnen worden genomen als reactie op het verlies van importtarieven (Achterbosch en Roza, 2007).

Landbouw in de EU

3

Kernpunten:

- *Health Check* aanleiding tot discussie over toekomst GLB
- mogelijke afschaffing melkquota verdeelt lidstaten
- opkoopregeling suiker loopt minder goed dan gewenst
- randvoorwaarden aan bedrijfstoelagen verbeteren naleving EU-wetgeving
- Europese Commissie overweegt verbod op castratie van biggen
- nieuwe programmeringsperiode EU-plattelandsbeleid van start
- in 2015 lagere zelfvoorzieningsgraden verwacht voor rundvlees en zuivel
- meeste lidstaten hebben meer probleemgebied dan Nederland
- inkomen per arbeidskracht omhoog in merendeel EU-lidstaten
- handel tussen EU en China en India groeit

3.1 BELEID

3.1.1 MARKT- EN INKOMENSBELEID

De komende jaren moeten de contouren van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) na 2013 duidelijk worden. Bij de discussie over de toekomst van het GLB spelen de evaluatie van de Europese begroting (2008/09) en de *Health Check* van het GLB (2008) een grote rol. De evaluatie van de Europese begroting is afgesproken bij de vaststelling van de Financiële Perspectieven voor de periode 2007-2013.

Hierbij zal onder andere de financiering van het GLB aan de orde komen.

In verschillende netto-betalende lidstaten, zoals het Verenigd Koninkrijk (VK), Duitsland en Nederland, en in het Europees Parlement wordt druk uitgeoefend om het aandeel van het landbouwbudget in de EU-begroting na 2013 sterk te verlagen en daarnaast de mogelijkheden van nationale cofinanciering te onderzoeken (Agra Europe, 2007d; LNV, 2006a). De *Health Check* behelst een evaluatie van de GLB-hervormingen uit 2003 en zal ook aanbevelingen bevatten over de toekomst van bepaalde beleidsinstrumenten binnen het GLB in de periode na 2013.

Bij de *Health Check* zal een groot aantal onderwerpen aan de orde komen (Agra Europe, 2007a). Zo wil de Europese Commissie (EC) toe naar een systeem van volledig ontkoppelde inkomenstoelagen, waarbij geen ruimte meer is voor de

huidige markt- en prijsinstrumenten. De evaluatie van het systeem van prijs- en inkomenssteun zal dan ook een belangrijke plaats innemen binnen de Health Check. Het quotasysteem voor zuivel, suiker en aardappelzetmeel zal eveneens worden geëvalueerd. In de discussie over de zuivelmarktordening zal worden voorgesorteerd op de periode na 2015, wanneer de zuivelquotering hoogstwaarschijnlijk wordt afgeschaft. De evaluatie van het stelsel van randvoorwaarden, waaraan een boer moet voldoen wanneer hij bedrijfstoelagen uit de eerste pijler wil ontvangen (*cross compliance*), zal ook aandacht krijgen. Verder wordt opnieuw gekeken naar de mogelijkheden voor verplichte en vrijwillige modulatie (afnemen van bedrijfstoelagen uit de eerste pijler ten gunste van de tweede pijler voor plattelandsbeleid). De Commissie zal bovendien verder gaan met het vereenvoudigen van het GLB, waarbij onder andere wordt toegewerkt naar één enkele marktordening voor alle producten. Ten slotte zal de werking van de braaklegregeling worden geëvalueerd.

De EC zal halverwege 2007 een *Green Paper* presenteren met haar ideeën over de Health Check. In het voorjaar van 2008 zal ze vervolgens met een aantal concrete voorstellen komen. Hoewel EU-landbouwcommissaris Fischer Boel volhoudt dat de Health Check geen nieuwe hervorming van het GLB is, wordt dat in brede kring betwist.

Toekomst zuivelmarktordening

Sinds de introductie van de quota in de zuivelsector (1984) is de EU-zuivelmarkt redelijk in evenwicht. Dankzij de quota blijft de productie op een beheersbaar niveau, waardoor ook de voorraden en de uitgaven niet uit de hand lopen. De relatief hoge EU-interventieprijs - zeker voor wat betreft boter - betekenen echter dat bij uitvoer van zuivelproducten in ieder geval voor de vetcomponent restituties nodig zijn. Deze restituties zullen mogelijk op termijn uitgefaseerd worden. Ook aan de importzijde zal vermoedelijk de grens-bescherming afnemen. Hoe snel dit alles zal gaan is afhankelijk van de resultaten van de lopende Doha-ronde, maar het leidt wel tot lagere zuivelprijzen in de EU. Vasthouden aan de quota werkt dan enkel kostprijsverhogend en belemmert de bedrijfsontwikkeling. De internationale ontwikkelingen dwingen dan ook tot aanpassing van het EU-zuivelbeleid (Van Berkum et al., 2006).

Een mogelijke en ook door de EC gesuggereerde optie is om na 2015 de quota niet te verlengen. Tot 2015 zou het - geleidelijk - verhogen van de melkquota, in combinatie met verlaging van de interventieprijs voor boter, kunnen zorgdragen voor een betere aansluiting op de (wereld)markt. Het zal naar verwachting ook leiden tot een verschuiving van de productie naar gebieden die het meest efficiënt kunnen produceren. Daartoe behoren vooral de lidstaten in het noordwesten van de EU.

Over de vraag of het afschaffen van de quotering zal leiden tot een productie-explosie lopen de meningen uiteen. Er zijn studies die er vanuit gaan dat op EU-niveau de productie

nauwelijks zal stijgen (zie bv. OESO, 2005); andere wijzen wel op een forse uitbreiding van de melkproductie in de EU, ondanks de daarmee gepaard gaande prijsverlaging (zie bv. Jongeneel, 2003). Verschillende aannames, onder andere wat betreft de mogelijkheden om arbeid buiten de landbouw in te zetten, zijn hier debet aan.

Binnen de EU zijn de meningen verdeeld over het opschorten van het melkquota-systeem. Oostenrijk en Finland zijn de twee landen die zich duidelijk hebben uitgesproken tegen de afschaffing van de quota. Niet geheel verwonderlijk zijn dat lidstaten waar de productie minder doelmatig kan plaatsvinden dan in bijvoorbeeld Nederland. In veel lidstaten is de discussie nog in volle gang. Ook binnen Nederland zijn de meningen niet eensluidend. Zo is het (zuivel)bedrijfsleven in het algemeen voor afschaffing van de quotering, maar noemt de Nederlandse Melkveehouders Vakbond afschaffing 'een historische vergissing', vooral omdat het nadelig zou zijn voor de inkomens van veel melkveehouders (NMV, 2007). Een aspect dat zeker voor Nederland aandacht verdient, betreft de consequenties van afschaffing van de melkquotering voor het bereiken van milieudoelstellingen. Volgens bepaalde scenarioberekeningen zal dan, zonder strengere milieumaatregelen, zowel de ammoniakemissie als de stikstofbelasting van landbouwgrond toenemen, terwijl deze juist verder omlaag zouden moeten (Janssen et al., 2006; zie ook §6.4)

De discussie over de zuivelmarktordening zal ongetwijfeld nieuwe impulsen geven aan (het debat over) de mogelijkheden steun te geven aan landbouw onder moeilijke(r) productieomstandigheden. In veel EU-landen is de melkveehouderij immers een sector die van groot belang is voor het grondbeslag en daarmee voor het ruimtelijk aanzicht van het platteland.

Suikemarktordening: een jaar na de hervorming

Op 1 juli 2006 is de nieuwe suikemarktordening in werking getreden, die in een ingrijpende hervorming voorziet van de suikersector. De hervorming is nodig om het hoofd te bieden aan de groeiende suikeroverschotten in de EU. Deze zijn vooral ontstaan als gevolg van stijgende importen en beperkte(re) mogelijkheden tot uitvoer, in combinatie met een EU-markt die al een reeks van jaren zeer ruim zelfvoorzienend was (zie ook §3.1.2, LEB 2006). Het marktevenwicht moet via twee sporen worden bereikt: prijsverlaging van suiker enerzijds en vermindering van de productie en de productiecapaciteit anderzijds. Voor wat betreft dit laatste is een (vrijwillige) opkoopregeling ingesteld voor suikerquota (en de twee suikervervangers isoglucose en inulinestroop). Het doel van de opkoopregeling is in de verkoopseizoenen 2006/2007 tot 2009/2010 in totaal 6 mln. ton suiker blijvend uit de markt te halen. Het eerste seizoen is echter slechts 1,5 mln. ton opgekocht, wat minder was dan beoogd. Ook dit seizoen (2007/08) blijft het aangeboden quotum met circa 0,7 mln. ton achter bij de verwachtingen.

De opkoopregeling loopt vooral goed in Ierland, Italië, Spanje, Zweden en Portugal. Geheel onverwacht is dit niet. De suikerproducerende industrieën - de quotumhouders - zullen vooral quotum aanbieden als zij onvoldoende perspectief zien om de productie ook op langere termijn rendabel te continueren. De efficiëntere suikerproducenten in bijvoorbeeld Frankrijk, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, België en Nederland laten de opkoopregeling dan ook aan zich voorbijgaan. Deze lidstaten hebben zelfs suikerquota bijgekocht, een mogelijkheid die in de hervorming nadrukkelijk is voorzien om zo tevens de efficiëntere producenten over de politieke streep te trekken. Als met deze quotumaankoop rekening wordt gehouden is slechts circa 900.000 ton quotum in 2006/07 uit productie genomen.

Nu de opkoopregeling minder goed loopt dan gewenst, zal dit onvermijdelijk leiden tot overschotten op de EU-markt in het verkoopseizoen 2007/2008. De Commissie heeft daarom in februari dit jaar voorgesteld preventief 2 mln. ton suiker uit de markt te nemen, door de telers ertoe te bewegen 13,5% minder areaal in te zaaien. Deze noodgreep is toegepast daar volgens de marktordening pas in 2010 de quota definitief gekort kunnen worden om 'verstoringen van het marktevenwicht te voorkomen' (artikel 10, Verordening 318/2006). Overigens geldt de 'korting' van 13,5% enkel voor die lidstaten die tot nu toe niet of nauwelijks aan de opkoopregeling hebben deelgenomen. Zo wil de EC recht doen aan het principe dat alle lidstaten in enigerlei mate moeten bijdragen aan de hervorming van de suikermarktordening. Dat dit principe indruist tegen de economische efficiëntie speelt daarbij klaarblijkelijk geen rol. Overigens zijn ook in 2006/2007 de quota van lidstaten preventief 'gekort' met in totaal 1,25 mln. ton. Deze korting was nog wel mogelijk in het kader van de overgang van het oude naar het nieuwe suikermarktregime. Begin mei 2007 heeft de EC voorgesteld ook telers de mogelijkheid te bieden quotum in te leveren om de opkoopregeling de nog resterende twee seizoenen effectiever te maken (LNV, 2007a). Het meest eenvoudige en effectieve middel daartoe - verdere prijsverlaging - blijft echter achterwege.

Hervorming van de marktordening voor groenten en fruit

De Europese Commissie heeft voorstellen gepresenteerd voor de hervorming van de marktordeningen voor wijn (juni 2006), bananen (september 2006) en groenten en fruit (januari 2007). De bananenhervorming is aangenomen in december 2006. Bij de hervorming van de groenten- en fruitverordening spelen het in overeenstemming brengen van deze marktordening met de overige marktordeningen en het concurreren maken van de sector een grote rol. De belangrijkste wijziging in het voorstel betreft de versterking van de positie van de telersverenigingen, die onder meer crisisbeheer en afzetbevordering moeten gaan regelen. Een andere voorgestelde wijziging bestaat uit de volledige ontkoppeling van de verwerkingssteun voor tomaten, peren, perziken, pruimen en citrusvruchten. Dit leidt ertoe dat ook deze toeslagen in de 'groene box' kunnen vallen,

wat de WTO-conformiteit van het GLB verder vergroot (LNV, 2007b). In dezelfde lijn ligt het voorstel de zogenaamde 'AGF-bepaling' in de bedrijfstoeslagregeling te schrappen, die inhoudt dat bedrijfstoeslagen niet mogen worden toegekend aan grond die wordt gebruikt voor de teelt van aardappelen, groenten en fruit. Deze wijziging is nodig gezien de uitspraak in het zogenaamde WTO-katoenpanel. De toekenning van bedrijfstoeslagen aan telers van groenten en fruit voor verwerking impliceert ook dat deze telers geacht worden zich te houden aan de cross-compliance-verplichtingen.

Een vierde wijziging behelst de afschaffing van alle exportrestituties voor groenten en fruit, omdat is gebleken dat deze restituties relatief onbelangrijk zijn, zowel qua omvang als invloed op de exportprijs (EC, 2007a).

Randvoorwaarden leiden tot betere naleving EU-wetgeving

Boeren ontvangen alleen een volledige bedrijfstoeslag als ze aan een serie randvoorwaarden (cross-compliance) voldoen, die uit drie onderdelen bestaan (LNV, 2006b). In de eerste plaats gaat het om een aantal wettelijke eisen op het gebied van milieu, volksgezondheid, diergezondheid, plantgezondheid en dierenwelzijn. Deze eisen vloeien voort uit 19 EU-verordeningen en -richtlijnen. In de tweede plaats moeten boeren voldoen aan een aantal normen om de landbouwgrond in een goede landbouw- en milieueconditie te houden. De normen betreffen met name het tegengaan van bodemerosie, het behoud van organisch materiaal in de bodem, de bescherming van de bodemstructuur en de instandhouding van habitats en landschappen. Deze normen worden door de lidstaten zelf opgesteld en hangen onder meer samen met klimatologische en geografische omstandigheden en de landbouwstructuur. Voor een deel hebben lidstaten bestaande werkwijzen of regelgeving bij deze normen ondergebracht. Tenslotte mag het areaal blijvend grasland op lidstaatsniveau met niet meer dan 10% van het referentieareaal in 2003 worden verminderd.

De randvoorwaarden worden in de periode 2005-2007 stapsgewijs ingevoerd.

Met deze voorwaarden probeert de EU boeren te bewegen in hun bedrijfsvoering rekening te houden met natuur, dierenwelzijn en milieu, en tevens het draagvlak en acceptatie van directe betalingen aan boeren te vergroten bij consumenten, maatschappelijke organisaties en handelspartners. Het systeem van de randvoorwaarden wekt wel enige bevreemding. Enerzijds omdat boeren met een positieve prikkel (de bedrijfstoeslag) worden verleid om zich aan de wet te houden. Anderzijds kunnen boeren een boete krijgen voor een overtreding én gekort worden op de toeslag bij niet-naleving.

Uit een vergelijkende studie naar de invoering van de randvoorwaarden in een zevental EU-landen (Nederland, Duitsland, Frankrijk, Italië, Polen, Spanje en het VK) blijkt dat deze hebben bijgedragen aan een grotere bekendheid van de betreffende EU-wetgeving onder boeren en een verbetering van de naleving ervan (Jongeneel et

al., 2007). Daardoor zijn de landbouwpraktijken meer in lijn gebracht met de EU-eisen. Wel geven boeren aan soms moeite te hebben zich te houden aan de Nitraatrichtlijn wegens de vertraagde invoering van deze richtlijn in sommige lidstaten. Ook het naleven van de regels rond de identificatie en registratie van dieren is door het kwijtraken van oormerken niet altijd mogelijk. Het systeem van randvoorwaarden heeft de boeren nauwelijks op extra kosten gejaagd. Ook zonder bedrijfstoelagen zouden boeren kosten hebben gemaakt om hun bedrijfsvoering aan te passen aan de 19 EU-richtlijnen en verordeningen. De kosten om de landbouwgrond in een goede landbouw- en milieuconditie zijn volgens Jongeneel et al. (2007) bescheiden omdat ze deels aansluiten bij bestaande landbouwpraktijken.

Lidstaten moeten zelf steekproefsgewijs controleren of de boeren aan de randvoorwaarden voldoen. Dat verhoogt de kosten van het beleid. In maart 2007 heeft de Commissie een aantal maatregelen ter verbetering en vereenvoudiging van het controlesysteem gepresenteerd (EC, 2007d). Het gaat daarbij onder meer om het vooraf aankondigen van de bedrijfscontroles, het tolereren van kleine overtredingen, het beperken van de controle tot de helft van het bedrijfsareaal, en het binnen drie maanden verslag doen van de controle aan de boer.

Vrijwillige modulatie

Bij de Health Check zal de discussie over verplichte en vrijwillige modulatie (afroming) een belangrijke rol spelen. De verplichte modulatie, zoals overeengekomen bij de GLB-hervormingen in 2003, houdt in dat de vijftien 'oude' lidstaten een deel van de bedrijfstoelagen uit de eerste pijler afromen ten gunste van het budget voor het plattelandsbeleid (2e pijler). Omdat de nieuwe lidstaten nog niet met directe bedrijfstoelagen werken, vervalt deze verplichting voor hen. In 2005 gold een verplichte modulatie van 3%, in 2006 4% en van 2007 tot 2013 is dit percentage 5%.

Bij de vaststelling van de Financiële Perspectieven 2007-2013 in december 2005 heeft de Europese Raad afgesproken dat de lidstaten, wanneer zij dit wenselijk achten, vrijwillig 20% extra mogen afromen van de directe betalingen aan de boeren. Vooral het VK was hier voorstander van, omdat het relatief weinig budget kreeg toebedeeld voor plattelandsontwikkeling. Het Commissievoorstel van mei 2006 dat het besluit van de Raad moest omzetten in regelgeving, stuitte echter op grote weerstand in het Europees Parlement (EP, 2007). Volgens het Parlement zou de vrijwillige modulatie leiden tot concurrentievervalsing en discriminatie van landbouwers in bepaalde lidstaten. Verder lijkt vrijwillige modulatie op een gedeeltelijke renationalisatie van het GLB, omdat lidstaten unilateraal kunnen beslissen of de middelen aan de eerste of tweede pijler worden besteed. Nationale cofinanciering is bovendien niet verplicht bij vrijwillige modulatie. Een ander bezwaar betreft het feit dat de Commissie het Parlement niet heeft betrokken bij het schrijven van het voorstel. Omdat het Parlement geen medebeslissingsrecht heeft bij de

totstandkoming van het landbouwbeleid, heeft het uiteindelijk een zwaar middel ingezet en 20% van het budget voor plattelandsontwikkeling vastgehouden. Tijdens de Landbouwraad in maart 2007 is besloten dat vrijwillige modulatie tot 20% weliswaar mogelijk wordt, maar alleen voor het VK en Portugal. Het VK heeft hierbij toegezegd de afgeroomde bedragen aan te vullen met nationale middelen. Gelet op de omvang van de bedrijfstoelagen in het VK (bijna 4 mrd. euro per jaar) betekent deze vrijwillige modulatie een aanzienlijke verhoging van het plattelandsbudget.

Ambitieuze biobrandstoffenbeleid

Tijdens de Europese klimaattop in maart 2007 hebben de Europese regeringsleiders zich onder andere ten doel gesteld dat in 2020 minstens 10% van de transportbrandstoffen uit plantaardig of dierlijk materiaal gewonnen moet worden (EC, 2007b). Dit is een ambitieuze doelstelling, zeker nadat het eerder gestelde doel uit de Biobrandstoffenrichtlijn (2% in 2005) niet werd gehaald. Volgens de EC zijn daar verschillende redenen voor. Ten eerste zijn biobrandstoffen nu nog duurder dan fossiele brandstoffen. Ten tweede beschikken brandstofleveranciers momenteel over een overschot aan benzine en het mengen van benzine met bio-ethanol zou dit overschot alleen maar vergroten. Ten derde is het Europese regelgevende kader nog niet goed ontwikkeld, waardoor er te weinig druk ligt op de lidstaten om de doelstellingen in acties om te zetten. In de meeste lidstaten ontbreken dan ook de noodzakelijke stimuleringsmaatregelen. In de komende periode verwacht de Commissie vooral veel van de 'tweede generatie-biobrandstoffen' (op basis van restproducten uit de landbouw, zoals stro) (EurActiv.com, 2007). Daarnaast zou de EU het importtarief op bio-ethanol kunnen verlagen. Nu is er nog een ad valorem tarief van 45%. Bovenal is het noodzakelijk dat de Commissie stappen zet om samen met de auto-industrie en de brandstoffenleveranciers afspraken te maken om het gebruik van biobrandstoffen te stimuleren. Beide partijen willen garanties van elkaar: er moet voldoende aanbod zijn van biobrandstoffen, maar er moeten ook auto's worden geproduceerd die kunnen rijden op bio-ethanol of biodiesel.

3.1.2 DIERENWELZIJNSBELEID

De inzet van de Europese Commissie op het terrein van dierenwelzijn was de afgelopen tijd vooral gericht op de voorbereiding van scherpere minimeisen in de komende jaren. Mei 2007 is in de Raad van Landbouwministers een politiek akkoord bereikt over een welzijnsrichtlijn voor vleeskuikens, waarin maxima worden gesteld aan de bezettingsgraad per m² (zie ook §12.2). In 2009 wil de Commissie voorstellen doen voor de aanscherping van dierenwelzijnseisen in de Europese varkenshouderij. Ze zal daarin tegemoet willen komen aan de soms felle weerstand van dierenbeschermingsorganisaties tegen de castratie van berenbiggetjes (EC, 2007c). De gangbare

praktijk in de meeste Europese landen is dat dit de eerste week onverdoofd gebeurt. Ook het bètawetenschappelijk geweten van de Commissie - de European Food Safety Authority - geeft aan dat castratie eigenlijk niet acceptabel is, net als andere ingrepen die de integriteit van het dier meer aantasten dan strikt noodzakelijk.

De geur van varkenswelzijn

Castratie wordt uitgevoerd om te voorkomen dat het vlees van mannelijke varkens een afwijkende geur en smaak krijgt bij consumptie. Niet iedere consument heeft evenveel last van berengeur: de acceptatie van vlees van mannelijke varkens, zelfs als er geen geur- of smaakafwijking is, verschilt sterk (LNV, 2006c). In landen als Nederland en Duitsland haalt men zijn neus op voor vlees van ongecastreerde varkens, terwijl in Zuid-Europa de acceptatie veel hoger is. Dit heeft vooral te maken met de wijze van bereiden: in worst bijvoorbeeld kan, anders dan bij ham, een aandeel van vlees met berengeur worden verwerkt.

De lidstaten zijn verdeeld over de wenselijkheid van een Europees verbod op castratie. Dit hangt zowel samen met culturele verschillen als de diversiteit aan houderijsystemen. Dit laatste komt bijvoorbeeld tot uiting in het gemiddelde slachtgewicht en daarmee de leeftijd van het varken bij slacht. In Spanje, Portugal en het VK ligt het slachtgewicht op of onder de 75-80 kilogram. Doordat deze varkens de geslachtsrijpe leeftijd niet halen vervalt het geurprobleem en daarmee de noodzaak voor castratie. Vanwege een hoger slachtgewicht is castratie wel van belang voor varkenshouders in Nederland, België, Italië en in een aantal regio's in Spanje en Portugal waar het Iberische varken wordt vetgemest. Terwijl de Italiaanse regering de status quo verdedigt, zet Nederland zich in voor een Europees verbod (LNV, 2007c), samen met enkele andere noordelijke lidstaten. Het VK houdt anderen het Britse model voor: aangespoord door de machtige beweging voor dierenbescherming hebben supermarkten eigenhandig een verbod op castratie afgedwongen bij hun leveranciers en zo de noodzaak voor wetgeving weggenomen.

Een voorwaarde voor het houden van niet-gecastreerde beren is dat er een detectiemethode komt in de slachtlijn die in staat is om vlees met geur- en smaakafwijkingen te scheiden van 'niet-geurend' vlees. Uit lopend genetisch onderzoek blijkt dat een dergelijke methode binnen afzienbare tijd kan worden gerealiseerd (ASG, 2006). Dezelfde genetische kennis vormt de basis voor moderne fokkerijtechnieken die het mogelijk maken om binnen enkele jaren de berengeur te verliezen zonder compromis aan de vruchtbaarheid en overige technische resultaten van de beren. Dan staan rentabiliteit van de varkenshouderij en dit element van dierenwelzijn niet langer op gespannen voet.

3.1.3 EU-PLATTELANDSBELEID

In 2007 is een nieuwe programmeringsperiode voor het EU-plattelandsbeleid begonnen, die loopt tot 2013. Voor deze zevenjarige periode moeten alle lidstaten een zogenaamd 'Plattelandsontwikkelingsplan (POP) 2007-2013' maken, waarin zij aangeven welke maatregelen zij willen uitvoeren. De maatregelen zijn gegroepeerd in vier assen:

(1) verbetering van het concurrentievermogen van de land- en bosbouw; (2) steunverlening voor landbeheer en verbetering van het milieu; (3) verbetering van de leefkwaliteit op het platteland en bevordering van de diversificatie van de economische bedrijvigheid; en (4) LEADER-aanpak om plattelandsactoren te helpen het ontwikkelingspotentieel van hun gebied te versterken. Om tot een evenwichtige plattelandsstrategie te komen, heeft Brussel een minimumfinanciering per as vastgesteld. Zo moet minimaal 10% van het budget aan as 1 worden besteed, 25% aan as 2, 10% aan as 3 en 5% aan as 4 (in de nieuwe lidstaten: 2,5%) (EC, 2006a). Begin 2007 waren de meeste lidstaten nog druk bezig met het opstellen van hun POP. Naar verwachting zullen de eerste POP's in de loop van de eerste helft van 2007 door de Commissie worden goedgekeurd.

Nederlandse POP sluit aan bij bestaand beleid

Met het nieuwe POP probeert Nederland co-financiering door Brussel te regelen voor al bestaande maatregelen uit de 'Agenda Vitaal Platteland', de 'Nota Ruimte' en 'Kiezen voor Landbouw'. Nederland wil 30% van het overheidsbudget besteden aan elk van de assen 1, 2 en 3, en 10% aan de LEADER-as (LNV, 2007c). Maatregelen in as 1 zijn gericht op het versterken van het fysiek en menselijk kapitaal en op kwaliteitsverhoging van producten en productieprocessen; maatregelen in as 2 betreffen met name de probleemgebieden, agrarisch landschapsbeheer en het verbeteren van milieu- en watercondities; maatregelen in as 3 tenslotte proberen het cultureel erfgoed in stand te houden, en het economische draagvlak op het platteland te verbreden. Met de LEADER-as wordt gepoogd zo'n 30 LEADER-groepen in Nederland te ondersteunen, wat overeenkomt met het aantal in het POP 2000-2006. Hoewel de verdeling van het budget nog niet voor alle lidstaten bekend is, valt Nederland op door een relatief hoge inzet voor de assen 3 en 4 (tabel 3.1). Daarmee lijkt Nederland de bredere plattelands-economie buiten te landbouwsector wat meer te ondersteunen dan andere landen. In Duitsland, Frankrijk, Zweden en Ierland wordt het grootste deel van het budget ingezet voor landbeheer en milieu (as 2), terwijl België fors inzet op versterking van het concurrentievermogen van de landbouwsector (as 1). In de nieuwe lidstaten ligt het zwaartepunt van de uitgaven ook bij as 1; gelet op de transitiefase waarin de landbouw in die landen verkeert, lijkt een dergelijke keuze voor de hand te liggen.

De EU stelt voor de periode 2007-2013 een bedrag van ruim 77 mrd. euro beschikbaar voor het EU-plattelandsbeleid (tabel 3.1). Daarvan is zo'n 7 mrd. euro afkomstig uit de

Tabel 3.1

Budget (mln. euro) voor plattelandsontwikkeling in de EU-25, 2007-2013

	EU-budget plattelands-ontwikkeling		Voorlopige procentuele verdeling overheidsbudget over de assen			
	mln. euro	%	as 1	as 2	as 3	as 4
België ^a	419	0,5	68	17	9	6
Duitsland ^b	8.113	10,4	19	65	10	5
Frankrijk	6.442	8,3	38	52	7	12
Ierland ^c	2.340	3,0	11	79	10	0
Nederland	487	0,6	30	30	30	10
Zweden	1.826	2,4	14	71	8	7
EU-15	51.203	65,9				
Hongarije	3.806	4,9	48	32	14	5
Litouwen	1.743	2,2	46	38	9	6
Polen ^d	13.230	17,0	41	34	23	5
EU-10nw	26.459	34,1				
EU-25	77.663	100,0				

^a Verdeling overheidsbudget betreft Vlaanderen;
^b verdeling overheidsbudget betreft Nordrhein-Westfalen;
^c uitgaven voor as 4 zitten in as 3;
^d 3 procentpunten van as 4 worden ingezet voor as 3.

Bron: Beschikking 2006/636/EG van de Commissie van 12 september 2006 tot vaststelling van de verdeling over de lidstaten van de communautaire steun voor plattelandsontwikkeling 2007-2013; diverse concept-POP's.

verplichte modulatie van de eerste pijler van het GLB (EC, 2006a). Een derde van het EU-budget gaat naar de nieuwe lidstaten. Met 17% heeft Polen verreweg het grootste aandeel, gevolgd door Duitsland, Spanje en Italië (elk circa 10%) en Frankrijk (8%). Nederland moet het met ruim een half procent doen.

3.2 UITBREIDING EU MET BULGARIJE EN ROEMENIË

Op 1 januari 2007 zijn Bulgarije en Roemenië lid geworden van de EU. Het lidmaatschap heeft even op zich laten wachten, omdat beide landen lange tijd niet in staat waren om aan de toetredingsvoorwaarden te voldoen. Op landbouwgebied spelen zorgen om voedselveiligheid een prominente rol. Zo dreigde Rusland om per 1 januari 2007 zijn grenzen te sluiten voor Europese landbouwproducten, omdat met de toetreding van Bulgarije en Roemenië de Europese landbouwproducten niet meer aan de Russische standaarden zouden voldoen. Een andere zorg van de EU is de vertraging bij het opzetten van een geïntegreerd administratie- en controlesysteem voor de GLB-uitgaven in beide landen. Daarnaast hebben Bulgarije en Roemenië nog steeds te kampen met varkenspest, waardoor de export van hun varkens(vlees) verboden is.

Tabel 3.2

Kengetallen agrarische sector Roemenië en Bulgarije

	Roemenië	Bulgarije
Aandeel van landbouwsector in BNP, 2005 (%)	10,1	9,3
Aandeel van landbouwsector in werkgelegenheid, 2004 (%)	32,6	10,7
Aandeel in landbouwareaal van EU-27, 2005 (%)	8	3
Aantal landbouwbedrijven, 2002/2003 (x 1.000)	1.211,8	157,3
Gemiddelde bedrijfsgrootte, 2000/2001 (ha)	2	4
Bron: Eurostat, IAMO (2004), Rabobank (2007).		

De inkomenssteun uit de eerste pijler voor Bulgarije en Roemenië zal gefaseerd worden ingevoerd, waarbij beide landen in 2016 op het EU-niveau zullen uitkomen. In de komende zeven jaar ontvangt Roemenië 5,5 mrd. euro en Bulgarije 2,5 mrd. euro voor de bedrijfstoeslagen van de eerste pijler. In de Financiële Perspectieven is geen rekening gehouden met deze extra uitgaven. Omdat het plafond voor het budget van de eerste pijler niet wordt verhoogd, betekent dit een vermindering van de budgetruimte voor exportrestituties en marktinterventies. Daarnaast krijgen beide landen geld voor plattelandsontwikkeling: 7,1 mrd. euro voor Roemenië en 2,3 mrd. euro voor Bulgarije. Hiervoor wordt het budget voor de tweede pijler van de overige EU-lidstaten met 8% verlaagd, zodat geen beroep op extra budget hoeft te worden gedaan. Door de toetreding van de twee landen stijgt vooral de productie van mais en zonnebloemen in de EU sterk. In 2006 hadden beide landen samen een aandeel van bijna een vijfde in de maisproductie en bijna een derde in de zonnebloemenzadenproductie van de EU-27 (Rabobank, 2007; Agra Europe, 2007b; 2007c). De opbrengsten per ha van deze producten zijn in Bulgarije en Roemenië echter lager dan in de rest van de EU. Tabel 3.2 geeft enige kerngegevens van de landbouw in beide landen.

3.3 MARKTSITUATIE IN DE EU

In de jaren tachtig bestonden er grote melkplassen, hoge graanbergen en pakhuizen vol met bevroren rundvlees in de EU. De alsmaar groeiende landbouwproductie, deels gestimuleerd door het GLB, overtrof ruimschoots de vraag. Door beleidsmatig ingrijpen, zoals quotering van de productie, verlaging van de interventieprijzen en het ontkoppelen van toeslagen aan de productie is in de loop van de tijd geprobeerd om vraag en aanbod van landbouwproducten in de EU meer met elkaar in evenwicht te brengen. Uit het verloop van de zelfvoorzieningsgraden blijkt dat het beleid daar deels in is geslaagd (tabel 3.3). Na de invoering van de melkquotering (1984) lopen de zelfvoorzieningsgraden voor zuivel vanaf de tweede helft van de jaren tachtig terug. De zelfvoorzieningsgraad voor granen ligt in de jaren negentig op een wat lager niveau dan eind jaren

Tabel 3.3

Zelfvoorzieningsgraden voor landbouwproducten in de EU, 1981-2004

	EU-9		EU-12		EU-15	
	1981	1986	1991	1996	2001	2004
Granen (totaal) ^a	106	117	120	106	114	108
Totaal tarwe	123	121	133	113	116	105
Zachte tarwe	126	121	132	114	117	106
Gerst	115	130	124	107	124	108
Mais ^a	66	98	85	93	99	96
Suiker	128	136	134	130	132	119
Rund- en kalfsvlees	104	107	115	116	109	98
Schapenvlees	75	80	85	82	79	81
Varkensvlees	101	102	104	106	107	108
Pluimveevlees	111	104	105	109	106	105
Boter	118	131	111	108	107	110
Mager melkpoeder	141	146	128	129	116	115
Kaas	108	108	106	107	101	106

^a 2004=2003.

Bron: Eurostat, DG Agri.

Tabel 3.4

Prijzen (euro/ton) in de EU ^a en op de wereldmarkt, 1986-2014

	1986/88		1994		1999		2004		2014 (p)	
	EU	Wereldmarkt	EU	Wereldmarkt	EU	Wereldmarkt	EU	Wereldmarkt	EU	Wereldmarkt
Tarwe	241	93	129	114	119	102	101	123	101	124
Rundvlees	4.289	1.526	3.680	2.058	3.480	2.190	2.222	2.397	2.222	2.047
Varkensvlees	-	-	1.570	1.033	1.510	978	1.510	1.277	1.510	1.137
Pluimveevlees	-	-	1.080	1.033	910	1.203	908	1.329	918	1.098
Boter	3.905	943	3.282	1.176	3.282	1.419	3.167	1.512	2.464	1.434
Mager melkpoeder	2.170	685	2.082	1.361	2.090	1.250	2.004	1.641	1.747	1.542

^a Interventieprijzen voor tarwe, boter en mager melkpoeder; basisprijs doodgewicht voor rundvlees en varkensvlees; afboerderijprijzen 'levende kippen' voor pluimveevlees.

Bron: 1986/1988: Agra Europe, December 1993; 1994-2014: OECD-FAO Agricultural Outlook, div. jaren.

tachtig, terwijl die voor rundvlees vanaf 2000 zichtbaar minder wordt. Voor varkensvlees en pluimveevlees bestaat slechts een lichte vorm van marktinterventie. De zelfvoorzieningsgraad van varkensvlees vertoont een trendmatige stijging tussen 1981 en 2004, en die voor pluimveevlees schommelt tussen de 100 en 110%.

De prijzen van de enkele kernproducten van de agrarische sector in de EU zijn sinds de tweede helft van de jaren tachtig steeds dichterbij die op de wereldmarkt gekomen (tabel 3.4). De toenadering van beide niveaus is het resultaat van een neerwaartse

beweging van de EU-prijzen en een enigszins opwaartse beweging van de internationale prijzen. De daling van de marktprijzen in de EU volgde op een verlaging van de interventieprijzen als onderdeel van elkaar opvolgende beleidshervormingen in de afgelopen 15 jaar (Mac Sharry 1992, Agenda 2000, Midterm Review 2003).

Deze verlaging heeft bijgedragen aan een beter evenwicht op de Europese markten, alsook geleid tot een gedeeltelijke terugtrekking van de EU van de wereldmarkt (Van Berkum en Roza, 2005). Met het herstel van marktevenwicht en doordat EU- en wereldmarktprijzen dicht bij elkaar zijn komen te liggen, verloor het instrument van exportsteun bij uitvoer naar derde landen aan gewicht in het Europese landbouwbeleid. In dit licht kan ook de inzet van de Commissie in de huidige WTO-onderhandelingen om de exportsubsidies geleidelijk af te schaffen worden begrepen.

In 2015 lagere zelfvoorzieningsgraden voor rundvlees en zuivel

Met het partieel evenwichtsmodel AGMEMOD zijn projecties van de landbouwmarkten tot 2015 gemaakt, waarbij is uitgegaan van een volledige uitvoering van de afspraken van de GLB-hervorming van 2003 (AGMEMOD partnership, 2007). Naar verwachting zal de EU-productie van granen, oliezaden, varkens- en pluimveevlees tot 2015 verdoet toenemen, terwijl voor rund- en schapenvlees een productiedaling wordt verwacht. Door de verlaging van de interventieprijzen voor boter wordt er minder boter en mager

Tabel 3.5

Zelfvoorzieningsgraden ^a voor landbouwproducten in de EU, 2005-2015

	EU-15		EU-10nw		EU-25	
	2005	2015	2005	2015	2005	2015
Granen (totaal)	108	116	101	114	107	116
Zachte tarwe	115	120	112	121	114	120
Gerst	114	125	103	104	112	121
Mais	86	97	77	119	84	101
Oliezaden (totaal)	48	54	140	143	55	62
Kool- en raapzaad	95	99	131	137	102	106
Zonnebloemen	61	56	169	165	72	67
Sojabonen	16	20	132	150	16	21
Rund- en kalfsvlees	102	98	108	135	102	101
Schapenvlees	74	70	461	409	75	71
Varkensvlees	109	109	112	120	109	111
Pluimveevlees	106	102	101	101	105	102
Boter	99	89	125	126	102	94
Mager melkpoeder	114	90	242	219	125	103
Kaas	113	104	133	124	114	105

^a Door het gebruik van verschillende bronnen kunnen niveauverschillen optreden tussen de zelfvoorzieningsgraden in de tabellen 3.3 en 3.5.

Bron: AGMEMOD.

melkpoeder geproduceerd en wordt meer melk tot kaas verwerkt. Over de gehele linie verwacht AGMEMOD een kleine prijsstijging voor landbouwproducten tot 2015, behalve voor pluimveevlees, boter en mager melkpoeder. Ook voor de consumptie van landbouwproducten wordt een toename voorzien, alleen de consumptie van rundvlees blijft stabiel en die van gerst daalt enigszins.

Eén en ander resulteert in zelfvoorzieningsgraden voor de EU-25, die voor plantaardige producten en varkensvlees in 2015 op een hoger niveau liggen dan in 2005 (tabel 3.5). De zelfvoorzieningsgraden voor alle overige dierlijke producten dalen daarentegen licht tussen 2005 en 2015. Het beeld van de landbouwmarkten dat oprijst is een toenemend exportoverschot op de graanmarkt, terwijl de markt voor dierlijke producten - met uitzondering van varkensvlees - meer in evenwicht lijkt. Voor boter is de EU-25 in 2015 niet langer zelfvoorzienend. Voor oliezaden en schapenvlees is de EU-25 in 2015 eveneens afhankelijk van importen uit de wereldmarkt, maar dat was daarvoor ook al het geval. Tussen de EU-15 en de EU-10nw zijn enkele opmerkelijke verschillen in de zelfvoorzieningsgraden te zien: die voor oliezaden en voor bijna alle dierlijke producten liggen op een hoger niveau dan die in de EU-15. Dit hangt grotendeels samen met verschillen in de ontwikkeling van de productiestructuur en de preferenties van consumenten.

3.4 **BERGBOERENREGELING - EVALUATIE EN HERZIENING**

De EU-bergboerenregeling bestaat sinds 1975. Oorspronkelijk beoogde de regeling de continuering van de landbouw in probleemgebieden, om op die manier een minimale bevolkingsomvang te handhaven of het landschap te behouden. In 2000 is de regeling ingelijfd bij de tweede pijler van het GLB. In de nieuwe EU-plattelandsverordening voor de periode 2007-2013 (Europese Raad, 2005a) valt de bergboerenregeling onder as 2 'steunverlening voor landbeheer en verbetering van het milieu'. Daarmee is de bevolkingsdoelstelling uit de regeling verdwenen en wordt alleen nog de voortzetting van het gebruik van de landbouwgrond en de instandhouding van zowel landelijke gebieden als duurzame landbouwsystemen nagestreefd. De bergboerenregeling probeert deze doelen te bereiken door het verlenen van directe inkomenssteun aan boeren in vier verschillende typen probleemgebieden: (1) berggebieden; (2) andere probleemgebieden; (3) gebieden met specifieke handicaps; en (4) gebieden met milieubeperkingen uit hoofde van de Vogel- en Habitatrichtlijn en de Kaderrichtlijn Water.

Meeste lidstaten hebben meer probleemgebied begrepsd dan Nederland

Sinds het begin van de bergboerenregeling is het areaal dat als probleemgebied is aangewezen in de EU-15 geleidelijk toegenomen van 33% van het landbouwareaal in 1975 tot 55% in 2005. Afgezien van een langzame invoering van de regeling in de

beginjaren, hebben vooral de voortdurende uitbreidingen van de EU tot een vergroting van het areaal geleid: met uitzondering van Zweden wees elke nieuwe lidstaat een hoger aandeel landbouwareaal aan als probleemgebied (Terluin et al., 2007). Nederland is samen met België, Denemarken en Hongarije één van de weinige lidstaten die minder dan 20% van het landbouwareaal heeft aangewezen als probleemgebied (tabel 3.6). Het gaat daarbij om zo'n 225.000 ha diepe veenweidegebieden, uiterwaarden, hellingen, beekdalen en overstromingsgebieden, en kleinschalige (zand)landschappen, die alle in de categorie 'gebieden met specifieke handicaps' vallen. Boeren in deze gebieden kunnen alleen een bergboerenpremie krijgen als ze tegelijkertijd ook deelnemen aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (SAN). Deze koppeling aan landbouwmilieumaatregelen wordt in andere lidstaten niet toegepast. In het nieuwe POP voor 2007-2013 is Nederland voornemens om het areaal probleemgebied uit te breiden met 40.000 ha in het westelijk veenweidegebied, ruim 6.500 ha in het Limburgse Heuvelland en 2.400 ha in Midden Delfland (LNV, 2007c). In deze nieuwe probleemgebieden komen boeren in aanmerking voor een bergboerenpremie van 94 euro per ha ongeacht of ze wel of niet meedoen aan de SAN.

Herziening begrenzing probleemgebieden

De EC wil de begrenzing van de categorieën 'andere probleemgebieden' en 'gebieden met specifieke handicaps' herzien. Dit heeft enerzijds te maken met de versmalling van de doelstelling van de bergboerenregeling. Anderzijds voldoet de Commissie daarmee aan een verzoek van de Europese Rekenkamer (2003), die zich afvraagt of het grote scala aan indicatoren, op grond waarvan deze categorieën probleemgebieden in het verleden zijn aangewezen, nog steeds dusdanige waarden hebben dat zij een status als probleemgebied rechtvaardigen. Naar verwachting komt de Commissie in 2008/2009 met een voorstel voor een nieuwe begrenzing, zodat volgens plan vanaf 2010 met andere grenzen kan worden gewerkt. Vermoedelijk zullen de criteria voor de nieuwe begrenzing samenhangen met het leveren van publieke diensten door boeren, zoals het instandhouden van natuurlijke handicaps.

Tabel 3.6

Aandeel landbouwareaal aangewezen als probleemgebied in de EU-lidstaten, 2005

Aandeel	Lidstaten
Hoog (70-100%)	EU-15: Luxemburg, Griekenland, Spanje, Portugal, Oostenrijk, Finland EU-10nw: Letland, Slovenië, Cyprus, Malta
Middel (40-55%)	EU-15: Duitsland, Frankrijk, Ierland, Italië, VK, Zweden EU-10nw: Estland, Litouwen, Tsjechië, Slowakije, Polen
Laag (<20%)	EU-15: België, Denemarken, Nederland EU-10nw: Hongarije
Bron: Europese Raad (2005b), bewerking LEI.	

In verband met deze herziening heeft de Commissie een EU-brede evaluatie van de bergboerenregeling laten uitvoeren (IEEP, 2006). Hieruit blijkt dat slechts een deel van de boeren in probleemgebieden gebruik maakt van de bergboerenregeling, hoewel dit deel wel varieert tussen de lidstaten. Zo ontving minder dan 20% van de boeren in probleemgebieden in Italië en Spanje in 2003 een bergboerenpremie tegen zo'n 80% in Ierland, Finland en Oostenrijk. Boeren vallen buiten de regeling als ze niet aan bepaalde criteria voldoen, zoals een bepaalde minimum bedrijfsgrootte of een minimum aan gewerkte uren op het bedrijf. Verder leggen de zuidelijke lidstaten een zwaarder accent op moderniseringsmaatregelen, waardoor er minder budget beschikbaar wordt gesteld voor de bergboerenregeling. Ook is de bergboerenregeling meer afgestemd op de productiestructuur in de noordelijke lidstaten.

Bergboerenpremie onvoldoende om inkomenskloof te dichten

Door de moeilijker productieomstandigheden vanwege natuurlijke of andere handicaps mag worden verwacht dat de inkomens in probleemgebieden wat lager zijn dan daarbuiten. Zo is het bedrijfsinkomen per gezinsarbeidskracht in probleemgebieden in het VK en Ierland ongeveer de helft van dat in niet-probleemgebieden, terwijl dat percentage in België, Oostenrijk, Griekenland en Spanje ongeveer 90% belooft (IEEP, 2006). De bergboerenpremie blijkt onvoldoende om de inkomenskloof te dichten. Echter, in Portugal en Zweden is het inkomen per gezinsarbeidskracht in de probleemgebieden hoger dan dat in de niet-probleemgebieden, wat de vraag oproept waarom deze gebieden zijn aangewezen als probleemgebied. Voor Nederland zijn er wegens een te kleine steekproef geen cijfers beschikbaar.

Ontwikkeling landbouwstructuur probleemgebieden gelijk aan de rest van het land

Ondanks de lagere landbouwininkomens in de probleemgebieden, daalde het aantal landbouwbedrijven en het aantal arbeidskrachten in de probleemgebieden in de EU-15 in de periode 1990-2003 in ongeveer hetzelfde tempo als in de niet-probleemgebieden. Van een vermindering van het landbouwareaal in de probleemgebieden was in die periode ook nauwelijks sprake. Of het uitblijven van een forse terugloop van het aantal bedrijven en arbeidskrachten en het op grote schaal uit productie nemen van landbouwgrond in probleemgebieden alleen op het conto van de bergboerenregeling kunnen worden geschreven, valt moeilijk te zeggen. Omdat de convergentie in de ontwikkeling van de landbouwstructuur in probleemgebieden en niet-probleemgebieden zich zowel voordoet in lidstaten met weinig als met veel bergboerenpremie, ligt het eerder voor de hand te veronderstellen dat naast de bergboerenregeling ook andere factoren een rol hebben gespeeld. Te denken valt aan het hebben van een niet-agrarisch inkomen of het genoeg nemen met een relatief laag inkomen.

3.5 UITGAVEN LANDBOUWBELEID

In 2005 nam het aandeel van de directe toeslagen in de Europese Unie opnieuw met een paar procent toe. Dit kwam deels voor rekening van de zuivelsector, waar voor het eerst ontkoppelde toeslagen werden toegekend. Iets meer dan de helft van de uitgaven voor deze sector werd in de vorm van directe toeslagen uitgekeerd (tabel 3.7). De overige uitgaven waren voor marktbeleid en exportrestituties. In de wijn- en suikersector en de intensieve veehouderij is (nog) geen sprake van inkomensvoetnoten. Door de uiteenlopende productiestructuur in de EU-lidstaten verschilt het aandeel van de inkomensvoetnoten in de totale uitgaven nogal. Na Cyprus en Malta scoren Nederland en België het laagst met een aandeel van 46% in 2005. In de grootste EU-lidstaten is de situatie duidelijk anders: in Duitsland, Spanje, Italië, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk vormden inkomensvoetnoten circa 80-90% van de totale uitgaven.

De uitgaven in 2006 vielen ongeveer 1,1 mrd. euro lager uit dan de begrote 43,3 mrd. (Agra Europe, 2007e). De onderbesteding voor de rechtstreekse steun bedroeg ruim 765 mln. euro; dit hangt samen met problemen bij de uitvoering van het

Tabel 3.7 Uitgaven (mln. euro) van het EOGFL naar product, 1995-2005

	1995	2000	2003	2004	2005		
					Totaal	w.v. directe toeslagen	aandeel in totaal (%)
Granen, oliezaden, e.d.	15.018	16.663	16.809	17.297	17.770	17.146	96
Suiker	1.831	1.910	1.277	1.284	1.652	0	0
Olijfolie	807	2.210	2.346	2.343	2.311	2.227	96
Groenten en fruit	1.826	1.551	1.532	1.573	1.743	375	22
Wijn	850	766	1.213	1.092	1.267	0	0
Tabak	993	989	960	929	923	905	98
Overige plantaardige producten	1.507	1.723	1.610	1.534	3.204	2070	65
Totaal plantaardig	22.832	25.812	25.748	26.081	28.870	22.723	79
Melk en zuivelproducten	3.891	2.544	2.796	1.993	2.548	1.370	54
Rund- en kalfvlees	4.091	4.540	8.091	7.776	8.176	7.731	95
Schapen- en geitenvlees	2.204	1.736	2.082	1.470	1.837	1.837	100
Varkensvlees, pluimveevlees en eieren	344	435	171	173	132	0	0
Vis	28	9	13	24	28	0	0
Overige dierlijke producten	1	12	0	0	-21	0	0
Totaal dierlijk	10.559	9.276	13.153	11.436	12.700	10.937	86
Totaal overig	280	1.173	880	782	531	41	8
Plattelandsbeleid	-	4.176	4.680	6.462	6.827	-	-
TOTAAL	33.671	40.437	44.461	44.761	48.928	33.701	69

Bron: EOGFL-jaarverslagen.

bedrijfstoeslagensysteem. Voor marktmaatregelen werd 440 mln. euro minder uitgegeven dan voorzien. In de meeste sectoren waren de uitgaven lager door een kleinere uitvoer. Voor suiker echter waren de uitgaven 145 mln. hoger door een onverwacht hoge uitvoer van vrije suiker. Ook de uitgaven voor melk- en zuivelproducten waren hoger dan begroot, omdat de heffingen voor het quotumjaar 2005/2006 pas in 2007 geïnd zullen worden. Hier was in de begroting geen rekening mee gehouden.

3.6 PRODUCTIE- EN INKOMENSONTWIKKELING EU-LANDBOUW

In vrijwel alle lidstaten van de EU-25 kromp het volume van de agrarische productie, met Spanje als belangrijkste uitzondering (tabel 3.8). Na de droogte in 2005 zorgde vooral het herstel bij de granen in Spanje voor een groei van de productie. In de tien nieuwe lidstaten nam de dierlijke productie verdertoe, terwijl met name de productie van granen en voedergewassen afnam. Tegenover de groeiende productie in de intensieve veehouderij in de nieuwe lidstaten, stond een daling in de oude lidstaten. De melkproductie gaf over de gehele linie een beperkte afname te zien.

De prijzen van agrarische producten bleven in de EU-15 vrijwel gelijk, terwijl die in de nieuwe lidstaten met bijna 8% omhoog gingen. De sterkste prijsstijgingen deden zich voor in Letland (14%) en Litouwen (11%). De prijsontwikkeling van de verschillende producten liep uiteen: zo daalde bijvoorbeeld de graanprijs in de EU-15 met ruim 6%, terwijl de prijzen van varkens en eieren zich herstelden.

Hoewel het volume van de aangekochte goederen en diensten in de EU kleiner werd, nam de waarde ervan toe door een opgaand prijspeil voor het hele pakket. Vooral de prijzen van energie en kunstmest gingen fors omhoog. Ook in 2005 waren deze goederen al flink duurder geworden. Deels is dit opgevangen door een lager kunstmestverbruik, maar de hoeveelheid door de landbouw verbruikte energie liep slechts weinig terug.

Tabel 3.8		Productie- en inkomensontwikkeling in de EU-landbouw (geraamde mutatie 2005-2006 in %)			
	EU-25	EU-15	EU-10nw	Nederland	
Volume brutoproductie	-1,9	-1,4	-6,0	0,3	
Waarde brutoproductie	-1,2	-1,5	1,1	6,8	
Volume aangekochte productiemiddelen	-1,5	-1,4	-2,0	-0,1	
Waarde aangekochte productiemiddelen	2,2	2,1	3,0	4,3	
Ruilvoet	-3,1	-3,6	2,4	2,0	
Netto toegevoegde waarde ^a	0,4	0,4	0,2	14,3	
Arbeidsjaareenheden	-2,2	-1,5	-3,2	-2,8	
Netto toegevoegde waarde per arbeidseenheid ^a	2,6	2,0	3,5	17,6	
a In reële termen.					
Bron: Eurostat.					

De netto toegevoegde waarde bleef door deze ontwikkelingen vrijwel gelijk aan die in 2005. De hoeveelheid arbeid daalde in 2006 verder. Die daling verliep in de tien nieuwe lidstaten wat sneller dan in de EU-15-lidstaten. Vooral in Litouwen en Tsjechië was de afname relatief sterk. Eén en ander resulteerde in een stijging van de de netto toegevoegde waarde per arbeidskracht in de EU-25 met bijna 3% tot circa 14.000 euro in 2006. De inkomens in de tien nieuwe lidstaten namen iets sterkertoe dan in de EU-15. Het niveau van de inkomens per arbeidskracht ligt in de nieuwe lidstaten echter slechts op een zesde van dat in de oude lidstaten. De verschillen tussen de landen onderling zijn groot. Op basis van de eerste ramingen, die eind december 2006 werden gepubliceerd, scoorde Nederland het beste met een toename van ruim 17%. In sommige landen daalden de inkomens. De afname was in Ierland met meer dan 10% het grootst. Dit werd vooral veroorzaakt door een sterke daling van het productievolume.

3.7 AGRARISCHE HANDEL IN DE EU

In 2005 exporteerden de 25 EU-lidstaten voor ruim 272 mrd. euro aan landbouwproducten (tabel 3.9). Ruim driekwart daarvan is intrahandel. De stijging van de exportwaarde is vooral te danken aan de categorie 'overig', waar onder meer (alcoholische) dranken, koffie, kurk en hout, tabak, zaaizaden, en oliën en vetten onder vallen. De 'traditionele' sectoren akkerbouw en veehouderij zagen daarentegen hun aandeel in de agrarische export slinken. Bij de export naar landen buiten de EU (66 mrd. euro) besloeg de categorie 'overig' meer dan de helft. Hierbij gaat het vooral om kwalitatief hoogwaardige verwerkte producten. Tuinbouwproducten spelen een minder grote rol in de handel met derde landen.

In 2005 importeerde de EU-25 voor 285 mrd. euro aan agrarische producten. Het aandeel van de intrahandel is gegroeid ten opzichte van 1996 en kwam uit op 72%. Bij de import heeft de categorie 'overig' ook verreweg het grootste aandeel in de stijging van de exportwaarde. Voor de andere sectoren geldt hetzelfde beeld als bij de export. In 2005 had de EU-25 een negatief agrarisch handelssaldo van bijna 13 mrd. euro, ongeveer gelijk aan dat van de EU-15 in 1996.

Drukker agrarisch handelsverkeer met China en India

De agrarische handel tussen de EU en de twee Aziatische reuzen China en India is de laatste tien jaar behoorlijk toegenomen (tabel 3.10). Het aandeel van de agrarisch handel in het totaal blijft echter vrij laag: 2,4% bij de handel tussen de EU en China en 4,8% bij die tussen de EU en India in 2005. De agrarische handelsbalans valt voor de EU negatief uit: de waarde van de agrarische import uit beide landen bedroeg 4,7 mrd. euro in 2005, terwijl de Europese agrarische export naar China en India 1,6 mrd. euro bedroeg.

Tabel 3.9

Agrarische handel (mrd. euro) van de EU, 1996 ^a en 2005 ^b

	Export			Import		
	EU-15	EU-25	w.v. extra-handel	EU-15	EU-25	w.v. extra-handel
	1996	2005		1996	2005	
Totale waarde	178,7	272,4	66,0	191,5	285,0	81,1
waarvan (in %)						
Akkerbouw	21	19	18	21	20	21
Tuinbouw	15	16	9	18	19	20
Veehouderij	27	24	19	23	21	10
Visserij	5	5	3	8	9	16
Overig	32	36	51	31	32	32
Aandeel intrahandel (in %)	72	76		66	72	

a 1996=gemiddelde 1995/1996;

b 2005=gemiddelde 2004/2005.

Bron: Eurostat Comext, bewerking LEI.

Tabel 3.10

Agrarische handel (mln. euro) van de EU en Nederland met China en India, 1996-2005

	Export		Aandeel Nederland in EU-export (%)	Import		Aandeel Nederland import (%)	Aandeel landbouw in totale handel (%)	
	EU	NL		EU	NL		EU-export	EU-import
China								
1996 ^a	544	80	15	1.551	230	15	3,7	5,5
2001 ^b	1.068	148	14	2.561	320	13	3,8	3,5
2005 ^c	1.420	216	15	3.174	438	14	2,9	2,3
India								
1996 ^a	106	14	13	1.066	135	13	1,1	13,0
2001 ^b	185	28	15	1.500	214	14	1,4	11,9
2005 ^c	211	27	13	1.545	211	14	1,1	8,9

a 1996=gemiddelde 1995/1996;

b 2001=gemiddelde 2000/2001;

c 2005=gemiddelde 2004/2005.

Bron: Eurostat Comext, bewerking LEI.

Vooral de geringe Europese export naar India valt hierbij op (211 mln. euro). Het is dan ook niet verwonderlijk dat de EU graag een handelsovereenkomst met India wil afsluiten om de Europese export naar India te stimuleren (zie §2.3.2).

Het aandeel van China in de totale agrarische export van de EU naar derde landen is klein en bedroeg 2,2% in 2005; dat van India 0,3%. Het aandeel in de Europese import uit derde landen was wat groter: 3,9% voor China en 1,9% voor India.

De EU exporteerde in 2005 voornamelijk bewerkte producten naar China en India, zoals sterke drank, kurk en hout. De Europese import vanuit beide landen was diverser, waarbij een relatief groot deel uit tuinbouwproducten en vis bestaat. China heeft met 18% zelfs een aanzienlijk aandeel in de totale EU-import van groenten. In het verleden had China ook een sterke positie op de Europese pluimveemarkt, maar door de vogelgriep was het Chinese marktaandeel vrijwel nihil in 2005. De EU-import uit India betrof vooral tropische producten, fruit, groenten en oliezaden (EC, 2006b; 2006c).

Aziatische reuzen zijn dwergen in de Nederlandse agrarische handel

Nederland heeft een vrij groot aandeel in de Europese agrarische handel met China en India (tabel 3.10). Voor Nederland is de agrarische handel met de Aziatische reuzen relatief gezien niet groot: het aandeel van beide landen in de totale Nederlandse agrarische export blijft beneden 1%, terwijl de import vanuit China (1,6% van de totale Nederlandse import) en India (0,8%) eveneens relatief marginaal is. De Nederlandse agrarische export naar China was redelijk divers en betrof voornamelijk vis, bloemen, verwerkte en dierlijke producten. In de Nederlandse export naar India hadden suikerproducten een belangrijk aandeel. Bij de Nederlandse import vanuit China valt vooral de sterke groei van de import van appels en peren op. In 2005 bedroeg het Chinese exportaandeel in dit segment 8%. Bij de import vanuit India nemen noten een grote plaats in.

De Nederlandse agrosector

Kernpunten:

- toegevoegde waarde agrocomplex omhoog
- aandeel agrarische producten in totale export neemt af
- voedingsmiddelenindustrie sterk op buitenland gericht
- *private equity* fondsen actief in voedings- en genotmiddelenindustrie
- concurrentiepositie Nederlandse voedingsmiddelenindustrie goed
- supermarkt vergroot marktaandeel
- nieuwe initiatieven moeten verkoop biologische producten stimuleren
- aanbod *functional foods* neemt toe

4.1 ONTWIKKELING VAN HET AGROCOMPLEX

4

In 2005 maakte het Nederlandse agrocomplex, gemeten in toegevoegde waarde en werkgelegenheid, 9 à 10% uit van de Nederlandse economie (tabel 4.1). Naast de primaire land- en tuinbouw, omvat het complex de verwerking en distributie van agrarische producten en de toelevering van producten en diensten die hiervoor nodig zijn, zoals energie, kunstmest, veevoer, bestrijdingsmiddelen en zakelijke dienstverlening.

De toegevoegde waarde van het agrocomplex groeide in de periode 2001-2005 met 3% tot € 41,9 mrd. euro, dat is gelijk aan de groei van de toegevoegde waarde van de totale Nederlandse economie. Het aandeel van het agrocomplex in het nationale totaal bleef dan ook gelijk. De werkgelegenheid in het Nederlandse agrocomplex daalde tussen 2001 en 2005 met 7%, terwijl de totale werkgelegenheid in Nederland in deze periode gelijk bleef. De groei van de toegevoegde waarde per arbeidsjaar van het totale agrocomplex kwam hierdoor tussen 2001 en 2005 bijna driemaal zo hoog uit als van het nationale gemiddelde (respectievelijk 11% en 4%). De toegevoegde waarde van het agrocomplex op basis van binnenlandse grondstoffen nam tussen 2001 en 2005 met 2% toe, maar de bijbehorende werkgelegenheid daalde met 11%. De ontwikkeling van de toegevoegde waarde per arbeidsjaar kwam dan ook hoger uit dan die van het totale agrocomplex.

Aandelen van deelcomplexen

Het grondgebonden-veehouderijcomplex is nog steeds het belangrijkste deelcomplex in termen van toegevoegde waarde en werkgelegenheid (tabel 4.2). Per arbeidsjaar is de

Tabel 4.1

Kerncijfers van het Nederlandse agrocomplex, 2001 en 2005

	Toegevoegde waarde ^a (factorkosten, mrd.euro)		Werkgelegenheid (1.000 arbeidsjaren)	
	2001	2005 (v)	2001	2005 (v)
Agrocomplex ^b	40,5	41,9	715	665
<i>Aandeel in nationale totaal</i>	9,4%	9,4%	11,1%	10,3%
Hoveniers, agrarische dienstverlening en bosbouw	3,6	3,6	71	89
<i>Aandeel in nationale totaal</i>	0,9%	0,9%	1,1%	1,3%
Buitenlandse grondstoffen	14,8	15,7	220	199
<i>Aandeel in nationale totaal</i>	3,4%	3,4%	3,4%	3,0%
Verwerking	6,5	7,0	75	65
Toelevering	4,1	4,4	70	66
Distributie	4,2	4,3	75	69
Agrocomplex, binnenlandse agrarische grondstoffen	22,1	22,6	423	377
<i>Aandeel in nationale totaal</i>	5,1%	5,1%	6,6%	5,9%
Primaire productie	7,9	7,6	186	170
Verwerking	3,3	4,1	53	44
Toelevering	7,9	8,5	130	122
Distributie	3,0	2,5	54	40

a Lopende prijzen;

b gebaseerd op binnen- en buitenlandse grondstoffen; inclusief hovenierssector, agrarische dienstverlening, bosbouw, cacao, dranken, tabak.

NB: Door revisie van de Nationale Rekeningen en methodologische veranderingen kunnen cijfers afwijken van eerder gepubliceerde gegevens.

Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

Tabel 4.2

Aandeel (%) van de deelcomplexen in het Nederlandse agrocomplex ^a, 2001-2005

	Toegevoegde waarde		Werkgelegenheid	
	2001	2005 (v)	2001	2005 (v)
Akkerbouw	22,0	17,9	20,5	18,5
Glastuinbouw	20,1	20,4	16,0	16,9
Opengrondtuinbouw	7,8	9,4	8,7	10,1
Grondgebonden veehouderij	27,6	29,7	31,3	33,3
Intensieve veehouderij	22,5	22,7	23,5	21,2
Totale agrocomplex	100,0	100,0	100,0	100,0

a Gebaseerd op binnenlandse grondstoffen.

Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

toegevoegde waarde in het glastuinbouwcomplex echter het hoogst.

Een substantieel deel van de activiteiten van de agrarische productiekolom heeft te maken met export. De betekenis van die export voor de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van het totale agrocomplex bedraagt zo'n 65% en voor het agrocomplex op basis van binnenlandse grondstoffen zelfs zo'n 73%.

Recent onderzoek van Backus et al. (2007) naar het rendement op het eigen vermogen in vier agroketens - zuivel, varkensvlees, groente en fruit - geeft aan dat de primaire schakels de laagste rendementen halen in vergelijking met de overige schakels in de keten. Tussen de verschillende schakels en de vier ketens bestaan echter grote verschillen.

4.2 AGRARISCHE IMPORT EN EXPORT

De totale Nederlandse uitvoer beliep in 2006 ruim 318 mrd. euro, ruim 13% meer dan het jaar ervoor. De totale export steeg sterker dan de export van agrarische producten, die in 2006 54,2 mrd. euro bedroeg, ruim 8% meer dan in 2005. Het aandeel van agrarische producten in de totale export daalde met bijna 1 procentpunt tot 17% in 2006. De totale invoer lag op 285 mrd. euro, waarvan bijna 31 mrd. euro aan agrarische producten, bijna 9% meer dan in 2005.

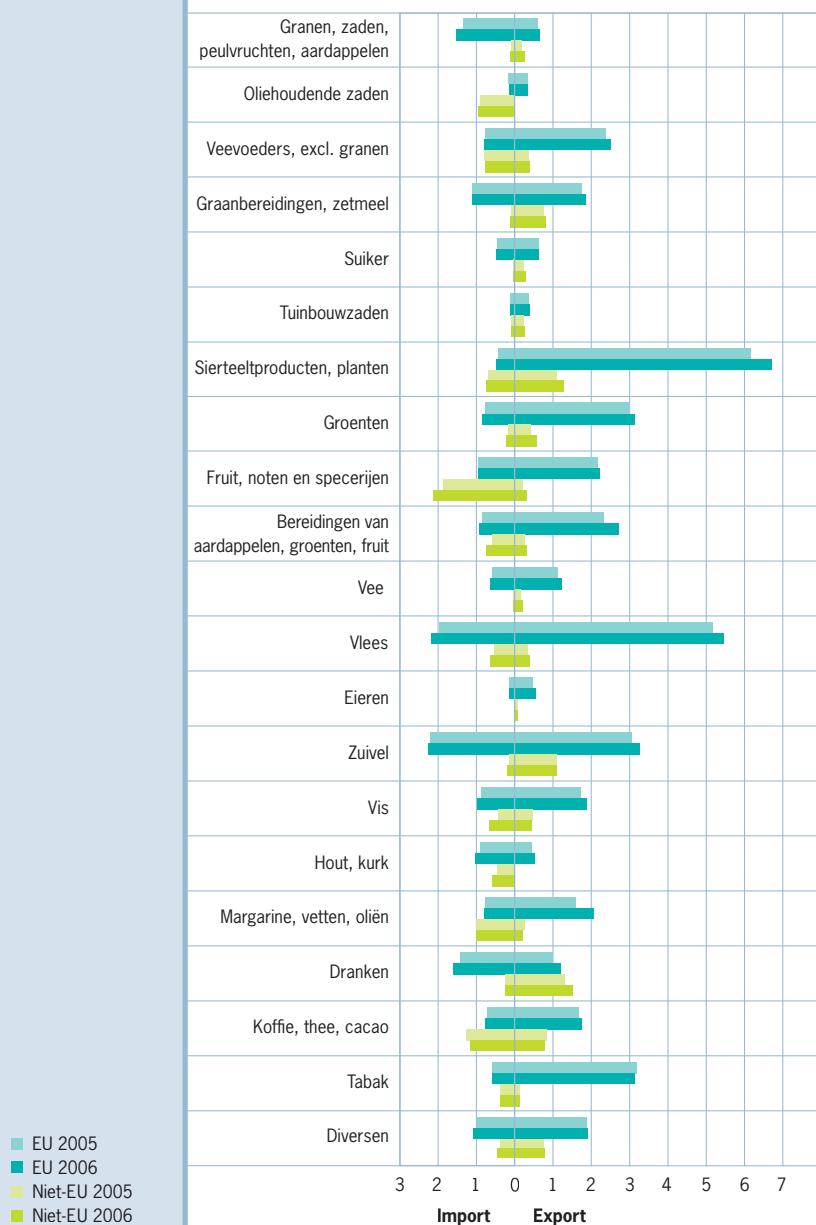
In de afgelopen vijftien jaar is zowel de totale export als de import bijna verdriedubbeld, terwijl de agrarische export en import gedurende die periode bijna verdubbelden. De bij de totale export achterblijvende groei van de agrarische export is onder meer toe te schrijven aan beperkingen aan de productie, vooral in de 'dierlijke sectoren' en aan dalende agrarische prijzen (LNV, 2007b).

De export ging in 2006 voor meer dan 80% naar de EU, terwijl bijna 64% van de import van agrarische producten afkomstig was uit de lidstaten. Sierteeltproducten zijn het belangrijkste agrarische exportproduct (figuur 4.1). In 2006 ging het om een waarde van ruim 7,9 mrd. euro. Vlees en zuivel volgden met respectievelijk 5,9 en 4,4 mrd. euro.

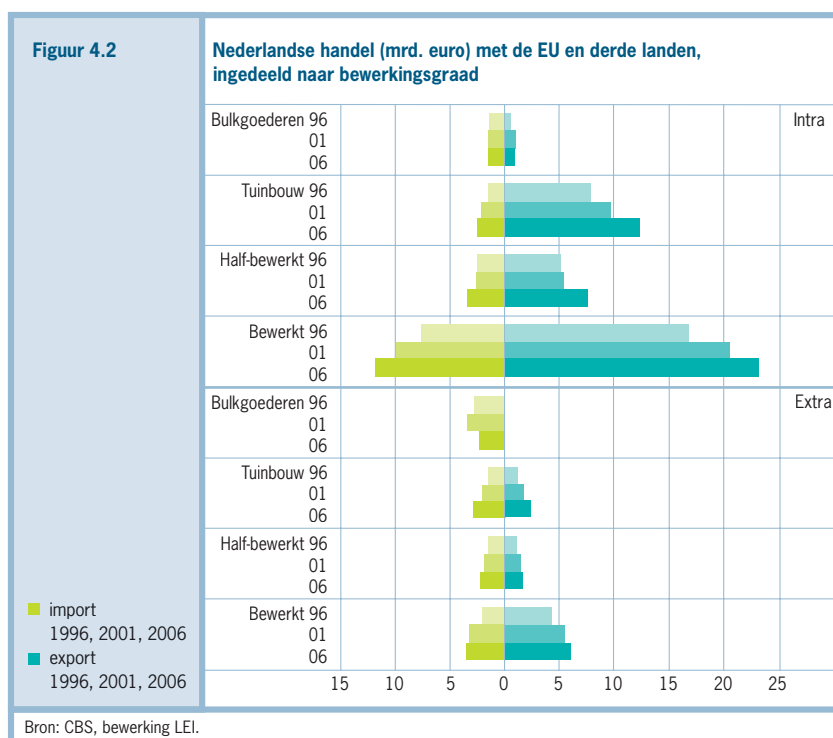
Duitsland is nog altijd de belangrijkste handelspartner, zowel wat betreft export als import. In 2006 ging een kwart van de Nederlandse export naar Duitsland (13,6 mrd. euro) en importeerde Nederland ruim 20% van de totale invoer van agrarische producten uit Duitsland (6,7 mrd. euro).

Figuur 4.2 (p.61) geeft inzicht in het belang van de Nederlandse handel in goederen, onderscheiden naar bewerkingsgraad. De indeling in de figuur sluit aan bij die van Regmi et al. (in OESO, 2006). Vier categorieën worden onderscheiden. Bulkgoederen (bv. granen, koffie, thee) en tuinbouwproducten (inclusief aardappelen en suikerbieten) zijn volgens deze indeling goederen waarvan de productie vooral afhangt van de beschikbaarheid van grond en van het klimaat. Half-bewerkte en bewerkte goederen hebben enige c.q. uitgebreide bewerkingen ondergaan; de voortbrenging van deze

Figuur 4.1

Ontwikkeling en samenstelling Nederlandse agrarische import en export (mrd. euro) met de EU-25 en derde landen, 2005 en 2006

Bron: CBS, bewerking LEI.

goederen hangt meer samen met de beschikbaarheid van kapitaal en technische kennis. Tot de categorie half-bewerkt worden uiteenlopende producten als levende dieren, oliën en bijvoorbeeld cacaoboter gerekend. Onder bewerkte producten vallen bijvoorbeeld deegwaar, ijs, maar ook vruchtensap. Uit de figuur blijkt dat de groei van de export de laatste 10 jaar vooral zit in de bewerkte goederen, wat vergelijkbaar is met de trend op mondiaal niveau (zie §2.3.1). In de export naar derde landen vormt bier - met een zesde van de totale waarde - het belangrijkste product. Ook de handel in tuinbouwproducten groeit, vooral dankzij de toename in de afzet van sierteeltproducten en groenten binnen en buiten de EU.

4.3 VOEDINGS- EN GENOTMIDDELENINDUSTRIE

In de voedings- en genotmiddelenindustrie (V&G-industrie) waren in 2004 in totaal 4.565 bedrijven actief, die met 157.900 werkzame personen een omzet genereerden van 54 mrd. euro. Ter vergelijking: de totale industrie omvatte in dat jaar 46.500 bedrijven, die met 869.100 werknemers een omzet van 235 mrd. euro behaalden. De V&G-industrie is de grootste bedrijfstak van de bedrijfstak industrie.

De gemiddelde omzet en de gemiddelde personeelsbezetting van de bedrijven in de V&G-industrie zijn met respectievelijk 11,8 mln. euro en 35 werknemers circa twee keer groter dan in de totale industrie. Desondanks is ook het merendeel van de bedrijven in de V&G-industrie kleinschalig van opzet. De sector telde in 2004 3.730 bedrijven met 0-19 werknemers en 615 bedrijven met 20-100 werknemers. De werkgelegenheid in de grootteklasse 0-19 werknemers bedroeg 33.700 personen, de omzet 3 mrd. euro. De 615 bedrijven in de grootteklasse 20-100 werknemers boden werkgelegenheid aan 34.400 personen, terwijl de omzet ruim 9 mrd. euro bedroeg. De kleinere bedrijven brengen vaak exclusieve producten op de markt of produceren voor een lokale of regionale markt. Ondanks de toenemende homogenisering van de consumptie in Europa, blijven er nog regionale en nationale verschillen in voorkeuren. De kleinere bedrijven kunnen hier beter op inspelen dan de grote (Bijman et al., 2003). De 220 grote bedrijven, met 100 en meer werknemers, hebben met 80% veruit het grootste aandeel in de omzet van alle V&G-bedrijven. Hun aandeel in de werkgelegenheid ligt tegen de 57% (tabel 4.3).

Tabel 4.3

Kengetallen van de voedings- en genotmiddelenindustrie in Nederland, 2004

Bedrijfsgroep	Bedrijven met > 100 werknemers	Werkzame personen (x 1.000)	Netto omzet (mln. euro)
Slachterijen en vleesverwerkende industrie	55	16,9	5.161
w.v. slachterijen (excl. pluimvee-)	15	5,2	2.643
pluimveeslachterijen	10	3,0	701
vleesverwerking	30	8,8	1.818
Visverwerkende industrie	5	x	x
Groente- en fruitverwerkende industrie	25	9,1	2.782
Oliën en vettenindustrie	5	2,2	4.780
Zuivelindustrie	10	x	x
Meelindustrie	5	x	x
Diervoederindustrie	15	5,1	2.951
Brood-, banket-, biscuitfabrieken e.d.	40	10,8	1.610
Cacao-, chocolade- en suikerwerkindustrie	10	5,0	2.981
Drankenindustrie	10	8,0	3.744
Tabakverwerkende industrie	10	x	x
Overige voedings- en genotmiddelenindustrie	30	x	x
Totaal voedings- en genotmiddelenindustrie	220	89,7	41.860
Totale industrie	1.335	454,9	168.258
<i>Aandeel (%) van V&G-industrie in totale industrie</i>	16,5	19,7	24,9

Bron: CBS Statline.

Nederlandse voedingsmiddelenindustrie opereert op concurrerende markt

De Nederlandse V&G-industrie is sterk internationaal georiënteerd. De concurrentie is van dien aard dat de ondernemingen op een schaal moeten produceren en verkopen die de binnenlandse markt te boven gaat (Bijman et al., 2003). Met name voor de grote producenten van voedingsmiddelen is niet Nederland maar Europa de thuismarkt. Van de totale omzet van de grote bedrijven (> 100 werknemers) werd in 2004 18 mrd. euro, circa 45%, in het buitenland behaald. De Nederlandse V&G-industrie ondervindt daar sterke concurrentie van met name de Duitse voedingsmiddelenindustrie, die veelal eenzelfde soort producten produceert. Toenemende concurrentie wordt verwacht van Oost-Europese landen, terwijl ook China en andere Aziatische landen zich steeds meer als concurrenten van de Nederlandse voedingsmiddelenindustrie zullen aandienen. Als reden wordt de aanzienlijke landbouwsector in die landen gezien, waardoor dicht bij de bron geproduceerd kan worden en bovendien tegen lagere loonkosten (ING, 2007).

Om de concurrentiekracht van het internationaal opererende Nederlandse agrarische bedrijfsleven te versterken heeft het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) onlangs het programma Collectieve Promotie Landbouw Activiteiten (CPLA) in het leven geroepen. Het programma biedt (markt)partijen de gelegenheid projectvoorstellen in te dienen voor handelsmissies en collectieve beursinzendingen ten behoeve van bedrijven in de agrarische sector met als doel de handel, investeringen en samenwerking op buitenlandse markten te vergroten (LNV, 2007a).

Binnen- en buitenlandse investeringen

De investeringen door Nederlandse ondernemingen in de buitenlandse V&G-industrie hadden in 2005 een omvang van bijna 32 mrd. euro, tegen 17 mrd. euro in 1997. Door de toenemende internationalisering worden grensoverschrijdende fusies en/of overnames steeds meer gemeengoed. Nederlandse voedingsmiddelenbedrijven richtten hun vizier in 2005 vooral op de Verenigde Staten (6,5 mrd. euro), Midden- en Zuid-Amerika (3,9 mrd. euro) en Zwitserland (3,9 mrd. euro). Binnen de EU vinden de meeste investeringen plaats in België en het Verenigd Koninkrijk, in 2005 respectievelijk 2,6 en 2,8 mrd. euro. Recent nam Numico een vooraanstaand Aziatisch babyvoedingsbedrijf over voor 1,2 mrd. euro, nadat het eerder een Italiaanse branchegenoot voor 400 mln. euro had overgenomen. Vion versterkte zich op de Europese markt voor varkensvlees door de overname van vleesbedrijven in Duitsland. Heineken nam in een jaar tijd zes bierbrouwerijen over in Rusland.

Daarnaast investeerden buitenlandse ondernemingen in 2005 voor ruim 22 mrd. euro in Nederlandse voedings- en genotmiddelenbedrijven, ruim 6 mrd. euro minder dan in 2004, maar circa 14 mrd. euro meer dan in 1997. Bijna 60% van de investeringen in Nederlandse voedingsmiddelenbedrijven kwam in 2005 voor rekening van Amerikaanse ondernemingen (De Nederlandsche Bank, 2007a).

Private equity fondsen investeren in voedingsmiddelenindustrie

Bij financiële transacties in de voedingsmiddelenindustrie die samenhangen met de verwerving van aandelenkapitaal - met als doel zeggenschap in het bestuur van die onderneming - zijn in toenemende mate *private equity* fondsen betrokken. Deze investeerders, ook wel participatiemaatschappijen genoemd, richten zich met kapitaal van vooral pensioenfondsen, verzekeraars en banken op de financiering van kansrijke activiteiten van niet-beursgenoteerde ondernemingen met als doel deze na een aantal jaren weer met winst te verkopen. Onder *private equity* vallen overigens ook beursgenoteerde bedrijven, die na overname hun beursnotering verliezen. De overgenomen bedrijven, of onderdelen daarvan, kunnen het kapitaal van de *private equity* fondsen bijvoorbeeld aanwenden voor de ontwikkeling van nieuwe producten, versterking van de balans of overnames. Eind 2005 hadden Nederlandse *private equity* fondsen 13,5 mrd. euro geïnvesteerd in 1.200 bedrijven, waaronder 1.000 in Nederland (NVP, 2007). Naast Nederlandse bedrijven zijn er in ons land ook meerdere buitenlandse *private equity* fondsen actief. In totaal deden de participatiemaatschappijen in 2006 voor meer dan 25 mrd. euro aan overnames in Nederland, waaronder ook in de voedingsmiddelenindustrie (De Nederlandsche Bank, 2007b).

Een aantal wapenfeiten van deze investeerders zijn in dit verband: de overname van de zoetwarendivisie van CSM door *private equity* fonds CVC Capital Partners voor circa 850 mln. euro en de aankoop van het grootste deel van de Europese diepvries-activiteiten van Unilever door het Engelse Permira Funds voor 1.725 mln. euro. Ook nam Permira voor 580 mln. euro het 74 procentbelang in diervoederbedrijf Provimi over van de beleggingsmaatschappijen PAI Partners en CVC Capital Partners. Permira zal naar verluidt een bod uit gaan brengen op de resterende aandelen van Provimi, dat domicilie houdt in Rotterdam en waarvan de aandelen zijn genoteerd aan de effectenbeurs van Parijs. Na het slagen van dit bod zal het bedrijf, dat premixen produceert ten behoeve van de veehouderij, volledig eigendom zijn van deze Britse investeringsmaatschappij. Op kleinere schaal deed eind vorig jaar Koninklijke Wessanen van zich spreken door voor 104 mln. euro zijn *private label* activiteiten te verkopen aan One Equity Partners Europe, die verantwoordelijk is voor investeringen voor de Amerikaanse zakenbank J.P. Morgan Chase & Co (Wessanen, 2006).

Grootste voedingsmiddelenondernemingen

De elf grootste Nederlandse ondernemingen die zich bezig houden met de productie en verkoop van voedings- en genotmiddelen behaalden in 2005/2006 een wereldomzet van bijna 80 mrd. euro. De ranglijst wordt aangevoerd door het concern Unilever, dat naast voedingsmiddelen ook producten voor huishoudelijke en persoonlijke verzorging produceert (tabel 4.4). In 2006 kwam meer dan de helft (54%) van de omzet, ofwel ruim 21 mrd. euro, uit de verkoop van voedingsmiddelen.

Tabel 4.4

Ranglijst van de grootste Nederlandse voedingsmiddelen-ondernemingen, 2006

	Wereldomzet (mln. euro)	Omzet Nederland (mln. euro)	Totaal aantal werknemers	Productgroep(en)
1. Unilever	39.642	1.135	179.000	Voedings- en genotmiddelen
2. Heineken	11.829	n.b.	65.648	Dranken
3. Sovion	7.413	n.b.	15.150	Vlees
4. Friesland Foods	4.675	1.378	15.312	Zuivel
5. Campina	3.624	1.122	6.302	Zuivel
6. Nutreco	3.009	535	7.919	Diervoeders, vlees
7. Numico	2.623	n.b.	12.888	Babyvoeding en klinische voeding
8. CSM	2.421	124	8.090	Suiker, bakkerij-ingrediënten en melkzuur
9. Provimi	1.823	n.b.	9.000	Diervoeders
10. Wessanen	1.590	136	5.380	Natuurvoeding en snacks
11. Cosun	1.469	561	4.210	Voedingsmiddelen en ingrediënten

n.b. = niet beschikbaar.

Bron: Jaarverslagen en websites ondernemingen.

Het concern neemt met circa 400 merken in veel landen vooraanstaande posities in op nagenoeg alle continenten. Het is een vooraanstaande producent van culinaire producten, dressings en spreads (omzet 2006: 13,8 mrd. euro) en ijs en dranken (omzet 2006: 7,6 mrd. euro). Een deel van de V&G-industrie kan als *foot loose* worden beschouwd. Dat wil zeggen dat productiefaciliteiten eenvoudig naar andere regio's kunnen worden verplaatst indien dit concurrentievoordeel oplevert. Het grootste deel van de V&G-industrie is daarentegen plaats- of streekgebonden. Deels is dit historisch bepaald, maar vooral logistieke voorzieningen voor aanvoer van grondstoffen en afvoer van eindproducten spelen hierin een belangrijke rol (Bijman et al., 2003).

4.4

CONCURRENTIEPOSITIE NEDERLANDSE VOEDINGSMIDDELENINDUSTRIE

In recent onderzoek is de concurrentiepositie van de voedselverwerkende industrie van de EU voor 8 subsectoren vergeleken met de Verenigde Staten (VS), Australië, Brazilië en Canada (Wijnands et al., 2007). Het onderzoek beperkte zich tot verwerkte producten. Belangrijke producten voor Nederland als bloemen, verse groenten en vers fruit vielen er derhalve buiten. Het onderzoek toont aan dat de concurrentiepositie van de voedselindustrie in de VS en Canada sterker is dan de Europese. Australië en Brazilië scoren vergelijkbaar met de EU. Dit geldt ook voor vrijwel alle in het onderzoek onderscheiden subsectoren, de verwerking van groente en fruit uitgezonderd. Tussen de lidstaten van de EU bestaan echter grote verschillen. De concurrentiepositie is gemeten met behulp van een aantal indicatoren, zoals de groei van het aandeel van

de toegevoegde waarde van de voedingsmiddelenindustrie in de totale industrie, de groei van het exportaandeel op de wereldmarkt, de groei van de toegevoegde waarde en de groei van de arbeidsproductiviteit. De indicatoren vergelijken landen en niet bedrijven; het is zeer goed mogelijk dat landen met een zwakke concurrentiepositie zeer concurrentiekrachtige bedrijven hebben en omgekeerd.

De plaats van Nederland in de Europese voedselindustrie

De Nederlandse voedingsmiddelenindustrie neemt met een productiewaarde van ruim 47 mrd. euro de zesde plaats in binnen de EU-15 (tabel 4.5). Deze positie geldt voor vrijwel alle sectoren, uitgezonderd margarine, vetten en oliën (MVO) waar Nederland op de vierde plaats staat. Binnen de groep overig (waaronder veevoer, chocolade, zoetwaren, koffie en thee) heeft Nederland een relatief groot belang. Wat betreft exportwaarde staat Nederland op de derde plaats na Frankrijk en Duitsland. Voor verwerkt vlees, fruit en groente, en margarine, vetten en oliën staat Nederland op de eerste positie. In deze sector heeft Nederland relatief veel grootschalige bedrijven.

De Nederlandse voedselindustrie scoort goed qua concurrentiekracht vergeleken met de belangrijkste EU-15 spelers en de VS, Canada, Australië en Brazilië. Dat is vooral te danken aan de groei van de arbeidsproductiviteit, de groei van de toegevoegde waarde en het aandeel van de toegevoegde waarde van de voedselverwerkende industrie in de totale industrie. Het exportaandeel van Nederland daalt.

Opvallend slecht scoren de grote landen Duitsland en Frankrijk. Het verlies van

Tabel 4.5		Productiewaarde (mrd. euro) van de voedselverwerkende industrie, 2003								
	Totaal	Vlees	Vis	Zuivel	Graan	MVO	Suiker	Groente en fruit	Dranken	Overige
Duitsland	147,8	27,9	1,8	20,6	21,9	5,7	2,7	7,8	20,1	39,3
Frankrijk	138,9	29,7	3,0	23,4	21,5	1,5	2,9	6,4	19,2	31,4
Verenigd Koninkrijk	103,7	18,2	2,7	8,8	14,9	1,5	n.b.	6,1	18,2	33,5
Italië	103,6	17,2	1,7	16,7	17,6	4,5	1,0	7,4	14,1	23,4
Spanje	73,2	14,1	3,5	7,3	7,5	6,4	0,9	5,4	13,8	14,3
Nederland	47,4	7,3	0,7	6,8	5,2	3,1	0,7	2,7	3,9	17,1
België	29,1	4,5	0,4	3,1	4,7	1,9	1,1	2,1	3,6	7,8
EU-15	729,6	137,3	16,8	101,9	102,2	26,5	10,4	42,4	106,1	186,0
Verenigde Staten ^a	483,0	129,2	9,3	69,3	78,7	22,3	6,9	56,5	68,9	41,8
Australië	39,5	9,2	0,8	5,2	2,1	1,0	n.b.	n.b.	7,2	14,0
Brazilië	53,1	12,3	n.b.	n.b.	n.b.	10,1	5,2	2,0	n.b.	23,6
Canada ^a	50,9	12,7	3,0	6,5	4,5	2,0	n.b.	4,1	5,9	12,2
a 2002.										
Bron: Eurostat, bewerking LEI; US Census Bureau; Ausstat (Australië); IBGE (Brazilië); IC (Canada).										

aandeel op de exportmarkten speelt Frankrijk parten. In Duitsland is een achterblijvende groei van arbeidsproductiviteit en toegevoegde waarde bepalend voor de slechte positie. Het zijn allebei landen die traditioneel veel in de verwerking van zware marktordeningproducten actief zijn.

Subsectoren

De concurrentiepositie is ook bepaald voor de diverse subsectoren; enkele subsectoren in Nederland springen er negatief uit. De visverwerkende industrie wordt als zwakker beoordeeld vanwege de relatieve sterke daling van het aandeel in de totale voedingsindustrie. De sectoren margarine, vetten en oliën (MVO) en zuivel worden als zwakker aangeduid vanwege het verlies van aandeel op de wereldmarkt. In de visindustrie is een sterke internationalisering aan de gang en arbeidsintensieve activiteiten worden nu al in lage lonen landen uitgevoerd. Ook neemt de aanvoer van Nederlandse vis af. De Europese en ook de Nederlandse zuivel wordt in de groei beperkt door de zuivelquota. De verwerking in de MVO-industrie bestaat uit een aantal stappen: persen van ruwe olie (crushing), raffineren van deze olie en het maken van consumptieartikelen, zoals margarines en dressings. Vooral de eerste en tweede stap worden om economische redenen in toenemende mate door de producerende landen zelf gedaan. Indonesië kent een aanzienlijke groei van de productie en export van palmolie, Brazilië van sojabonen en -olie. Met name de exportaandelen van Europa zijn in de periode 1996 tot 2004 sterk gedaald.

Opties om de positie van de voedselverwerkende industrie te versterken

De ambitie van de EU, zoals verwoord in de Lissabon-Göteborg agenda, om in 2010 de meest dynamische, innovatieve en concurrerende economie ter wereld te zijn en het matige oordeel over de huidige positie roept de vraag op hoe die positie is te versterken. Een mogelijkheid daartoe is verhoging van de productiviteit door schaalvergroting. Bedrijven in de EU hebben gemiddeld een kleinere schaal dan bedrijven in de VS. Ollinger et al. (2000) hebben voor pluimveeslachterijen aangetoond dat de kosten met 5 tot 7% dalen bij elke verdubbeling van de capaciteit. De gemiddelde omzet van voedingsbedrijven is in de VS circa vijfmaal zo groot als de EU. Het aandeel van de personeelskosten in de omzet is ongeveer een derde lager. Nederlandse bedrijven zoals VionFood en de twee grote zuivelcoöperaties Campina en Friesland Foods, alle in de top-15 van de wereld in hun sector, hebben het pad van schaalvergroting al ingeslagen. Nederlandse bedrijven zijn relatief grootschaliger dan die in de EU-15 als geheel, maar ook in Nederland zijn er nog vele kleine bedrijven. Verwacht mag worden dat door de vervolmaking van de gemeenschappelijke markt en de activiteiten van zowel private equity funds als door onderlinge fusies en acquisities het komende decennium de schaalvergroting en internationalisatie doorzetten.

Een tweede optie is inzetten op nicheproducten om zo de culturele diversiteit in Europa te benutten. De voortschrijdende technologische ontwikkeling stelt bedrijven eenvoudiger in staat productdifferentiatie toe te passen teneinde bepaalde groepen consumenten makkelijker te bedienen. Naast grootschalige productie voor de massaconsumptie dragen nicheproducten bij aan een grotere toegevoegde waarde en een betere concurrentiepositie. De culturele verschillen tussen de diverse landen, overigens deels de verklaring voor de relatieve kleinschaligheid, kunnen dan benut worden. Toenemende welvaart, behoefte aan variatie en gemak bieden kansen voor een dergelijke strategie. Nederland heeft een toonaangevende en hoogtechnologische voedingsindustrie met een hoog aandeel R&D-uitgaven (als percentage van de toegevoegde waarde). Mede door een kritische afzetmarkt, zowel thuis als bij export, heeft Nederland een goede uitgangspositie om daarop in te spelen.

4.5

DETAILHANDEL

De omzet van winkels in voedings- en genotmiddelen liet in 2006 een krachtig herstel zien na een aantal jaren van stagnatie. Er werd vorig jaar 3,7% meer omzet geboekt. Het omzetvolume nam toe met 2,4%, terwijl de winkelprijzen 1% hoger waren dan in 2005. De hoogste groeicijfers komen toe aan de supermarkten. Deze boekten in 2006 een gemiddeld 4% hogere omzet dan in het jaar ervoor. Dit is voor een deel te danken aan de prijsstijging met 1,5%, het volume nam toe met 2,5% (CBS, 2007a). Door het toegenomen consumentenvertrouwen kochten consumenten bovendien meer luxere producten. Ook de speciaalzaken zagen hierdoor hun omzetten na jaren weer toenemen, vorig jaar met 2,1%. De prijzenoorlog lijkt over zijn hoogtepunt te zijn, hetgeen minder druk op de prijzen gaf. Overigens heeft de supermarktoorlog nog altijd de interesse van twee op de drie consumenten, terwijl ook een soort gewenning optreedt. Bijna de helft van de Nederlanders denkt dat prijsverlagingen onderdeel zijn geworden van het beleid van supermarkten. Voor twee op de drie Nederlanders is de prijs van de artikelen de belangrijkste factor bij de keuze van een supermarkt (TNS NIPO, 2007).

Ongeveer 80% van de bestedingen aan voedingsmiddelen in winkels en meer dan 65% van de bestedingen aan genotmiddelen wordt gedaan in supermarkten. Vlees, dranken en zuivel zijn hierbij de meest verkochte producten. Nederland telde in 2005 bijna 5.700 supermarkten, die met bijna 95.000 werknemers een omzet genereerden van ruim 24 mrd. euro (tabel 4.6). Voor voedings- en genotmiddelen is de supermarkt voor de consument het aankoopkanaal bij uitstek. Een breed en veelal diep assortiment en de ruime openingstijden zijn in het voordeel van de supermarkt ten opzichte van de speciaalzaak en de ambulante handel. Het aandeel voedingsmiddelen dat via de supermarkt wordt verkocht neemt nog steeds toe. Ruim driekwart van de aankopen van aardappelen, groenten en fruit wordt gedaan in de supermarkten, tegenover 9% in

Tabel 4.6 Kengetallen van de detailhandel in voedings- en genotmiddelen in Nederland, 2005			
	Aantal winkels	Aantal werknemers (fte)	Omzet (mln. euro)
Supermarkten	5.664	94.529	24.300
Speciaalzaken:			
Groentezaken	1.384	2.467	479
Slagerijen	2.701	8.055	1.200
Poeliers	221	314	79
Viswinkels	585	1.180	196
Snoep- en chocolateriezaken	580	1.000	72
Slijterijen	2.277	2.375	950
Tabaks- en gemakszaken	1.150	1.594	733
Kaashandel	441	942	162
Brood- en banketzaken ^a	4.267	n.b.	n.b.
Natuurvoedingswinkels en reformzaken	410	842	165
a 2004.			
Bron: Hoofdbedrijfsschap Detailhandel (2006).			

de speciaalzaak. Ook brood en banket worden voornamelijk in de supermarkt gekocht (tabel 4.7). Uitzonderingen vormen de productgroepen vis en biologische producten. Hier liepen de verkopen via de supermarkten terug ten gunste van de visspeciaalzaak en in mindere mate de dag- en weekmarkten (zie kader) en de natuurvoedingswinkels.

Naar verwachting zal tussen nu en 2015 een kwart van de supermarktformules zijn verdwenen, zo blijkt uit een studie naar de toekomst van de supermarkt van het Erasmus Food Management Institute en de Rabobank (Distrifood, 2007a). Vooral supermarkten die qua prijsstelling en service tot het middensegment behoren en alle regionale supermarktketens zullen het moeilijk krijgen. Consumenten geven relatief gezien steeds minder uit aan voedingsmiddelen en ook de afnemende bevolkingsgroei kan de supermarkten parten gaan spelen. Om het tij de keren zouden supermarkten

Tabel 4.7 Marktaandeel (%) van de diverse aankoopkanalen in de consumptieve bestedingen voor een aantal producten, 2005			
Producten	Supermarkten	Speciaalzaken	Overige kanalen
Aardappelen, groenten en fruit	76	9	15
Brood en banket	63	27	10
Vlees en vleesproducten	75	19	6
Vis	54	25	21
Kaas en eieren	78	4	18
Biologische producten	49	39	12
Bron: Hoofdbedrijfsschap Detailhandel (2006).			

nog meer moeten inzetten op vers en non-food. Nu besteedt de consument voor 3,9 mrd. euro aan non-food in de supermarkten, 5% van de totale uitgaven. (www.hbd.nl). Dit in tegenstelling tot de Amerikaanse supermarktketen Wal-Mart die wereldwijd de grootste verkoper is van non-food en daarmee in 2005 een omzet genereerde van 50,5 mrd. dollar op een totale omzet van ruim 312 mrd. dollar. Ook het Duitse Metro haalt een substantieel deel van de omzet uit de verkoop van non-food (Distrifood, 2007a). De verwachte daling van het aantal supermarktformules en daarmee het aantal supermarkten zal vooral gevolgen kunnen hebben voor het platteland, waar het aantal levensmiddelenwinkels de afgelopen jaren al relatief sterk is verminderd. Per 100.000 inwoners daalde het aantal levensmiddelenwinkels tussen 2001 en 2005 al met gemiddeld 18%. In Zuid-Holland en de provincie Utrecht was de afname met respectievelijk 25% en 22% het hoogst, in Flevoland en Drenthe met respectievelijk 12% en 13% het laagst. Overigens daalde in de genoemde periode het aantal levensmiddelenwinkels in de stedelijke gebieden ook vrij sterk, namelijk met 16%. Vooral in de stedelijke gemeenten in de provincies Utrecht en Overijssel is de daling met 19% fors te noemen. In de stedelijke gebieden in de provincie Friesland daarentegen was de afname met 6% relatief beperkt (CBS, 2007c).

Dag- en weekmarkten minder populair door avondverkoop supermarkten

De ambulante handel zet jaarlijks voor meer dan 3 mrd. euro om, waarvan circa 60% betrekking heeft op voedingsmiddelen. Dit betekent dat de ambulante handel een aandeel heeft van ongeveer 6% in de consumentenaankopen van voedingsmiddelen. Aardappelen, groenten en fruit, brood en banket, vis, en snacks zijn hierbij de meest gangbare producten (HBD, 2006). De ambulante handel, vooral dag- en weekmarkten, verliest echter aan populariteit. De omzet is de afgelopen vier jaar met 5% teruggelopen. Volgens brancheorganisatie Centrale Vereniging voor de Ambulante Handel is dit een gevolg van de prijzenoorlog in de supermarkten. Hierdoor zijn de producten in de supermarkten nagenoeg even goedkoop geworden als die van de ambulante handel. Daarnaast spelen ook de ruime openingstijden van de supermarkten een rol in de teruggang (Het Financieele Dagblad, 2007).

Het aantal consumenten dat in de avonduren de supermarkt bezoekt neemt toe. In 2004 werd al 8,8% van de dagomzet in de avonduren gehaald. In 2006 was dit opgelopen tot gemiddeld 9,8%. In de drie grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag ligt dit percentage op 10,6. Supermarkten die hun openingstijden hebben verruimd tot 22.00 uur zijn geen uitzondering meer. Een en ander betekent dat al circa 2,5 mrd. van de omzet van supermarkten in de avonduren wordt gehaald. Vooral Nettorama en Albert Heijn zagen hun omzet in de avonduren vorig jaar sterk groeien (Distrifood, 2007b).

Beleidsdoelstelling biologische producten niet gehaald

De Task Force Marktontwikkeling Biologische Landbouw, een samenwerkingsverband tussen het ministerie van LNV, Biologica, Centraal Bureau Levensmiddelenhandel (CBL), Federatie Nederlandse Levensmiddelenindustrie (FNLI), LTO Nederland, Triodos Bank, Rabobank en de Vereniging Nederlandse Cateringsorganisaties (Veneca), heeft zich in een convenant als doel gesteld om eind 2007 het aandeel biologische producten in de totale consumentenbestedingen van voedingsmiddelen te vergroten tot 5%. Eén van de instrumenten om dit te bereiken zou prijsverlaging kunnen zijn. Uit een prijsexperiment bij elf supermarktformules is gebleken dat niet alleen een prijsverlaging van biologische producten leidt tot hogere verkoopcijfers, maar dat ook zaken als promotie, beschikbaarheid, houdbaarheid en dergelijke de verkoop kunnen stimuleren. Weliswaar stijgen afzet en omzet bij een prijsdaling, maar niet voldoende om de genoemde doelstelling te halen. Het is gebleken dat consumenten 'lekker' en 'gezond' de belangrijkste motieven vinden om tot aankoop van biologische producten over te gaan. Dit komt niet overeen met de beeldvorming ('goed voor het milieu' en 'diervriendelijk') die zij hebben over biologische producten (Baltussen et al., 2006).

Nieuwe initiatieven moeten verkoop biologische producten stimuleren

In 2006 werd voor ruim 460 mln. euro aan biologische producten verkocht, ruim 9% meer dan in 2005. Het marktaandeel biologische voeding in de totale bestedingen van voedingsmiddelen bedroeg 1,9% en was daarmee fractioneel hoger dan het jaar ervoor. Het merendeel van de biologische producten wordt verkocht in speciaalzaken en supermarkten. De speciaalzaken verkochten in 2006 voor ruim 197 mln. euro aan biologische producten, een toename van bijna 10% ten opzichte van het jaar ervoor. De speciaalzaken zijn vooral natuurvoedingswinkels, waarvan het aantal steeg van 232 in 2005 naar 237 in 2006. Nederland telt ook 28 biologische slagerijen, waarvan er 13 zijn aangesloten bij de franchiseorganisatie De Groene Weg. De supermarkten lieten in 2006 nagenoeg dezelfde groeicijfers zien als de speciaalzaken en kwamen uit op een verkoop van net geen 200 mln. euro (Biologica, 2007a). Desondanks verkopen Nederlandse supermarkten naar verhouding minder biologische producten dan die in bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk. Daar is vooral door toedoen van de supermarkten de verkoop van biologische producten vorig jaar met 30% gestegen; meer dan driekwart van de verkoop van biologische producten loopt in het VK via de supermarkten. Vooral supermarktketen Sainsbury's pakt groots uit door veel schapruimte toe te kennen. Sainsbury's neemt inmiddels 30% van de verkopen van biologische producten in supermarkten voor rekening. In Nederland voerde Albert Heijn het grootste assortiment biologische producten. De grootste supermarktketen van Nederland is nu op dat terrein voorbijgestreefd door Jumbo en Plus (www.biologica.nl).

In het voorjaar van 2007 heeft een nieuwe biologische supermarkt, Bio-Planet genaamd, haar deuren geopend in Eindhoven. De winkel, met een oppervlakte van 675

m², is de biologische supermarkt van de Belgische detailhandelsgroep Colruyt, die van plan is in Nederland na een aanlooperperiode meerdere winkels te openen (Colruyt, 2006). Overigens worden dit jaar ook door Albert Heijn nieuwe initiatieven ontwikkeld om het verkoopvolume van biologische producten te verhogen. Albert Heijn komt met een groente- en fruitpakket en een actiecampaigned met 15% korting op het assortiment. Het geheel wordt ondersteund met een krachtig mediaoffensief om de campagne onder de aandacht te brengen van de consument. Ook de discounters Aldi en Lidl nemen in toenemende mate biologische producten, vooral aardappelen, groenten en fruit, op in hun assortiment, terwijl de natuurvoedingswinkels niet achter blijven in hun ontwikkeling. Nieuwe formules, waaronder Xummum, Biotoop, Estafette, Bio-Oase en EkoPlaza, zijn tot de Nederlandse markt toegetreden (Biologica, 2007b).

Marktaandelen supermarktformules op de schop

Het merendeel (62%) van de supermarkten maakt deel uit van een keten, waarbij in dit verband een organisatie met minimaal zeven vestigingen als een keten wordt beschouwd (HBD, 2007). Het afgelopen jaar kenmerkte zich vooral door een herschikking van marktaandelen van supermarktformules. Als gevolg van de prijzenoorlog bezweek Laurus bijna onder een enorme schuldenlast, waarna het zieltogende concern twee van haar drie formules onder druk van de banken heeft moeten verkopen. De ontvlechting van Laurus zal dit jaar zijn definitieve beslag krijgen, waarna het concern zich geheel zal toeleggen op de exploitatie van haar formule Super de Boer. Op het moment van uitbreken van de prijzenoorlog in 2003 behaalde Laurus met drie formules nog een marktaandeel van ruim 18%. Albert Heijn had in dat jaar een marktaandeel van 26,7% en zit nu op 27,5% (tabel 4.8). Aldi, die opereert in het discountsegment, zag haar aandeel toenemen van 7,3 naar 9,6%. Schuitema, dat de formule C1000 exploiteert, wist zich in het prijsgeweld goed staande te houden. Inmiddels is C1000 na Albert Heijn de grootste supermarktformule van ons land.

Door de verkoop van de formules Edah en Konmar zag Laurus haar marktaandeel verder teruglopen van 12% in 2005 tot nog geen 8% in 2006. De Edah supermarkten zijn grotendeels aangekocht door Sligro Food Group en Sperwer Holding, die daartoe een consortium hebben gevormd. Sligro zal de Edah-winkels gefaseerd ombouwen tot haar EM-TE formule en de Golff-formule voor zelfstandige ondernemers. Sperwer zal de winkels ombouwen voor zelfstandige ondernemers onder Plus-formule en Spar-formule. Het consortium heeft inmiddels een deel van de Edah winkels en twee Plus-winkels doorverkocht aan Lidl. De Konmar-winkels gingen grotendeels naar Albert Heijn, Schuitema en de Van Eerdt Groep. De laatste, eigenaar van de Jumbo Supermarkten, nam daarnaast een aantal Edah-winkels over van Sligro en 15 Super de Boer-vestigingen van Laurus. Deze Super de Boer-vestigingen maken deel uit van circa 50 vestigingen die worden afgestoten omdat zij verlies draaien of niet passen binnen de formule.

Tabel 4.8

Marktaandelen en aantal winkels van enkele supermarktformules, 2006

Onderneming en formules	Omzet (mln. euro)	Aantal winkels	Marktaandeel (%)
Ahold			
Albert Heijn	6.500	738	27,5
Schuitema			
C1000	3.970	458	15,8
Albrecht			
Aldi	2.650	429	9,6
Laurus	3.215		
Super de Boer		357	7,6
Edah		21	.
Konmar		2	.
Sperwer Groep	1.800		6,8
PLUS		235	4,9
Spar		311	1,4

Bron: Jaarverslagen, websites, persberichten en consultants.

Kortom, door het wisselen van eigenaar van een groot aantal supermarkten weet een aantal supermarktketens marktaandeel te winnen, daar waar Laurus marktaandeel moet inleveren. Albert Heijn, onderdeel van Ahold, heeft echter vooral garen gesponnen bij de prijzenoorlog, die zij zelf in oktober 2003 initieerde.

4.6 HORECA EN CATERING

Er wordt weer meer uitgegeven aan voeding en dranken in de horeca en catering, vooral als gevolg van het aantrekken van de zakelijke markt en het toenemen van het consumentenvertrouwen. In 2005 werd voor 11,3 mrd. euro besteed in restaurants, cafés, cafetaria's en gecaterde bedrijfskantines, ruim 2% meer dan het jaar ervoor (tabel 4.9). Uit voorlopige cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) blijkt dat in 2006 de restaurants 5,5% meer omzet hebben behaald dan in 2005. De cafetaria's, waaronder snackbars, lunchrooms, en fastfoodrestaurants, zagen na vijf jaren van dalende verkopen de omzet in 2006 toenemen met 2%. De omzet van de cafés steeg vorig jaar met bijna 2% (CBS, 2007b). De invoering van de euro in 2002 werd door veel horecaondernemers aangegrepen om hun prijzen substantieel te verhogen. Klanten lieten het afweten wat leidde tot dalende omzetten, met als gevolg een toename van het aantal faillissementen van horeca-etablisementen.

De horeca en catering boden in 2005 werkgelegenheid aan bijna 333.000 personen, verdeeld over ruim 46.000 bedrijven. In de horeca is 52% van het aantal werkzame personen vrouw. In de catering zijn 19.500 personen werkzaam, waarvan

Tabel 4.9**Consumptieve bestedingen (mln. euro) aan voedings- en genotmiddelen in de horeca en catering in Nederland, 2001-2005**

	2001	2002	2003	2004	2005
Consumptieve bestedingen in horeca en catering	11.062	11.398	11.131	11.044	11.302
<i>Idem als percentage van de totale consumptie van voedings- en genotmiddelen (%)</i>	25,9	25,7	24,9	24,7	25,2
Bron: CBS Statline, bewerking LEI.					

78% vrouw. De cateringmarkt, vooral die van de contractcatering, wordt beheerst door een beperkt aantal bedrijven die opereren in een stabiele markt waar onderling scherp wordt geconcentreerd op kwaliteit, service en prijs. Contractcaterers verstrekken dagelijks meer dan twee miljoen maaltijden in 4.250 bedrijfsrestaurants, die daarmee een omzet genereren van 1,3 mrd. euro op jaarbasis. Het uitbesteden van de keuken aan een externe cateraar is met 30% het hoogst in het onderwijs en met 7% het laagst in zorginstellingen (BHC, 2006).

Duurzame catering

Vorig jaar hebben de gezamenlijke overheden in samenwerking met de Stichting Milieukeur, de Natuur en Milieufederatie, de Veneca en de groothandel afspraken gemaakt over duurzame catering bij de overheid in 2010. De afspraken hebben betrekking op het aanbod in bedrijfsrestaurants, dat in 2010 voor minimaal 40% uit biologische producten moet bestaan. Ook zijn afspraken gemaakt over verpakkingen. Daar waar het eenmalige verpakkingen betreft moeten deze bij voorkeur bestaan uit papier, karton of afbreekbaar plastic. Ook moet bij het aanbod rekening worden gehouden met eerlijke handel. Het Rijk zal in 2010 voor 100% duurzaam inkopen, terwijl de andere overheden (provincies, gemeenten en waterschappen) streven naar minimaal 50% (LNV, 2006a).

4.7

CONSUMPTIE VAN VOEDINGS- EN GENOTMIDDELEN

De consumptieve bestedingen aan voedings- en genotmiddelen door huishoudens in Nederland bedroegen in 2005 bijna 34 mrd. euro, evenveel als in 2004 (tabel 4.10). Binnen de productgroepen deden zich geen noemenswaardige verschuivingen voor. De bestedingen aan zuivelproducten daalden fractioneel, terwijl aan vis en brood, beschuit en broodproducten iets meer werd uitgegeven. De bestedingen aan voedings- en genotmiddelen blijven enigszins achter bij de ontwikkeling van de totale consumptieve bestedingen. De uitgaven aan genotmiddelen, waaronder zoetwaren, dranken en tabak nemen per saldo de laatste jaren licht toe, terwijl de uitgaven aan voedingsmiddelen nagenoeg stabiel blijven. De Nederlandse huishoudens gaven in 2005 13,8% van hun besteedbaar inkomen uit aan voedings- en genotmiddelen.

Tabel 4.10

Consumptieve bestedingen (mrd. euro) van huishoudens, 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005
Aardappelen, groenten en fruit	3,7	3,9	3,9	3,8	3,8
Vlees en vleeswaren	4,8	4,9	5,0	5,1	5,1
Vis	0,9	0,9	0,9	0,9	1,0
Zuivelproducten	3,6	3,8	3,9	3,8	3,8
Brood, beschuit en broodproducten	2,2	2,3	2,4	2,4	2,5
Zoetwaren	3,0	3,1	3,1	3,2	3,2
Dranken	5,0	5,1	5,1	5,0	5,0
Tabak	3,7	3,8	4,0	4,1	4,2
Totaal voedingsmiddelen	19,8	20,6	21,0	21,0	20,9
Totaal genotmiddelen	11,9	12,3	12,5	12,6	12,7
Totaal voedings- en genotmiddelen ^a	31,7	32,9	33,5	33,6	33,6
Totale consumptieve bestedingen	220,5	228,9	233,9	237,2	242,7
Aandeel (%) voedings- en genotmiddelen	14,4	14,4	14,3	14,2	13,8

a Exclusief uitgaven horeca en catering.

Bron: CBS, bewerking LEI.

Voeding en gezondheid

Voeding en gezondheid staan in Nederland evenals in andere lidstaten van de EU sterk in de belangstelling. In Nederland kampte in 2006 ruim 46% van de volwassenen met overgewicht, tegenover ruim 33% in 1981. Bij circa 11% van de volwassenen was in 2006 zelfs sprake van ernstig overgewicht (obesitas), tegenover nog “slechts” 5% in 1981. Na een aanvankelijke daling van het aantal volwassenen met overgewicht en obesitas in 2005, is er nog steeds sprake van een stijgende tendens (CBS, 2007d).

Functional foods zijn voedingsmiddelen waaraan door toevoeging van specifieke ingrediënten gezondheidsbevorderende eigenschappen worden toegevoegd. Functional foods vinden hun oorsprong in Japan waar ze al lange tijd onderdeel zijn van de dagelijkse voeding. Pas in de jaren tachtig maakten de Verenigde Staten en Europa op grote schaal kennis met deze bijzondere voedingsmiddelen. In de schappen van de supermarkten kan de consument inmiddels kiezen uit een scala aan functional foods. Producten waaraan bacteriën of vezels zijn toegevoegd voor een optimale darmwerking komen vooralsnog het meeste voor. Maar ook producten voor een goede weerstand, of die het cholesterol verlagen zijn sterk in opmars. Veel producenten van voedingsmiddelen leggen zich inmiddels toe op de productie hiervan. Recent kwam Campina, dat al langer gezondheidszuivel produceerde, met een nieuwe variant: Optimel Control. Aan dit product is een mix van plantenextracten (afkomstig van chemieconcern DSM) toegevoegd dat er voor zorgt dat minder calorieën worden gebruikt bij de volgende maaltijd. Naar eigen zeggen is de

wetenschappelijke werking hiervan aangetoond (www.optimel.nl). Andere producten die tot de categorie gezondheidszuivel worden gerekend zijn onder andere Danone Actimel en Activia, Vifit, Yakult en Becel pro.activ. De Nederlandse markt voor gezondheidszuivel heeft inmiddels een omvang van 130 mln. euro en groeit jaarlijks met 30%. Desondanks is het aandeel van gezondheidszuivel in de totale consumptieve bestedingen van zuivelproducten met circa 3,5% beperkt van omvang. Een tweede groep van gezondheidsbevorderende producten is die van de groente- en fruitdranken. Bedrijven als Hero en Unilever haken in op het advies van het Voedingscentrum om dagelijkse twee ons groente en twee stuks fruit te eten voor het bevorderen van een goede gezondheid. Producten als Hero Fruit2Day en Knorr Vie van Unilever zijn belangrijke exponenten van genoemde productgroep. De omzet in de supermarkt van deze groente- en fruitdranken bedraagt 29 mln. euro en groeit jaarlijks sterk (IRI Nederland, 2006).

(Gezondheids)logo's rukken op

Op initiatief van de merkartikelenproducenten Campina, Friesland Foods en Unilever, en met steun van de Vereniging Nederlandse Cateringorganisaties (VeNeCa) en een groot deel van de levensmiddelenhandel voor hun huismerken, is een logo geïntroduceerd dat consumenten moet helpen een bewuste keuze te maken voor producten met een gezondere samenstelling. Het initiatief wordt gesteund door het Voedingscentrum en het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Producten van deelnemers die voldoen aan WHO-criteria met betrekking tot verzadigd vet, transvet, zout en suiker krijgen het logo 'Ik Kies Bewust'. Het logo wordt toegekend door de daartoe opgerichte Stichting Ik Kies Bewust. De stichting draagt er tevens zorg voor dat de criteria waaraan voedingsmiddelen worden getoetst, zijn gebaseerd op de laatste wetenschappelijke inzichten (www.ikkiesbewust.nl). Hoewel de stichting openstaat voor alle voedingsmiddelenproducenten en supermarktketens blijft Albert Heijn trouw aan zijn eigen symbool voor gezonde voeding 'Gezonde Keuze'. Dit logo op de verpakking van voedingsmiddelen van het huismerk van Albert Heijn staat voor een laag gehalte verzadigd vet, suiker en zout en een hoog gehalte voedingsvezels.

Het vorig jaar geïntroduceerde energielogo is een initiatief van de levensmiddelenindustrie, verenigd in de Federatie Nederlandse Levensmiddelenindustrie (FNLI). Het Energielogo geeft de consument direct informatie over de hoeveelheid kilocalorieën (energie) die in een bepaald product zit (FNLI, 2006).

Dierenbescherming introduceerde in januari 2007 het 'Beter Leven'-kenmerk. Aan de hand van een sterrenstelsel moet het de consument duidelijk worden in welke mate rekening is gehouden met dierenwelzijn. Het eerste product waaraan een ster is toegekend is de 'Volwaard-kip'. Deze kip leeft langer, krijgt meer ruimte en eet ander voer, wat als een belangrijke verbetering van dierenwelzijn ten opzichte van het welzijn

van dieren afkomstig uit de bio-industrie wordt gezien. De 'Volwaard-kip, die fors duurder is dan de 'gangbare', is vooralsnog uitsluitend verkrijgbaar bij de supermarkten Coop, Jumbo, Jan Linders en Albert Heijn XL. Het project wordt in eerste instantie gezien als een proef. Vast staat al wel dat uiteindelijk biologische vleesproducten in aanmerking komen voor drie sterren en dat aan vleesvervangers het maximale aantal van vier sterren zal worden toegekend (Dierenbescherming, 2007).

Groente en fruit van belang voor een goede gezondheid

Er komen steeds meer aanwijzingen dat groente en fruit van belang zijn voor de preventie van diverse chronische ziekten. Het gaat dan met name om hartziekten, beroertes en een aantal vormen van kanker (Gezondheidsraad, 2006). Het Voedingscentrum adviseert elke dag twee ons groenten en twee keer fruit te eten. Slechts één op de tien mensen haalt deze norm. Vooral jongvolwassenen, jongeren en mannen laten het afweten. Als iedereen zich aan de richtlijn met betrekking tot de consumptie van groente en fruit houdt, kan dit per jaar zo'n 5.000 sterfgevallen door hart- en vaatziekten en 2.300 sterfgevallen door kanker schelen. Ook kunnen bij voldoende inname van groente en fruit circa 18.000 hartinfarcten en beroerten worden voorkomen. Tevens is aangetoond dat consumptie van groente en fruit een gunstig effect heeft op de bloeddruk (Voedingscentrum, 2006). Het Voedingscentrum is een campagne gestart, die loopt tot 2010 en dient om consumenten bewust te maken van het belang om meer groente en fruit te eten. De campagne richt zich echter ook op het bedrijfsleven, dat zal worden gevraagd makkelijk te bereiden groenten en fruit op de markt te brengen, wat consumenten moet stimuleren meer groenten en fruit te kopen.

Nut en noodzaak van etikettering

Etiketten op voedselproducten krijgen steeds meer aandacht. Om enkele voorbeelden te noemen: in de EU geldt een regeling voor de herkomstaanduiding van rund- en kalfsvlees. Het Productschap Vee en Vlees (PVV) stelt dat deze aanduiding vaak in het nadeel werkt van de Nederlandse sector, die veel vlees exporteert. Veel consumenten kiezen namelijk voor vleesproducten uit eigen land. De Nederlandse sector pleit daarom voor een aanduiding dat het vlees afkomstig is uit de EU. Anderzijds wil het PVV wel dat het etiket duidelijk maakt dat vlees van buiten de EU is geïmporteerd, gezien de eisen ten aanzien van productiemethodes, bijvoorbeeld op het gebied van dierenwelzijn (Agrarische Dagblad, 2006). Bij de bespreking van de begroting van LNV voor 2007 is een motie ingediend om de mogelijkheden te onderzoeken voor etikettering van de herkomst van de eieren die in producten zijn verwerkt (LNV, 2006b). Verder lijkt het alsof een grote actiecampagne de Europese Commissie onder druk heeft gezet om weer de mogelijkheid te bezien van verplichte etikettering van vleesproducten wanneer het veevoer genetische gemodificeerde ingrediënten bevat

(Reuters, 2007). Op mondiaal niveau bespreekt het Comité van Sanitaire en Phytosanitaire maatregelen (SPS) van de WTO de toenemende rol van 'private standards' en etiketten in de internationale handel van voedselproducten, met name verse producten (WTO, 2007). Deze tendens heeft geleid tot klachten van ontwikkelingslanden en verzoeken om meer technische assistentie (zie ook §2.2.3).

Deze voorbeelden hebben misschien niet veel met elkaar gemeen, uitgezonderd de vraag wat de rol van de overheid is in deze. Alles overlaten aan het bedrijfsleven is een mogelijkheid; de overheid kan ook normen vaststellen en reguleren, maar het melden daarvan via het etiket vrijwillig laten (zoals bij biologische producten) of deze melding juist verplichten (zoals voorgesteld voor de voedingswaarde van verwerkte producten).

Het overheidsbeleid met betrekking tot etikettering is tot nu toe gericht op het waarborgen van transparantie aan consumenten (Golan et al., 2000). De consument heeft weinig mogelijkheden om de productiewijze en de samenstelling van voedselproducten zelf te controleren en moet kunnen vertrouwen op het etiket. Met de recente opkomst van private standaarden en bijbehorende etiketten hebben overheden steeds moeten afwegen of er wel voldoende transparantie blijft voor consumenten (Bergès-Sennou et al., 2004; Henson and Reardon, 2005). Zo niet, dan is enige vorm van regulering wenselijk, zoals bij het vaststellen van normen en etiketten voor de biologische landbouw.

In de ogen van sommige actoren is er de laatste jaren echter een nieuwe doelstelling voor de overheid bijgekomen. In het kader van het aanmoedigen van gezonder eten (publieke gezondheid) of duurzamere productie (milieu en sociale aspecten) wordt voorgesteld om etiketten in te zetten om zo het koopgedrag van consumenten te beïnvloeden. In dit geval is gereguleerde of verplichte etikettering een onderdeel van een breder pakket van beleidsinstrumenten. Soms wordt etikettering gezien als een alternatieve optie, of als het begin, vooral wanneer 'strengere' maatregelen (bv. een importverbod) mogelijk uitgesloten zijn door internationale afspraken.

Het is nog niet duidelijk in welke mate de overheid beide soorten doelstellingen kan bevorderen met betrekking tot het etiketteringsbeleid. Het beleidsdoel om koopgedrag te beïnvloeden zou misschien verwarring of wantrouwen kunnen veroorzaken in het streven naar een rol die de belangen van de consument voorop stelt. Bovendien is er weinig onderzoek naar het effect van etiketten op het koopgedrag. Tot nu lijken etiketten over voedingswaarde of productiemethode gewaardeerd te worden door daarin geïnteresseerde consumenten. Daarentegen heeft het geen effect op het koopgedrag van consumenten die deze informatie onverschillig laat (Golan et al., 2000; Gracia et al., 2007).

Landelijk gebied

Kernpunten:

- Wet inrichting landelijk gebied van kracht
- verkaveling verslechtert mede door schaalvergroting
- belangrijke rol in toekomst voor (vrijwillige) kavelruil
- erschikking functies voor beperken bodemdaling in veenweidegebied
- milieubeleid bepalend voor inrichting reconstructiegebieden
- slagen reconstructie afhankelijk budget en gevolgen versoepelde milieuwetgeving
- herstructurering glastuinbouw verloopt trager dan verwacht
- agroclusters volop in ontwikkeling
- agrarische hoofdstructuur biedt land- en tuinbouw weinig voordelen

5.1 INRICHTING LANDELIJK GEBIED

Het landelijk gebied in Nederland is voor het grootste deel in gebruik voor voedselproductie, maar andere functies als natuur, wonen en recreëren winnen aan betekenis. In ruimtelijke plannen bepalen het rijk, provincies en gemeenten hoe de ruimte wordt verdeeld over de functies. Om een gebied beter geschikt te maken voor de huidige bestemming of het gebied in te richten voor een nieuwe vorm van gebruik, kan landinrichting worden ingezet. Met dit instrument kunnen gronden worden geruild in combinatie met de aanleg en verbetering van wegen, waterlopen en andere openbare voorzieningen. Tot omstreeks de jaren zestig lag daarbij het accent op de verbetering van de externe productieomstandigheden - met name verkaveling, ontsluiting en waterhuishouding - voor de land- en tuinbouw. Daarna is het landinrichtingsbeleid verbreed naar andere terreinen als natuur, landschap en recreatie.

5.1.1 HONDERD JAAR RUILVERKADELING

Honderd jaar geleden voerde de Heidemaatschappij bij het Gelderse Neede in opdracht van twee eigenaren een kavelruil uit. In 1916 vond de eerste ruilverkaveling plaats onder leiding van dit bedrijf, de ruilverkaveling 'De Ballumer Mieden' op Ameland met een oppervlakte van 170 ha (Bergh, 2004). In 1924 werd de eerste Ruilverkavelingswet aangenomen, later gevolgd door de Ruilverkavelingswet van 1938, die van 1954 en de

Landinrichtingswet van 1985. In de beginjaren werd landinrichting vooral gebruikt voor het verhogen van de productiviteit, het verlagen van de kosten en het verruimen van de werkgelegenheid in de landbouw. Tot 1938 verleende het rijk geen subsidie, maar schoot het wel de kosten voor. Deze moesten door de belanghebbende grondeigenaren binnen een termijn van tien jaar worden terugbetaald. De termijn van deze zogenaamde ruilverkavelingsrente is in 1934 verlengd tot 30 jaar, en in de latere wetten varieerde de duur tussen 26 en 30 jaar. In 1938 werd een subsidieregeling ingevoerd op grond waarvan de kosten van de Dienst voor de Werkverschaffing, later Dienst Uitvoering Werken (DUW) volledig werden vergoed. De overheidsvergoeding voor de inzet van 'vrije arbeiders' bedroeg ongeveer 75%. Hiermee kreeg de landinrichting in de crisisjaren dertig ook een functie om werklozen aan de slag te helpen (ibid.). In de jaren zestig en zeventig werd via het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw een actief saneringsbeleid gevoerd. Boeren die hun bedrijf beëindigden konden een jaarlijkse vergoeding ontvangen, de vrijkomende grond kwam in gebruik van boeren die wilden uitbreiden. Binnen de ruilverkavelingen konden zo bedrijfsverplaatsingen en investeringen in nieuwe bedrijfsgebouwen rendabel worden gemaakt. Deze ontwikkelingen werden in de jaren zeventig ondersteund door het EU-landbouwstructuurbeleid in de vorm van rentesubsidies.

Landinrichting

Vanaf de jaren zestig krijgen niet-agrarische belangen meer aandacht. In de interim-nota Landinrichtingswet blijkt dat het agrarische belang niet langer uitsluitend uitgangspunt van het beleid is (Buiter en Korsten, 2006). Landinrichting is hierin omschreven als '...het projectgewijs binnen het kader van de ruimtelijke ordening inrichten van delen van het landelijk gebied voor nieuwe doeleinden, dan wel meer geschikt maken voor bestaande doeleinden'. De inrichting van het landelijk gebied was voortaan nadrukkelijk een onderdeel van het ruimtelijk orderingsbeleid. Deze koppeling paste in het streven van de verschillende overheden om meer greep te krijgen op de inrichting van het land. De ruimtelijke ordening gaf de functies van de verschillende gebieden aan. Op rijksniveau was dit vastgelegd in structuurschetsen en structuurschema's, op provinciaal niveau in streekplannen en op gemeentelijk niveau in bestemmingsplannen (ibid.).

De Landinrichtingswet - die in 1985 werd aangenomen - bevatte het instrumentarium om projecten uit te voeren. Welke instrumenten werden gekozen, was onder meer afhankelijk van de functie van een gebied en de daaruit voortvloeiende benodigde werkzaamheden. Voor agrarische gebieden bleef ruilverkaveling het meest aangewezen instrument. De bestaande procedures bleven in deze gevallen in grote lijnen gehandhaafd. De betrokken grondeigenaren en -gebruikers hielden over het al of niet doorgaan van een project het laatste woord. De wet introduceerde voor gebieden met

Tabel 5.1

Stand van zaken landinrichtingsprojecten in Nederland, 1 januari 2005

Fase landinrichtingsprojecten	Aantal gebieden	Areaal (ha)
Gerealiseerd	484	1.438.046
In uitvoering	121	811.681
In voorbereiding	51	269.410
Aangevraagd	9	59.025

Bron: Dienst Landelijk Gebied, 2005.

gemengde, uiteenlopende functies en belangen nieuwe instrumenten als herinrichting en aanpassingsinrichting. De beslissing over het al dan niet toepassen daarvan lag bij de provincie (ibid.). Ook was er het instrument 'ruilverkaveling bij overeenkomst': als minimaal drie eigenaren het eens waren over ruiling van gronden, dan kon dit vrij eenvoudig binnen deze wet verwezenlijkt worden.

Stand van zaken landinrichtingsprojecten

In de loop van de afgelopen zeventig jaar is op ongeveer 60% van het gehele landelijke gebied een landinrichtingsproject uitgevoerd. In sommige gebieden is dit al meer dan één keer gebeurd. Momenteel zijn er landinrichtingsprojecten in uitvoering op een derde van de totale oppervlakte landelijk gebied in Nederland. Daarnaast zijn nog vele projecten in voorbereiding en aangevraagd (tabel 5.1). De arealen die in voorbereiding genomen zijn in het kader van de 'Reconstructie van de zandgebieden' zijn overigens nog maar zeer beperkt in het overzicht opgenomen, te weten 22.000 ha in het uitvoerende en 46.000 ha in het voorbereidende stadium.

5.1.2 DE NIEUWE WET INRICHTING LANDELIJK GEBIED

De verbreding van de reikwijdte van de landinrichting heeft op den duur volgens het landbouwbedrijfsleven tot een onderbelichting van de betekenis van de landbouw geleid, waardoor het draagvlak voor landinrichting vanuit deze sector in gevaar kwam (CLC, 1994). Maar het is vooral de lange duur van de landinrichtingsprojecten (gemiddeld 25 jaar) die de steun voor integrale projecten heeft aangetast. Een van de oplossingen is het uitvoeren van plannen in modules, een aanpak die rond 2000 is ingevoerd (Dessing en Janssen, 2002). De Wet inrichting landelijk gebied (WILG) zou een meer structurele oplossing moeten bieden om landinrichting sneller, eenvoudiger en flexibeler toe te passen (GS Gelderland, 2006). Dat is mede mogelijk door op onderdelen te kiezen voor een sectorale aanpak. Het verbeteren van de verkaveling van de landbouw is daarvan een goed voorbeeld.

Een tweede reden om de Landinrichtingswet van 1985 te vervangen door de WILG

is een nieuwe rolverdeling tussen het rijk en de provincies. De provincie komt centraal te staan bij de uitwerking en uitvoering van het beleid voor het landelijk gebied en moet daarom zelf over het landinrichtingsinstrumentarium kunnen beschikken (GS Gelderland, 2006). In de wet die in januari van dit jaar rechtskracht heeft gekregen, zijn de drie afzonderlijke (dwingende) landinrichtingsvormen ruilverkaveling, herinrichting en aanpassingsinrichting uit de Landinrichtingswet teruggebracht tot een regeling voor landinrichting. Gedeputeerde Staten besluiten tot toepassing van een landinrichting door vaststelling van een inrichtingsplan. De ruilverkaveling bij overeenkomst is als afzonderlijke landinrichtingsvorm gehandhaafd. Ruiling van gronden, verbetering van wegen en waterlopen, slopen van gebouwen en nieuwe vestigingen van bedrijven zijn binnen het kader van de wet mogelijk (WILG, 2006). Het onderdeel landinrichting van de WILG is grotendeels aan de Reconstructiewet concentratiegebieden ontleend. Op dit onderdeel is de reconstructiewet ingetrokken (GS Gelderland, 2006).

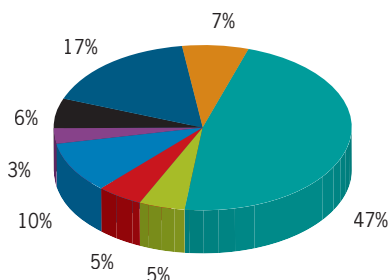
Investeringsbudget landelijk gebied

De WILG is tevens de wettelijke basis voor het Investeringsbudget landelijk gebied (ILG). Hierin zijn de verschillende rijksbudgetten voor inrichting en beheer van het landelijk gebied samengebracht. Het rijk sluit met iedere provincie een zevenjarig uitvoeringscontract waarin staat omschreven welke doelen en bijbehorende prestaties behaald moeten worden en hoeveel geld het rijk voor die doelen beschikbaar stelt. De rijksdoelen en -budgetten zijn opgenomen in het Meerjarenprogramma Vitaal Platteland 2007-2013 dat daarmee het rijksbeleidskader is voor het ILG.

Figuur 5.1

Verdeling (%) van het ILG-budget, 2007-2013

- Ecologische Hoofdstructuur (EHS)
- Natuur en landschap (buiten EHS)
- Nationale landschappen
- Recreatie nabij de stad
- Toegankelijkheid
- Verbetering infrastructuur land- en tuinbouw
- Reconstructie zandgebieden
- Overig

Bron: TK, 2006; bewerking LEI.

Voor de periode 2007-2013 is op de begrotingen van het ministerie van LNV en andere ministeries een bedrag gereserveerd van 3,2 mrd. euro, waarvan 93% afkomstig is van LNV. Bijna de helft van het totale budget gaat naar verwerving, inrichting en beheer van de EHS (figuur 5.1). Voor het verbeteren van de infrastructuur van de land- en tuinbouw is 6% van het totale budget voorzien, waarvan 157 mln. euro (5%) voor de grondgebonden landbouw en 25 mln. euro (1%) voor de glastuinbouw. Behalve de ILG-gelden voor de glastuinbouw is geld beschikbaar voor de herstructurering van oud glas, evenals voor de opwaardering van de vijf greenports en de inrichting van duurzame glastuinbouwgebieden buiten de greenports.

Naast de begrote 3,2 mrd. euro van het rijk voor de periode 2007-2013, dragen de provincies in deze periode ruim 400 mln. euro en andere partijen (waterschappen, gemeenten, bedrijfsleven, particulieren) bijna 450 mln. euro bij aan het ILG-budget. De provincies zetten hun middelen vooral in voor landschap en natuur (waaronder bestrijding van verdroging), de overige partijen voor landbouw (Slangen et al., 2007).

5.2 INRICHTING GRONDGEBONDEN LANDBOUW

Verkaveling is nog als enige inrichtingsfactor voor de landbouw expliciet in het rijksbeleid opgenomen. Voor de grondgebonden landbouw is het doel een verbetering van de ruimtelijke structuur, door vergroting van de landbouwkavels met ten minste 10% ten opzichte van de uitgangssituatie in het plangebied en een verbetering van de betreffende landbouwkavels. Naast de lopende, klassieke landinrichtingsprojecten gaat het in de periode 2007-2013 om een in te richten areaal van 129.000 ha. Hiervoor is een budget begroot van 160 mln. euro. Het rijk heeft toegezegd maximaal 40 mln. euro voor verbetering van de verkaveling uit te trekken als de provincies hetzelfde bedrag reserveren. Als Europese cofinanciering - via het tweede plattelandsontwikkelingsplan (POP II) - wordt gerealiseerd kan het totale bedrag oplopen tot 160 mln. euro (MJP, 2006).

De waterhuishouding heeft in het beleid nu een zelfstandige positie. De mogelijkheden om de waterhuishouding aan te passen aan de wensen van de landbouw moeten dan ook afgewogen worden tegen andere belangen en functies. De uitkomst wordt vooral bepaald door het gebied. Zo zal in de westelijke veenweidegebieden het verhogen van het waterpeil om bodemdaling te beperken moeten worden afgewogen tegen de wensen voor het waterpeil vanuit de landbouw. Andere vraagstukken rond de waterhuishouding zijn de verzilting in het westen van het land, wateroverlast en -tekorten en verdroging.

Met het invoeren van de WILG worden de provincies verantwoordelijk voor het ruimtelijk beleid en de inrichting van de grondgebonden landbouw. Echter, voor een aantal gebieden met minder gunstige productieomstandigheden, zoals de (kleinschalige) zandgebieden en de westelijke veenweidegebieden, en gebieden met

bijzondere natuurlijke, landschappelijke of recreatieve waarden is het rijk medeverantwoordelijk voor de ontwikkelingsrichting van de grondgebonden landbouw. In de gebieden waar de landbouw belangrijk is voor het in stand houden van het landschap wil de overheid de boeren (tijdelijke) financiële ondersteuning bieden (AVP, 2004). Zo is vanaf 2007 voor 40.000 ha veenweidegebied een EU-vergoeding voor probleemgebieden beschikbaar (LNV, 2005).

5.2.1 VERKAVELING

Mede door de schaalvergroting in de landbouw is de verkaveling in de afgelopen tien jaar verslechterd. Een van de indicatoren is het percentage bedrijven met meer dan vijf kavels, dat tussen 1993 en 2004 steeg van 25% tot 37% (tabel 5.2). Een ander kengetal is in hoeverre de grond bij huis ligt, wat vooral van belang is in de melkveehouderij. Meer grond bij huis levert behalve besparing op arbeidstijd en kosten, meer mogelijkheden om het melkvee te weiden. In 2004 hadden vier op de tien grondgebonden bedrijven meer dan 60% van de grond bij huis (tabel 5.2). De landbouwgebieden Zuid-Limburg en Veenkoloniën en Oldambt (zie figuur 5.2) zitten hier duidelijk onder. Op de melkveebedrijven is het percentage met meer dan 60% van de grond bij huis tussen 1993 en 2004 afgenomen van 47% tot 39% (tabel 5.3).

Tabel 5.2

Percentage grondgebonden bedrijven ^a naar oppervlakte grond, aantal kavels en grootte huiskavel, 1985-2005

Landbouwgebied	≥ 40 ha		≥ 5 kavels		≥ 60% grond bij huis
	1985	2005	1993	2004	2004
Bouwhoek en Hogeland	30	51	19	41	41
Veenkoloniën en Oldambt	26	49	47	52	25
Noordelijk weidegebied	11	35	19	38	45
Oostelijk veehouderijgebied	3	18	26	41	36
Centraal veehouderijgebied	1	9	22	34	38
IJsselmeerpolders	29	45	5	14	58
Westelijk Holland	4	15	10	24	47
Waterland en Droogmakerijen	6	27	16	34	43
Hollands/Utrechts weidegebied	2	19	10	27	53
Rivierengebied	5	17	21	30	37
Zuidwestelijk akkerbouwgebied	18	33	33	40	32
Zuidwest Brabant	3	12	27	35	41
Zuidelijk veehouderijgebied	3	14	35	42	33
Zuid-Limburg	5	20	62	61	20
Nederland	8	24	25	37	39

^a Alle bedrijven exclusief glastuinbouw-, champignon- en intensieve-veehouderijbedrijven.

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Op basis van deze twee aspecten is de verkaveling in de IJsselmeerpolders en het westen van het land (veel) beter dan gemiddeld, en in de Veenkoloniën en het Oldambt alsook het zuiden (veel) slechter.

Om weidegang in de melkveehouderij mogelijk te maken, moet de huiskavel voldoende groot zijn. Bij onbeperkt weiden is minimaal 0,25 ha huiskavel per melkkoe nodig en bij beperkt weiden kan met ongeveer de helft worden volstaan (HaverSchmidt, 2007). In 2004 had 57% van de melkveebedrijven meer dan 0,25 ha huiskavel per koe beschikbaar, wat maar iets lager is dan het percentage tien jaar eerder (60%, zie tabel 5.3). Dat dit percentage niet lager is, is te danken aan de afname van het aantal melkkoeien per ha, mogelijk gemaakt door de melkquotering in combinatie met de stijging van de melkproductie per koe. De verkaveling op de melkveehouderijbedrijven in de zandgebieden (zuid, oost en centraal) blijft duidelijk achter bij die in de andere belangrijke gebieden voor de melkveehouderij (Noordelijk en Hollands/Utrechts weidegebied).

Figuur 5.2

Indeling landbouwgebieden

- Bouwhoek en Hogeland
- Veenkoloniën en Oldambt
- Noordelijk weidegebied
- Oostelijk veehouderijgebied
- Centraal veehouderijgebied
- IJsselmeerpolders
- Westelijk Holland
- Waterland en Droogmakerijen
- Hollands/Utrechts weidegebied
- Rivierengebied
- Zuidwestelijk akkerbouwgebied
- Zuidwest-Brabant
- Zuidelijk veehouderijgebied
- Zuid-Limburg

Bron: CBS

Tabel 5.3

Aantal melkkoeien en verkaveling op melkveebedrijven naar landbouwgebied, 1985-2005

Landbouwgebied	Melkkoeien per bedrijf		% bedrijven >= 60% grond bij huis		% bedrijven >= 0,25 ha huiskavel per melkko	
	1985	2005	1993	2004	1993	2004
Bouwhoek en Hogeland	59	84	63	53	78	70
Veenkoloniën en Oldambt	54	83	34	36	57	62
Noordelijk weidegebied	50	70	54	48	69	66
Oostelijk veehouderijgebied	40	57	42	30	56	50
Centraal veehouderijgebied	29	44	40	32	51	45
IJsselmeerpolders	83	88	74	66	84	80
Westelijk Holland	44	58	55	47	66	67
Waterland en Droogmakerijen	42	63	45	39	67	65
Hollands/Utrechts weidegebied	44	57	62	56	73	72
Rivierengebied	44	60	43	34	59	59
Zuidwestelijk akkerbouwgebied	40	62	35	45	59	69
Zuidwest-Brabant	44	56	30	31	51	54
Zuidelijk veehouderijgebied	53	66	39	30	43	39
Zuid-Limburg	40	58	14	11	32	39
Nederland	46	63	47	39	60	57

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

5.2.2 WATERHUISHOUDING

In opdracht van de Taskforce Verdroging hebben de provincies zogenaamde TOP-lijsten opgesteld met verdroogde natuurgebieden waar de verdroging met voorrang wordt aangepakt. Op de lijsten staat in totaal bijna 90.000 ha van de ruim 220.000 ha verdroogde natuur. De oorzaak van de verdroging is vaak ontwatering ten behoeve van de landbouw in de omgeving, omdat het ideale waterpeil voor de landbouw meestal lager is dan voor natuur. Voor de periode 2007-2013 is er vanuit het ILG 160 mln. euro beschikbaar voor verdrogingsbestrijding, ruwweg genoeg om een derde van het totale areaal verdroogde natuur aan te pakken (Taskforce Verdroging, 2006).

In haar eindverslag merkt de Taskforce Verdroging op dat het soms nodig zal zijn af te stappen van het principe dat medewerking aan vernatting vrijwillig moet zijn, om zo de mogelijkheid tot onteigening open te houden. Tot nu toe is de verdrogingsbestrijding onvoldoende van de grond gekomen, omdat er bestuurlijk gezien een te beperkt draagvlak is om landbouwgrond te vernatting. In theorie zou ongeveer 40.000 ha landbouwgrond rond de natuurgebieden op de TOP-lijsten last kunnen krijgen van vernatting (ibid.). Op melkveebedrijven is vernatting beter inpasbaar dan op akkerbouw-bedrijven, omdat grasland beter bestand is tegen vernatting en vee bij te natte omstandigheden tijdelijk op andere percelen kan worden gehouden.

Droogte in land- en tuinbouw

De land- en tuinbouw kan evenals de natuur last hebben van droogte. In de toekomst zullen meer droge perioden tijdens het groeiseizoen voorkomen door de verwachte extremere klimaatomstandigheden. Daarnaast neemt de behoefte aan water toe door de teelt van intensievere, hoger salderende gewassen. Daardoor zal ook de behoefte aan beregening toenemen. In 2005 was het technisch mogelijk (bv. dankzij een waterput) bijna een kwart van het Nederlandse areaal cultuurgrond te beregenen, waarvan ongeveer een vijfde in dat jaar ook beregend werd. In het Zuidelijk veehouderijgebied is ongeveer de helft van het areaal te beregenen, en werd 40% daarvan in 2005 daadwerkelijk beregend (figuur 5.3). Ook in de IJsselmeerpolders en Zuidwest Brabant is bijna de helft van het areaal te beregenen. Het beregende areaal in een jaar hangt sterk af van de droogte en de grondsoort. In het Zuidelijk veehouderijgebied en Zuidwest Brabant wordt bijna jaarlijks 35% tot 50% van het areaal beregend, terwijl in het Rivierengebied in een droog jaar 40% van het areaal wordt beregend en in een normaal jaar slechts 10% (Hoogeveen, 2003).

Voor de beregening wordt vooral (circa 70%) grondwater gebruikt. Oppervlaktewater (20%) en de combinatie van de twee bronnen (10%) spelen een minder belangrijke rol. Zeeland en Brabant kennen de strengste eisen voor beregeningsvergunningen; in Brabant worden sinds 1998 geen vergunningen voor grasland meer verleend. Limburg en Gelderland hebben de beregeningsplanner verplicht gesteld, waarbij de vochtvoorraad in de bodem leidend is (Stoof, 2006). Deze beregeningsplanner moet de boeren ook bewuster maken van de noodzaak om te beregenen.

De kosten voor beregenen bestaan enerzijds uit energie, arbeid en afschrijving van de beregeningsinstallatie en anderzijds uit leges. De laatste worden vastgesteld door provincies en waterschappen die daarbij allemaal hun eigen regels en tarieven hanteren. Zo kan de prijs voor een vijfjarige grondwateronttrekking van 40.000 m³ per jaar variëren van 2.250 tot 16.000 euro.

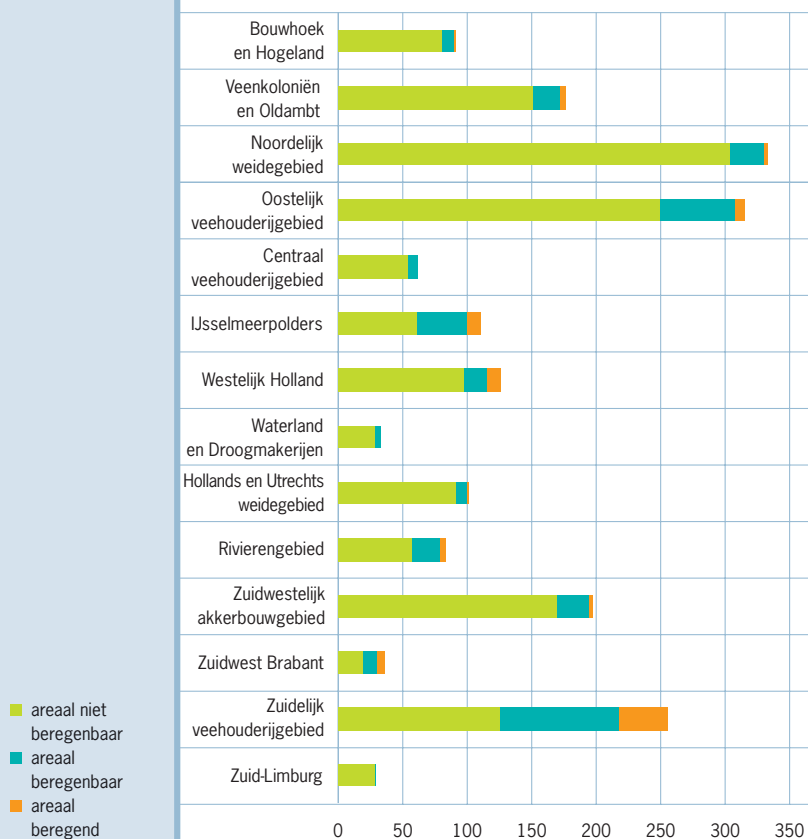
Veenweidegebieden

Een van de grootste uitdagingen voor het westelijk veenweidegebied in het Groene Hart is het beperken van de inklinking van het veen en het bieden van perspectieven aan met name de melkveehouderij. Eeuwenlang wordt het waterpeil in deze gebieden afgestemd op het agrarische gebruik. Door inklinking van het veen, waardoor de grond daalt, moet het peil steeds verder omlaag. Hierdoor 'brandt' het veen op. In recente plannen voor het Groene Hart is de wens opgenomen om in bepaalde gebieden de bodemdaling af te remmen, waarvoor een ruimtelijke herschikking van functies nodig kan zijn. Voor LTO is daarbij het uitgangspunt dat boeren die te maken krijgen met een functiewijziging volledig schadeloos moeten worden gesteld (LTO Noord, 2007).

Een van de gebieden waar een plan voor herinrichting wordt gemaakt, is de

Figuur 5.3

Beregenbaar en beregend areaal (1.000 ha) naar landbouwgebied, 2005

Bron: CBS

Krimpenerwaard. In het noorden, in het laaggelegen en snel zakkende veengebied, is vooral natte natuur voorzien. Het middengedeelte is aangewezen voor natuurlandbouw. In het zuiden ligt het veen hoger en is het minder gevoelig voor bodemdaling. Hier kan de landbouw zich ontwikkelen (Programmabureau Groene Hart, 2007).

Als compensatie voor de minder goede productieomstandigheden stelt de overheid vanaf 2007 op 40.000 ha diepe veenweidegebieden een vergoeding van 94 euro per ha per jaar beschikbaar in het kader van de EU-regeling 'Landbouw met Natuurlijke Handicap' (LNV-Loket, 2007). Daarnaast bieden verbreding (zoals natuurbeheer en recreatie) en verdieping (verwerking en verkoop landbouwproducten) voor een deel van de agrariërs mogelijkheden voor extra inkomsten. Provincies en gemeenten gaan in

streek- en bestemmingsplannen en in milieu- en warenwetgeving ruimte geven voor multifunctionele landbouw (Programmabureau Groene Hart, 2007).

Verzilting

In Nederland neemt door klimaatverandering de verzilting toe. Dit komt onder andere door de stijging van de zeespiegel, maar ook door de geringere wateraanvoer van de Rijn en Maas, waardoor het zoute water verder landinwaarts kan komen. Daarnaast neemt de vraag naar zoet water toe. De verzilting speelt vooral in Zeeland, op de Waddeneilanden en in mindere mate in de overige kustgebieden. Een opvallende conclusie uit een recente uitgebreide studie naar de toekomst van de landbouw in de Zuidwestelijke Delta van Nederland is, dat zeespiegelstijging en klimaatverandering naar verwachting een minder groot effect hebben op verzilting dan doorgaans wordt aangenomen. 'Grote delen van de Delta zijn immers als sinds mensenheugenis verzilt, en deze verzilting wordt op vele locaties door waterbeheerders met succes bestreden' (Stuyt et al., 2006: p. 29). In dezelfde studie wordt daarbij aangetekend dat veelbelovende toekomstige bedrijfstvormen hoge eisen stellen aan de beschikbaarheid van zoet water. Bij een langzaam verdergaande verzilting zou de levering daarvan wellicht minder zeker zijn.

5.2.3 HUIDIGE STRUCTUUR VAN DE LANDBOUW EN VOORUITZICHTEN

Landelijk

In 1985 had nog geen 10% van de grondgebonden bedrijven meer dan 40 ha grond in gebruik, in 2005 was dat gestegen tot een kwart (tabel 5.2). De gemiddelde bedrijfsoppervlakte steeg in deze periode van 18 tot 27 ha. Afbouwende en stoppende bedrijven bieden bedrijven die willen groeien de mogelijkheid het areaal uit te breiden. Per saldo nam het aantal grondgebonden bedrijven in twintig jaar tijd met meer dan 40.000 af, tot 68.000 in 2005. Dit komt neer op een vermindering met bijna 40%. Vooral het aantal melkvee- en gemengde bedrijven is zeer sterk afgenomen - met meer dan de helft - gevolgd door de opengrondstuintbouwbedrijven (-38%) en de akkerbouwbedrijven (-31%). Veel melkveehouders stoppen overigens niet ineens of helemaal; ze stoten de melkveetak en een deel van de grond af en gaan door met het afgeslankte bedrijf dat vervolgens als overig graasdierbedrijf wordt getypeerd. Dat verklaart ook de toename van het aantal van deze bedrijven met een derde in de beschouwde periode. Hierdoor is inmiddels meer dan een kwart van de grondgebonden bedrijven een overig graasdierbedrijf, tegen ruim 10% in 1985. In de typische melkveegebieden behoort nu een derde tot een kwart van de bedrijven tot deze groep, die 14% tot 28% van het totale areaal cultuurgrond in gebruik hebben (tabel 5.4).

Tabel 5.4

Enkele kenmerken van de grondgebonden bedrijven ^a, 2005

Landbouwgebied	Aantal bedrijven	Nge per bedrijf	Hectare per bedrijf	Aandeel (%)			
				Bedrijven >=70 nge	Bedrijven die doorgaan ^b	Overige graasdier-bedrijven	Met verbreding
Bouwhoek en Hogeland	1.894	89	46	52	60	24	24
Veenkoloniën en Oldambt	3.442	78	50	42	59	19	14
Noordelijk weidegebied	9.589	68	34	41	56	38	27
Oostelijk veehouderijgebied	13.136	52	23	31	58	33	14
Centraal veehouderijgebied	3.427	45	16	23	50	43	16
IJsselmeerpolders	2.402	112	45	58	68	3	23
Westelijk Holland	5.832	100	20	40	56	20	18
Waterland en Droogmakerijen	1.064	55	30	29	53	49	38
Hollands/Utrechts weidegebied	4.000	56	25	33	55	35	37
Rivierengebied	3.728	57	22	31	54	30	17
Zuidwestelijk akkerbouwgebied	5.423	65	36	34	60	10	20
Zuidwest Brabant	1.963	67	17	33	57	19	9
Zuidelijk veehouderijgebied	11.096	69	20	35	58	24	12
Zuid-Limburg	1.222	45	24	23	58	23	33
Nederland	68.218	67	27	36	57	27	19

a Alle bedrijven exclusief glastuinbouw-, champignon- en intensieve veehouderijbedrijven;

b percentage bedrijven met een bedrijfshoofd jonger dan 50 jaar of een ouder bedrijfshoofd met opvolger (2004).

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

5

Regionaal

De verschillen tussen de landbouwgebieden zijn groot. In de noordelijke akkerbouwgebieden, de IJsselmeerpolders en Westelijk Holland (met veel tuinbouwbedrijven) zijn relatief de meeste grote bedrijven (in nge) te vinden. Het Centraal veehouderijgebied en Zuid-Limburg blijven achter bij het landelijke gemiddelde. Naar verwachting leiden de verschillen in bedrijfsomvang tussen de gebieden ook tot verschillen in toekomstvooruitzichten. Een maatstaf voor het aantal bedrijven dat op de middellange termijn (circa 15 jaar) zal worden voortgezet, vormt de groep bedrijven met een jonger bedrijfshoofd of een ouder bedrijfshoofd met opvolger. Op landelijk niveau valt 57% van het totaal aantal grondgebonden bedrijven in deze categorie. De verschillen tussen de gebieden zijn echter kleiner dan op grond van de verschillen in bedrijfsomvang verwacht zou mogen worden (tabel 5.4). Andere factoren - zoals verschillen in de perspectieven van de productierichtingen en in gebiedskenmerken - zijn medebepalend voor de ontwikkeling van het aantal bedrijven.

Vooruitzichten landelijk

Ook in de komende jaren zal het aantal bedrijven afnemen en vindt schaalvergroting plaats op de bedrijven die blijven. In recente LEI-studies (Silvis en De Bont, 2005; De Bont et al., 2007) wordt uitgegaan van een afname van het aantal bedrijven met circa 3% per jaar, wat overeenkomt met de vermindering in het afgelopen decennium. Bij een scenario van verdere liberalisering van het Europese landbouwbeleid daalt het aantal bedrijven tot 2020 met de helft (uitgaande van het jaar 2002), bij voortzetting van het huidige beleid met 40%. In beide toekomstbeelden neemt het akkerbouwareaal behoorlijk af, en blijft het totale areaal grasland en voedergewassen ongeveer gelijk. Dat is een trendbreuk in vergelijking met de afgelopen 15 jaar toen het areaal bouwland schommelde rond de 0,6 mln. ha en het areaal grasland en voedergewassen met bijna 100.000 daalde tot 1,2 mln. ha. De zwakkere positie van de akkerbouw als gevolg van de afbouw van de Europese ondersteuning en de afschaffing van de melkquota zijn hier debet aan.

Naarmate de beleidsomgeving liberaler wordt en de wereldmarkten het prijsniveau van producten gaan bepalen dienen de bedrijven zich vrijer te kunnen ontwikkelen om zich op de markt te kunnen handhaven. Dit houdt in dat ondernemers hogere eisen zullen stellen aan de verkaveling en waterhuishouding. In het liberale wereldbeeld groeit de omvang van de melkveestapel en de veedichtheid. Om kosten te besparen zal meer zomerstalvoeding plaatsvinden en zal de weidegang afnemen. Als het maatschappelijk gewenst is 'koeien in de wei' te houden, zal de behoefte aan grotere 'huiskavels' bij de bedrijfsgebouwen stijgen. Met het toenemen van de omvang van de huiskavel, wordt de ligging van de bedrijfsgebouwen steeds belangrijker in verband met de loopafstanden van koeien.

Vooruitzichten regionaal

De landbouwgebieden in het noorden, de IJsselmeerpolders en Westelijk Holland bieden de beste mogelijkheden om de verwachte schaalvergroting in de landbouw, inclusief de wensen ten aanzien van de inrichting, in te passen. Daarbij zal de verbetering van de verkaveling een blijvend aandachtspunt zijn. Verder is de vraag in hoeverre oplossingen worden gevonden om aan de vraag naar zoet water te kunnen voldoen. In het westelijk weidegebied worden de vooruitzichten van de grondgebonden landbouw (melkveehouderij) vooral bepaald door de keuzes die gemaakt worden om de bodemdaling te beperken. De huidige verkaveling steekt gunstig af bij die in de meeste andere gebieden, maar de schaalvergroting in de melkveehouderij is wat achtergebleven.

De meeste problemen voor de ontwikkeling van de grondgebonden landbouw liggen in de zandgebieden en Zuid-Limburg. In het Oostelijk en Centraal veehouderijgebied en in Zuid-Limburg steken zowel de bedrijfsstructuur als de verkaveling ongunstig af bij het landelijke beeld. Om enerzijds het kleinschalige landschap te behouden en anderzijds tegemoet te komen aan de wensen van een

marktgerichte, efficiënt producerende landbouw zal een forse inspanning nodig zijn.

Overigens sluit een verdere liberalisering van het landbouwbeleid niet uit dat bedrijven kiezen voor multifunctionele landbouw: landbouw in combinatie met bijvoorbeeld natuur en/of recreatie. Inkomsten uit verbreding dragen dan bij aan de continuïteit van de bedrijven. Dat zal mogelijk eerder gebeuren in gebieden waar schaalvergroting tegen de fysieke grenzen van het gebied aanloopt. Zo zijn momenteel in Zuid-Limburg veel bedrijven met verbreding (tabel 5.4). Daarnaast zal ook in de toekomst een deel van de agrariërs het inkomen voor een belangrijk deel buiten het bedrijf verwerven.

5.3 INRICHTING NIET-GRONDGEBONDEN LANDBOUW

5.3.1 RECONSTRUCTIE ZANDGEBIEDEN MET INTENSIEVE VEEHOUDERIJ

De Reconstructiewet concentratiegebieden is vijf jaar geleden in werking getreden. Voor 12 gebieden in Oost- en Zuid-Nederland zijn de afgelopen jaren de plannen opgesteld voor een integrale herinrichting van het gebied. De uitvoering is gestart in 2005, nadat de laatste reconstructieplannen waren goedgekeurd; in 2017 moeten alle plannen volledig zijn uitgevoerd.

De plannen kennen een brede doelstelling. Het gaat zowel om het bevorderen van een goede ruimtelijke structuur als om verbetering van een goed woon-, werk- en leefklimaat en van de economische structuur (artikel 4, Reconstructiewet). Een belangrijk instrument daartoe is het opdelen van de gebieden in drie zones. Landbouwonwikkelingsgebieden (LOG's) zijn zones waar de intensieve veehouderij de mogelijkheid heeft uit te breiden. In verwevingsgebieden is groei mogelijk mits andere functies daar niet onder lijden. In extensiveringsgebieden mag geen uitbreiding plaatsvinden. Binnen de laatste twee gebieden zouden varkensvrije zones gecreëerd worden om een snelle verspreiding van dierziektes te voorkomen. Dit idee, in 1997 bij de uitbraak van de varkenspest nog de belangrijkste aanleiding voor het opstellen van de wet, is volledig losgelaten. De goedkeuring van de EU in 2003 van het (preventief) vaccineren met een markervaccin heeft hier mede aan bijgedragen.

Bedrijfsverplaatsingen moeizaam van start

Voor de ontwikkeling van de landbouw beoogt de reconstructiewet, naast het aanwijzen van LOG's, clustering van bedrijven in projectvestigingslocaties (alle gelegen in LOG's) en versterking van de positie van de grondgebonden landbouw.

In totaal zijn 138 LOG's aangewezen voor bedrijven die moeten verplaatsen vanuit de verwevings- en extensiveringszones. In een LOG hebben de bedrijven een bouwblok variërend van 1,5 tot 3,5 ha tot hun beschikking. De LOG's beslaan circa 4,5% van het totale reconstructiegebied (Van Wezel et al., 2004). In principe zijn er voldoende nieuw-

en hervestigingslocaties (Vogelzang et al., 2005). Uit de omvangrijke evaluatie van de eerste vier jaar van het reconstructieproces blijkt echter dat de praktijk weerbarstiger is. Het milieubeleid voor ammoniak en stank, alsook de beperkingen aan de ammoniak-emissie op grond van de Vogel- en Habitatrichtlijn, beperken de ruimte voor uitbreiding in LOG's (Boonstra et al., 2007). Daarnaast roept vestiging van nieuwe intensieve veehouderijbedrijven weerstand op bij de ingezetenen van het gebied. Het gaat dan niet alleen om burgers die bezwaren maken, maar ook om boeren die vrezen dat de nieuwvestiging hun groeimogelijkheden inperkt. Eind 2006 waren 7 bedrijven daadwerkelijk verplaatst en zijn 193 verplaatsingen in voorbereiding (ibid.).

Het aantal geplande projectlocaties ligt op 21. Geen van deze locaties is tot nu toe gerealiseerd, wat gegeven de korte looptijd van de reconstructiewet ook niet geheel verwonderlijk is. De initiatieven die tot nu toe zijn genomen stuiten veelal op weerstand bij de bevolking (ibid.). Al in 2003 sneuvelde de projectlocatie Agrarisch Vestigingsgebied Nederweert, waar in een gebied van circa 50 ha 18 intensieve veehouderijbedrijven gevestigd zouden worden.

Ten slotte, de versterking van de positie van de grondgebonden landbouw wordt ondersteund via kavelruil om schaalvergroting te bevorderen en via het inzetten op verbreding. Beide sporen zijn niet nieuw en evenmin voorbehouden aan de concentratiegebieden; maar door het meeliften met de reconstructieplannen kunnen beide wel een extra zetje krijgen. Indien nodig bestaat ook voor deze sector de optie om bedrijven te verplaatsen. Een knelpunt is dat niet is voorzien in algemene subsidie-regelingen voor financiering van de verplaatsing van grondgebonden veehouderij-bedrijven (ibid.), wel zijn er de zogenaamde Koopmansgelden. Tot op heden zijn geen melkveebedrijven uitgeplaatst.

Versnelling door versoepeling milieubeleid

Het ammoniakbeleid is sterk bepalend geweest bij de begrenzing van de zones in de reconstructiegebieden. In januari dit jaar is de Eerste Kamer akkoord gegaan met voorstellen om deze wetgeving aanmerkelijk te versoepelen ten gunste van de veehouderij (zie §6.5). De gevolgen hiervan voor de reconstructie zijn nog niet geheel duidelijk. Het leidt er wel toe dat minder bedrijven verplaatst hoeven te worden. Dit kan de reconstructie mogelijk versnellen, maar eveneens fors afbreuk doen aan de bredere doelstellingen uit de Reconstructiewet. Ook het wetsvoorstel Geurhinder en veehouderij - de opvolger van de Wet stankemissie veehouderijen - is aanzienlijk verruimd. De nieuwe wet legt minder beperkingen op aan vergroting van veehouderijbedrijven en biedt meer ruimte aan niet-agrarische activiteiten, waaronder wonen, in veehouderijgebieden. Dit is ook van belang voor het beleid inzake hergebruik van vrijkomende agrarische bebouwing (VAB), een van de instrumenten om de sociaal-economische vitaliteit en leefbaarheid van de concentratiegebieden te verhogen.

Per reconstructiegebied is dit beleid anders ingevuld, maar de meeste gebieden hebben de regels voor het hergebruik versoepeld (Boonstra et al., 2007). Volgens de nieuwe Wet geurhinder zullen voor burgerwoningen in het buitengebied dezelfde normen gelden als voor agrarische bedrijfswoningen.

Reconstructie wellicht een te zwaar middel?

De vraag of de reconstructie de gestelde doelen zal bereiken is moeilijk te beantwoorden. Niet alleen is het proces nog volop in uitvoering, het hangt ook af van de bril waarmee wordt gekeken. Zo heeft de reconstructie sterk bijgedragen aan bredere planvorming en regionaal maatwerk. Daar staat tegenover dat niet de reconstructiewet, maar het algemeen milieubeleid een zwaar stempel heeft gedrukt op de inrichting van de gebieden. Vanuit die optiek was een simpele verplaatsingsregeling voor intensieve veehouderijbedrijven mogelijk net zo effectief geweest, zeker toen de varkensvrije zones werden losgelaten. De Regeling beëindiging veehouderijtakken (Rbv) - die in 2000 en 2001 was opengesteld - heeft ook bijgedragen aan de verbetering van de structuur van de intensieve veehouderij en aan het terugdringen van het mestoverschot (Ogink en Van Vliet, 2005). De Rbv was in de reconstructieprovincies gekoppeld aan de ruimte-voor-ruimte regeling, die (evenals de Rbv) is opgezet buiten de reconstructiewet om en per provincie anders is ingevuld. Het gaat dan vooral om het aantal woningen dat gebouwd mag worden, in ruil voor de stallen, en de toegestane locaties voor woningbouw (Van Wezel et al., 2004.) Op basis van deze regeling is 3 miljoen m² stallen gesloopt, in plaats waarvan 3.500 woningen zijn gebouwd (Boonstra et al., 2007).

Voor de komende jaren zal het welslagen van de reconstructie afhangen van het beschikbare budget, dat momenteel niet toereikend is voor de uitvoering van de plannen (Boonstra et al., 2007) en de consequenties die de versoepelde milieuwetgeving kunnen hebben. De recente uitspraak van de Raad van State inzake de reconstructieplannen van de Provincie Noord-Brabant zal voor deze provincie leiden tot vertraging. Volgens de uitspraak heeft de provincie bepaalde elementen uit de reconstructieplannen niet volledig planologisch afgewogen, waardoor belangen van betrokkenen zijn geschaad (RvS, 2007). Dit betekent dat de plannen ten dele opnieuw moeten worden vastgesteld. In de andere reconstructieprovincies speelt deze kwestie niet.

5.3.2 HERSTRUCTURERING INTENSIEVE TUINBOUWTEELTEN

De hoofdlijnen voor het ruimtelijke beleid voor de niet-grondgebonden sectoren zijn concentratie en verduurzaming (VROM, 2004). Bijzondere aandacht is er voor de vijf tuinbouwgebieden die zich kenmerken door een sterke ruimtelijke concentratie van toelevering, productie en afzet van tuinbouw(gerelateerde) producten. Deze zogenoemde greenports zijn Aalsmeer (glastuinbouw), Westland/Oostland (glastuinbouw),

Venlo (glastuinbouw en boomkwekerij), Boskoop (boomkwekerij) en Bollenstreek (bloembollen). In 2005 lagen in de greenports ruim 10.600 land- en tuinbouwbedrijven, ofwel 13% van alle land- en tuinbouwbedrijven in Nederland.

De greenports herbergen 65% van het areaal glastuinbouw, 22% van het areaal boomkwekerij en 11% van het areaal bloembollen. Voorts zijn ruim 400 bedrijven die bloembollen broeien gevestigd in de greenports, wat overeenkomt met 45% van het aantal broeierijen in Nederland. Circa 74% van de bruto toegevoegde waarde van het glastuinbouwcomplex, 35% van het bloembollencomplex en 32% van het boomkwekerijcomplex wordt in de greenports gerealiseerd (Hietbrink et al., 2006).

Belang herstructurering

Alle greenports liggen in economische kerngebieden en maken daarom deel uit van de ruimtelijke hoofdstructuur; alleen greenport Venlo ligt buiten de Randstad. De Nota Ruimte stelt dat deze economische kerngebieden zelf in hun ruimtevrage moeten voorzien. Dit maakt herstructurering en reconstructie van verschillende functies noodzakelijk om zo ruimte te bieden aan andere functies (woningbouw, recreatie, waterberging) en nieuwe ontwikkelingsmogelijkheden te creëren voor het tuinbouwcluster. Enkele kenmerken van de herstructurering zijn verbetering van de infrastructuur (wegen, water en energie), schaalvergroting, verplaatsing van (productie)bedrijven naar andere concentratiegebieden, verhogen van de ruimtelijke kwaliteit en revitalisering van bedrijventerreinen (Hietbrink et al., 2006).

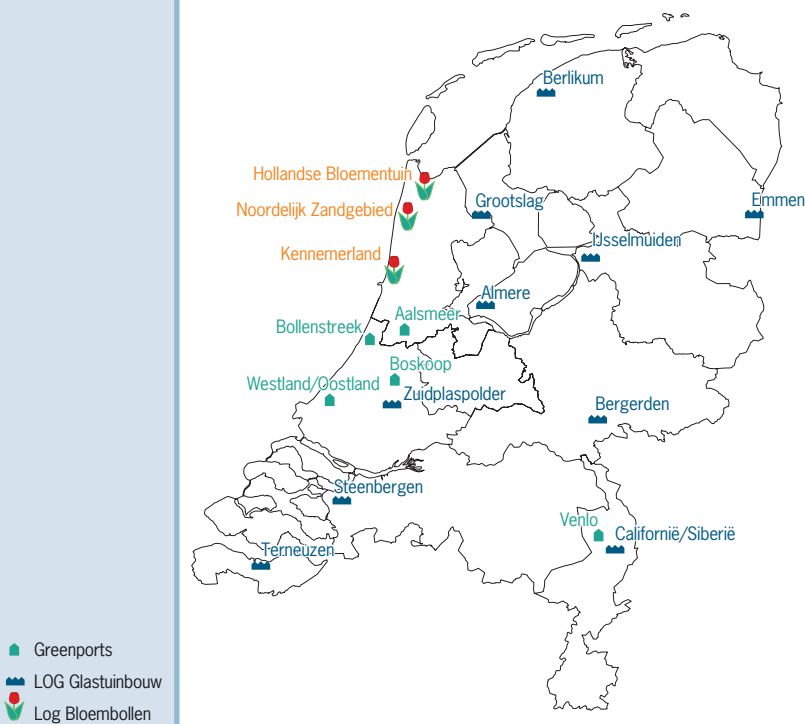
Om de herstructurering van de glastuinbouw te bevorderen heeft de overheid in 2000 tien landbouwonwikkelingsgebieden (LOG's) aangewezen, die overwegend buiten de greenports liggen (LNV, 2000). Deze gebieden zijn bestemd voor bedrijven die de greenports moeten of willen verlaten en voor bedrijven die zich om andere redenen, zoals bundeling van verspreid liggend glas, moeten hervestigen. Provincies kunnen overigens ook elders concentratiegebieden - satellietgebieden - ontwikkelen als zij daar goede argumenten voor aandragen. Figuur 5.4 geeft de greenports en de LOG's weer voor zowel de glastuinbouw als de bloembollenteelt. Voor de boomkwekerij zijn geen aparte LOG's aangewezen. Voorbeelden van satellietgebieden zijn Harmelen en Wieringermeer voor de glastuinbouw, Opheusden en Zundert voor de boomkwekerij en Flevoland voor de bloembollen (reizende bollenkraam).

Herstructurering kent trage start

Over het algemeen verloopt de ontwikkeling van de LOG's trager dan verwacht. Daaraan liggen bestuurlijke oorzaken, de matige interesse van telers om zich elders te vestigen en de beperkte investeringsruimte door matige rentabiliteit ten grondslag (Glami, 2005; Van Kessel, 2005). Daarnaast kiezen ondernemers eerder voor een locatie met glastuinbouwbestemming of voor een meewerkende glastuinbouwgemeente, omdat het

Figuur 5.4

Greenports en landbouwontwikkelingsgebieden (LOG's) glastuinbouw en bloembollen

Bron: Nota Ruimte, bewerking LEI

tijdpad dat zij uittrekken om te verkassen veelal korter is dan het tempo waarmee de LOG's worden ontwikkeld (Reijnders et al., 2005). Dit alles bij elkaar heeft de ontwikkeling van de LOG's en de greenports tot op heden vertraagd, en daarmee de realisatie van de doelstellingen voor milieu, water en energie. Echter, de honorering van de claim op het Fonds Economische Structuurversterking (FES) voor de greenports Nederland (zie financiering herstructurering) heeft de ontwikkeling van de greenports een nieuwe impuls gegeven.

Van de oorspronkelijke tien landbouwontwikkelingsgebieden zijn nu drie locaties vervallen. Nieuwdorp is vervangen door Terneuzen, de locatie Steenbergen is in beeld als alternatief voor de Moerdijkse Hoek en Almere wordt mogelijk de vervanger van Luttelgeest. Er zijn overigens ook locaties waar vaart in de ontwikkeling zit, zoals Berlikum, IJsselmuiden en Bergerden.

De sanering van verspreid liggende bedrijven verloopt zeer moeizaam. Gemeenten kennen deze bedrijven in veel gevallen toch ontwikkelingsmogelijkheden (lees uitbreiding) toe, waardoor dit onderdeel van het overheidsbeleid niet tot zijn recht komt. Wel verplichten deze bedrijven zich tot een grotere duurzaamheidsinspanning als tegenprestatie. Een ander obstakel van de herstructurering is het papieren glas (gronden voorzien van een niet-gerealiseerde bouwtitel voor glastuinbouw in bestemmingsplannen). Gemeenten hebben om meerdere redenen moeite met het schrappen van papieren glas.

Financiering herstructurering

Een belangrijke financieringsbron voor de LOG's is de LNV-regeling Stimulering duurzame inrichting glastuinbouwgebieden (Stidug). Een andere bron is het Stallingsbedrijf Glastuinbouw Nederland (SGN). Doel van het stallingsbedrijf is de herstructurering van de glastuinbouw in goede banen te leiden door onder andere het verwerven van gronden. Recent heeft het de participanten - waaronder het Productschap Tuinbouw en de Rabobank - gevraagd om extra risicodragend kapitaal. Verder is inmiddels 45 mln. euro gealloceerd uit de FES-pot ten behoeve van infrastructurele projecten. Een andere belangrijke bron is het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG, zie §5.1.2). Daarnaast zijn vanuit de Europese Unie middelen te verkrijgen, waaronder het Europese Fonds voor Regionale Ontwikkeling (EFRO).

Ook provincies, regionale samenwerkingsverbanden en gemeenten kunnen financieel bijdragen mits dit het publieke belang dient. Het gaat hierbij onder andere om budgetten op de begroting voor de ontwikkeling van de tuinbouwsectoren in de provincie of regio. Voorbeelden zijn: Gelderland (Betuwse Bloem voor glastuinbouw, boomkwekerij, fruit en paddestoelen), Zuid-Holland (Hart voor het glas), Noord-Holland (Agriport A7 en Flower Mainport Aalsmeer).

5.3.3 CLUSTERING VAN BEDRIJVEN - AGROLOGISTIEK

In de Visie Agrologistiek (LNV/V&W, 2001) stelt de overheid zich tot doel de agrologistiek te verbeteren. Agrologistiek is de verzamelnaam voor het geheel aan transport, opslag, distributie en regie van fysieke stromen van agroproducten. Onder andere door het clusteren van bedrijven in agribusinessparken en het verbeteren van de bereikbaarheid van bedrijven moet de efficiëntie van de agrologistiek worden verbeterd. Sinds 2001 zijn daartoe een 13-tal pilotprojecten gestart, daarbij ondersteund door het Platform Agrologistiek waarin overheden, bedrijven en maatschappelijke organisaties samenwerken. Een aantal pilotprojecten richt zich vooral op het efficiënter vormgeven van transportstromen. Een voorbeeld is het - al gerealiseerde - project van de coöperatieve afzetorganisatie FloraHolland Eelde, dat pendeldiensten organiseert tussen de verschillende productie- en handelscentra om zo vervoersstromen te bundelen en de

beladingsgraad van vrachtwagens te verbeteren. Dit heeft geleid tot een afname van het aantal ritkilometers met 15% op jaarbasis (BCI, 2007). Andere projecten richten zich op het inrichten van een zogenaamd agribusinesspark. Een dergelijk park brengt de activiteiten op het vlak van agrarische productie, verwerking en logistiek ruimtelijk bijeen. Voorbeelden zijn Agriport A7, Gezinsbedrijf Plus en het Nieuw Gemengd Bedrijf (LNV, 2007). In het eerste project wordt in Noord-Holland de teelt en verwerking van vollegrondse- en glasgroenten gebundeld. Het transport kan daardoor op jaarbasis met circa 10% afnemen (BCI, 2007). Het tweede project brengt twee schakels in de varkenshouderijketen - de zeugenhouderij en de vleesvarkenshouderij - bijeen op een goed bereikbare locatie. Ook dit kan leiden tot een fikse jaarlijkse reductie (60%) in het transport (ibid.). Bijkomend voordeel is dat de clustering eveneens beter is voor het dierenwelzijn en de kans op insleep van besmettelijke ziekten afneemt. Het derde project brengt verschillende typen bedrijven bijeen. Een deel levert reststoffen (mest en biomassa) aan een bio-energiecentrale, die de opgewekte energie afzet bij aangesloten tuinbouwbedrijven. Naast besparing op transport kan zo tevens de uitstoot van CO₂ verminderen (LNV, 2007).

De meeste projecten zijn nog in ontwikkeling. Zo hebben verschillende pilotprojecten door het uitblijven van de vereiste vergunningen vertraging opgelopen (BCI, 2007). De komende jaren zullen de inspanningen van het Platform Agrologistiek onder meer gericht zijn op het laten slagen van de huidige pilotprojecten en het waar mogelijk opschalen en/of breder toepassen van de ideeën naar andere locaties en ketens.

5.4 NAAR EEN AGRARISCHE HOOFDSTRUCTUUR?

5

Nederland kent een lange traditie van ruimtelijke ordening, waarin tot de jaren zeventig de focus vooral lag op de stedenbouw en behartiging van volkshuisvestingsbelangen (Klaassen, 1998). De (primaire) landbouw bepaalde lange tijd in belangrijke mate het gebruik en daarmee het aanzien van het buitengebied, bos en hei ('woeste grond') uitgezonderd. In de jaren zeventig komt er - mede vanwege de nadelige gevolgen van de ruilverkavelingen - oog voor natuur en landschap. In de Derde Nota inzake Ruimtelijke Ordening (1974) wordt onder meer bepaald dat de kwaliteit en de verscheidenheid van het landschap zoveel mogelijk moeten worden behouden en ontwikkeld. Daartoe worden vier globaal aangeduide zones onderscheiden voor het landelijk gebied: gebieden met als hoofdfunctie óf landbouw óf natuur, en grote óf kleine gebieden waar landbouw, natuur en andere functies elkaar afwisselen (TK, 1978-1979). De Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra uit 1993 zet deze benadering voort, maar spreekt van koersgebieden en onderscheidt vier koersen.

Ruimtelijke structuren

In 1990 introduceert het ministerie van LNV de Ecologische Hoofdstructuur (EHS), een te ontwikkelen netwerk van natuurgebieden. Vooral de planvorming voor de EHS geeft in de jaren negentig van de vorige eeuw de aanzet voor een discussie over een agrarische hoofdstructuur (AHS). De AHS zou moeten bestaan uit gebieden waar de ontwikkeling van de (grootschalige) landbouw voorrang krijgt. Het gaat dan vooral om de (grondgebonden) primaire landbouw, over agribusinessparken wordt nog niet gesproken. De meningen bij de provincies - uiteindelijk de bestuurslaag die de AHS zou moeten begrenzen - over de AHS lopen sterk uiteen. Dit hangt samen met de verschillen per provincie in de vraag naar en daarmee druk op de grond vanuit bijvoorbeeld verstedelijking en natuur. De landbouworganisaties zijn fel tegen een AHS, uit vrees dat de rest van het landelijk gebied op slot gaat voor de landbouw. Uiteindelijk raakt het onderwerp weer van de agenda.

De discussie over de AHS krijgt in 2006 een nieuwe impuls door het in werking treden van de Nota Ruimte (NR) en de behandeling van de nota Kiezen voor landbouw in de Tweede Kamer (LNV, 2005). De NR kent generieke regels die een zekere basiskwaliteit moeten garanderen van alle ruimtelijke plannen en onderscheidt daarnaast twee hoofdstructuren, een voor economie, infrastructuur en verstedelijking, en een voor water, natuur en landschap. Voor landbouw zijn - als onderdeel van de eerste hoofdstructuur - zogenaamde greenports aangegeven waar vooral de niet-grondgebonden tuinbouw zich kan ontwikkelen (VROM, 2004). In tegenstelling tot de voorgaande nota's is geen sprake meer van een zonering in het landelijk gebied die zich vooral richt op de functie landbouw. Zowel binnen als buiten de twee hoofdstructuren zijn landbouwgebieden te vinden, in beide gevallen is niet op voorhand duidelijk wat is toegestaan. De nieuwe Wet op de ruimtelijke ordening - die dit jaar van kracht wordt - versterkt dit door de daarin opgenomen decentralisatie van bevoegdheden richting gemeenten.

De roep om de AHS lijkt ingegeven door de vrees dat deze onduidelijkheid er mede toe zal leiden dat landbouw de sluitpost wordt. Immers, al met al geldt er met de aanwijzing van gebieden in het kader van de nationale landschappen en de Vogel- en Habitatrichtlijn (die grotendeels overeenkomen met de EHS) voor vrij grote delen van het land dat de landbouw zich niet meer onbelemmerd kan ontwikkelen. Tegen die achtergrond is een (tegen)reactie begrijpelijk.

Vragen bij een AHS

Een AHS roept diverse vragen op. Voor wie is deze bijvoorbeeld bedoeld? In de discussie tot nu toe draait het vooral om een AHS voor de grondgebonden landbouw; voor de glastuinbouw en de intensieve veehouderij zijn immers al ontwikkelingszones aangewezen. De vraag is dan waarin onderscheidt de AHS zich? De ontwikkelingszones

in de reconstructie onderscheiden zich door de grootte van bouwblokken en doordat bedrijven de ruimte krijgen voor groei, bijvoorbeeld door het weren van woningbouw en natuur (Boonstra et al., 2007). Iets dergelijks is ook voor AHS-gebieden denkbaar, maar kan ook zonder de AHS al. Ook valt te denken aan mogelijkheden voor versnelde verkaveling en optimalisatie van de waterhuishouding. Zou het ook betekenen dat de eisen aan de ruimtelijke kwaliteit omlaag gaan? En zo ja, is dat dan wenselijk, ook gezien vanuit de maatschappelijke waardering voor de agrarische sector?

Een andere vraag is welke gebieden geheel dan wel gedeeltelijk in een AHS moeten vallen. Zijn dat de huidige 'witte' gebieden uit de Nota Ruimte? In hoeverre kan provinciaal of gemeentelijk beleid dan alsnog belemmerend werken? Vergelijk de reconstructie, waar gemeenten per geval besluiten over nieuwvestiging van intensieve veehouderijbedrijven (Boonstra et al., 2007). En als in de AHS landbouw voorrang krijgt, wat betekent dit dan voor de overige activiteiten? Weer je behalve natuur en woningen bijvoorbeeld ook verbrede landbouwactiviteiten, omdat deze belemmerend kunnen werken op de bedrijfsgroei? De ruimtelijke ordening op provinciaal en gemeentelijk niveau blijkt slecht afgestemd op functiecombinaties als landbouw en zorg of landbouw en toerisme (Klieverik en Migchels, 2006). Ten slotte, ook voor gebieden in de economische hoofdstructuur, zoals de greenports, geldt dat deze gebaat zullen zijn bij een AHS die mogelijkheden biedt om te intensiveren en woningbouw te weren.

Kortom, door de sterk uiteenlopende belangen - ook binnen de land- en tuinbouw - en inzichten is het de vraag of een AHS de problemen die de land- en tuinbouw in de sfeer van de ruimtelijke ordening en natuurbeluid kent, kan oplossen.

Landbouw en milieu

Kernpunten:

- milieukosten agrarische sector stabiliseren na sterke groei
- milieubelasting gewasbescherming omlaag door Lozingenbesluit
- economische gevolgen gewasbeschermingsbeleid beperkt
- broeikasgasemissie agrarische sector laatste jaren niet verder omlaag
- energie uit biomassa niet altijd duurzaam
- veel belangstelling voor biogasinstallaties en mestverwerking
- kosten mestafzet sterk omhoog
- mineralenverliezen nemen niet meer af
- ammoniakbeleid afgezwakt
- milieubeleid belangrijker voor milieubelasting dan landbouwbeleid

6.1 ALGEMEEN

De Nederlandse land- en tuinbouw, die intensiever is dan in de meeste andere landen, levert verhoudingsgewijs een grote bijdrage aan de belasting van het milieu. Hoewel sinds het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw een belangrijke verbetering is bereikt, blijft 'de milieubelasting nog veel te hoog' (Oenema et al., 2006, blz. 7). Bovendien moet worden geconstateerd dat sinds enkele jaren de milieubelasting op verschillende onderdelen niet of nauwelijks meer daalt.

Milieu belangrijker in beleid

Het in februari aangetreden Kabinet-Balkenende-4 heeft als een van zijn leidende beginselen: 'respect voor mens, dier en natuur' (Kabinet, 2007: blz. 20). De druk op het milieu moet omlaag door onze manier van produceren en consumeren te veranderen. De consequenties van deze voornemens voor de agrarische sector zijn niet precies te overzien. Het kabinet zet onder andere in op meer innovatie, waarbij de voedingsindustrie expliciet wordt genoemd. De beoogde uitbreiding van het aandeel duurzame energie kan de agrarische sector kansen bieden (zie §6.3.2). In het Coalitieakkoord wordt aangekondigd dat heffingen en belastingen zullen worden ingevoerd, waar 'de mate van milieuvervuiling onvoldoende in de marktprijzen tot uiting komt' (blz. 21). Voor sectoren binnen de landbouw die het milieu relatief

sterk belasten, kan dat ingrijpende gevolgen hebben, mede omdat het doorberekenen van kostenverhogende heffingen in de prijs van de producten in deze sector vrijwel niet mogelijk is. In het akkoord wordt echter ook vermeld dat 'heffingen pas aan de orde zijn als consumenten of bedrijven alternatieven voor hun milieubelastende gedrag hebben' (idem). Dat zal in de praktijk een belangrijke rem op de invoering van milieuheffingen zijn. Voor een heffing op bestrijdingsmiddelen bijvoorbeeld, die enkele jaren geleden in discussie was, hoeft dus niet te worden gevreesd. Hetzelfde geldt vermoedelijk voor een consumentenheffing op vlees, zoals voorgesteld door de Vereniging Milieudefensie, waarvan de opbrengsten trouwens ten goede zouden moeten komen aan de veehouderij (Milieudefensie, 2007).

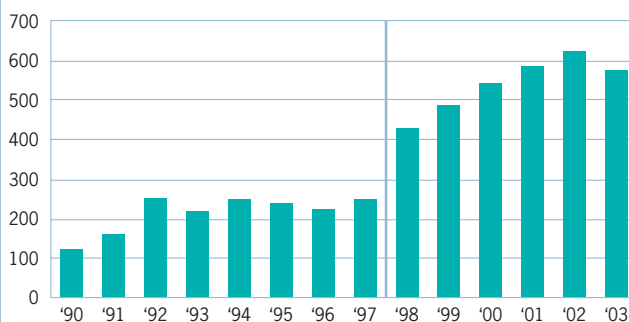
Milieukosten landbouw sterk gestegen

In 2003 bedroegen de bruto milieukosten voor de land- en tuinbouw ongeveer 630 mln. euro (exclusief administratieve lasten). Ongeveer 45% daarvan (280 mln. euro) had te maken met mest- en ammoniakregels. De administratieve lasten bedragen de laatste jaren ruim 160 mln. euro, zodat de totale bruto milieulasten van de sector in 2003 op ruim 790 mln. euro kwamen. Dat komt overeen met ruim 6% van de totale nationale milieukosten, wat aanzienlijk hoger is dan het aandeel van de primaire agrarische sector in het nationaal inkomen.

In 2003 ontving de sector ruim 215 mln. euro aan milieusubsidies, zodat de netto lasten circa 575 mln. euro beliepen (figuur 6.1). Deze lasten zijn vanaf het begin van de jaren negentig sterk opgelopen, maar lijken de laatste jaren te stabiliseren. Er zijn aanwijzingen (zie www.mnp.milieucompndium.nl) dat de bruto lasten in 2004 en 2005 zijn gedaald, maar dat hetzelfde gold voor de milieusubsidies. Per saldo zijn

Figuur 6.1

Ontwikkeling netto-milieukosten (mln. euro) van de landbouw, 1990-2003 ^a

^a Tot en met 1997 exclusief en vanaf 1998 inclusief administratieve lasten.

Bron: CBS-Statline.

de netto milieulasten zeker niet verminderd ten opzichte van 2003. Met name vanwege de aanscherping van het mestbeleid (zie §6.4), mag worden verwacht dat deze lasten de komende jaren eerder zullen stijgen dan dalen.

6.2 GEWASBESCHERMING

Vanaf het midden van de jaren tachtig tot aan de eeuwwisseling is het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen in de land- en tuinbouw ongeveer gehalveerd. De laatste paar jaar zet de daling zich echter niet voort, maar lijkt eerder sprake van een lichte toename (tabel 6.1). In 2005 was het verbruik vrijwel gelijk aan dat van 2004; alleen bij de grondontsmettingsmiddelen deed zich een stijging voor. De voorlopige cijfers voor 2006 wijzen op een kleine toename van het totale verbruik; tegenover een daling bij schimmelbestrijdingsmiddelen stond een stijging bij andere categorieën. De toename van het verbruik van ‘overige middelen’ heeft vooral betrekking op minerale olie.

De ontwikkeling van het middelenverbruik wordt door verschillende factoren beïnvloed. Zo hoeft bij droog weer in het algemeen minder gespoten te worden tegen schimmelziekten. Ook het toelatingsbeleid van middelen is van invloed, evenals ontwikkelingen in de teeltwijze. Ten slotte is de ontwikkeling van de oppervlakte van de verschillende teelten van belang. Een uitbreiding van, bijvoorbeeld, de bloembollenteelt ten koste van de graan- of de bietenteelt leidt tot een toename van het verbruik. In de laatstgenoemde teelten bedraagt het verbruik gemiddeld 3-4 kg per hectare, maar in de bloembollenteelt ligt het boven de 70 kg (Boone et al., 2007).

In de meeste sectoren is in de afgelopen jaren zowel het verbruik per hectare als het totale verbruik verminderd. Zo daalde tussen 1997-1998 en 2004-2005 in de akkerbouw, de bloembollenteelt, de vollegrondsgroenteteelt en de glasgroenteteelt het verbruik per hectare met 15-20% (Boone et al., 2007). In de fruitteelt daalde het totale

Tabel 6.1		Verbruik van gewasbeschermingsmiddelen in de land- en tuinbouw, 1984-2006								
Categorie	Verbruik (mln. kg actieve stof)									
	1984-88	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006 (r)	
Grondontsmetting	10,25	2,39	1,40	0,99	1,20	1,22	1,17	1,41	1,50	
Onkruidbestrijding	4,60	3,98	3,50	3,09	3,32	3,36	3,59	3,50	3,55	
Schimmelbestrijding	4,45	4,49	4,93	3,95	3,73	3,43	4,39	4,39	4,20	
Insectenbestrijding	0,69	0,55	0,29	0,27	0,24	0,26	0,25	0,21	0,20	
Overige	1,31	1,20	1,26	1,12	1,21	1,28	1,26	1,20	1,40	
Totaal *	21,30	12,61	11,38	9,42	9,70	9,55	10,66	10,70	10,85	
a Inclusief toepassing in openbaar groen, op verhardingen en particulier gebruik.										
Bron: Plantenziektkundige Dienst/Nefyto.										

verbruik door de inkrimping van het areaal, bij een ongeveer gelijkblijvend verbruik per hectare. In de boomkwekerij was het verbruik per hectare eveneens stabiel, maar nam het totale verbruik toe door de groei van het areaal. De sierteelt onder glas was de enige sector met een duidelijke stijging van het verbruik per hectare (van 57,3 tot 60,4 kg), wat mede door de uitbreiding van het areaal ook een toename van het totale verbruik tot gevolg had (Boone et al., 2007). Overigens heeft deze sector in het totale verbruik slechts een aandeel van zo'n 3%. De akkerbouw is met een aandeel van meer dan 50% de grootste verbruiker van chemische middelen.

Milieubelasting door bestrijdingsmiddelen daalt

De milieubelasting door het gebruik van chemische middelen hangt niet alleen af van de verbruikte hoeveelheid, maar ook van het middelenpakket en vooral van de manier van toepassing. Bij dat laatste gaat het onder meer om het gebruik van technieken zoals driftarme spuitkoppen en om teeltvrije zones langs watergangen. Volgens de Nota Duurzame Gewasbescherming (LNV, 2004) moet de milieubelasting van het oppervlaktewater door chemische gewasbeschermingsmiddelen in 2010 met 95% zijn verminderd ten opzichte van 1998, met een tussendoelstelling van 75% voor 2005. Uit een 'tussenevaluatie' blijkt dat de milieubelasting in 2005 86% lager was dan in 1998, zodat de tussendoelstelling is bereikt (RIVM, 2006a). Naar schatting komt driekwart van de reductie voor rekening van maatregelen die de drift (het wegwaaien) van stoffen bij het spuiten verminderen. Deze maatregelen werden verplicht in het kader van het Lozingenbesluit Open Teelt en Veehouderij uit 2000. De rest van de reductie hangt samen met de beperking van het middelenpakket (RIVM, 2006). Volgens het MNP is na 2001 de milieubelasting van het oppervlaktewater niet veel meer gedaald (Van Eerdt en Van Zeijts, 2007). Overigens had ook voor 1998 al een forse daling van de milieubelasting door bestrijdingsmiddelen plaatsgevonden (De Nie, 2002).

Het aantal knelpunten in de drinkwatervoorziening als gevolg van verontreiniging met gewasbeschermingsmiddelen daalde tussen 1998 en 2005 van 33 naar 27, waarmee de beoogde halvering niet werd bereikt (RIVM, 2006). De einddoelstelling op dit punt is een vermindering met 95% in 2010 ten opzichte van 1998. Overigens is volgens het RIVM slechts een deel van deze knelpunten (volledig) toe te schrijven aan de land- en tuinbouw en dragen ook buitenlandse bronnen (via de grote rivieren) en toepassingen buiten de agrarische sector, bijvoorbeeld op verhardingen, bij aan de vervuiling.

De milieubelasting van de bodem door chemische middelen is tussen 1998 en 2005 met circa 75% verminderd en die van het grondwater met 56% (RIVM, 2006), vooral dankzij het verdwijnen van relatief sterk milieubelastende middelen.

Uit het voorgaande valt af te leiden dat het met de milieubelasting door chemische gewasbeschermingsmiddelen de goede kant op gaat, maar dat de gewenste situatie nog niet is bereikt. Het Milieu- en NatuurPlanbureau (NMP) acht het onzeker dat de

doelstellingen voor 2010 worden gerealiseerd (Van Eerdts en Van Zeijts, 2007). Ook staat niet vast dat de vigerende doelstellingen afdoende zijn voor de eisen van de EU-KaderRichtlijn Water (KRW), die vanaf 2009 gaat gelden. Volgens het MNP kan de milieubelasting verder worden verminderd, onder meer door geïntegreerde gewasbescherming te stimuleren, door een consequent toelatingsbeleid en door goed te controleren of de middelen op de juiste manier worden gebruikt.

Gewasbescherming en volksgezondheid

Een aspect van het gebruik van chemische middelen is de volksgezondheid. Een doelstelling daarvoor is dat het aantal overschrijdingen van residunormen voor voedingsmiddelen in 2010 de helft lager is dan in 2003. Toen werd in 3,5% van de onderzochte gevallen een overschrijding van de normen geconstateerd. In 2005 was dat 2,5%, maar het is niet duidelijk in hoeverre deze daling een trend aangeeft (Van Eerdts en Van Zeijts, 2007). Een zwak punt van het beleid op dit punt is volgens het MNP dat slechts naar één stof op één voedingsmiddel wordt gekeken, maar dat cumulatie-effecten (de 'gesommeerde blootstelling') buiten beschouwing blijven. De EU erkent inmiddels dat hier een probleem ligt. De gesommeerde blootstelling per kilogram lichaamsgewicht is bij kinderen hoger dan bij volwassenen. Bovendien zijn kinderen gevoeliger voor sommige chemische gewasbeschermingsmiddelen, reden waarom de Gezondheidsraad enkele jaren geleden, veiligheidshalve, een aanscherping van de normen voor bepaalde stoffen bepleitte (Gezondheidsraad, 2004).

Toelatingsbeleid

Vooral rond 2000 was het Nederlandse toelatingsbeleid strenger dan dat in de meeste EU-landen, onder meer omdat het middelenverbruik in Nederland per hectare hoog is en het waterrijke milieu relatief kwetsbaar. In de loop van de jaren negentig is het aantal voor gewasbescherming toegelaten stoffen teruggebracht van ruim 300 tot iets minder dan 200. Vanaf 2001 neemt dit aantal weer toe; in 2005 ging het om 225 stoffen (CTB, 2006). In de jaren 1998-2005 zijn 39 nieuwe, minder milieubelastende stoffen tot de markt toegelaten (RIVM, 2006). Daarnaast worden de laatste jaren de toepassingsmogelijkheden van toegelaten stoffen verruimd, doordat de Minister van Landbouw vanaf 2002 vrijstellingen mag verlenen om landbouwkundige knelpunten op te lossen. De sector heeft dus weer een ruimere keus aan middelen gekregen.

De Europese Commissie heeft een ontwerp-verordening voor de toelating van gewasbeschermingsmiddelen ingediend, waarin de EU wordt verdeeld in een Noord-, Midden-, en Zuid-Europese zone. Wanneer een middel in een bepaald land is toegelaten, moeten andere landen in dezelfde zone dit middel ook toelaten. Op deze verplichte wederzijdse erkenning is veel kritiek gekomen; ook de Nederlandse regering betwijfelt

of op deze manier wel voldoende rekening kan worden gehouden met de specifieke omstandigheden in ons land (LNV, 2006a).

Met de in februari 2007 door de Eerste Kamer aangenomen nieuwe Wet Gewasbeschermingsmiddelen en Biociden wordt de regelgeving op dit gebied aanzienlijk gestroomlijnd. In het kader van de uit 1962 daterende oude wet waren 58 besluiten en ministeriële regelingen vastgesteld. De nieuwe wet geeft het College voor de Toelating van Bestrijdingsmiddelen (CTB) meer bevoegdheden en biedt ook meer mogelijkheden voor handhaving (LNV/VROM, 2007). Op enkele punten gaan de toelatingseisen in de nieuwe wet verder dan de EU-normen. Volgens het bedrijfsleven kan dit ertoe leiden dat het middelenpakket dat de Nederlandse teler tot zijn beschikking heeft, opnieuw 'verschraalt' (Boerderij, 2006).

Economische gevolgen gewasbeschermingsbeleid beperkt

Een belangrijke randvoorwaarde van het beleid zoals geformuleerd in de Nota Duurzame Gewasbescherming (LNV, 2004) is dat het economisch perspectief voor de agrarische sector behouden blijft. Aan die voorwaarde lijkt redelijk te zijn voldaan. De kostenstijging als gevolg van het gewasbeschermingsbeleid bleef tussen 1998 en 2005 beperkt tot 1 à 2% van de totale productiekosten en de concurrentiepositie van de Nederlandse telers lijkt dan ook niet benadeeld te zijn door dit beleid (De Lauwere en Bremmer, 2006). Van belang hierbij is dat de gewasbescherming slechts een beperkt deel van de totale teeltkosten uitmaakt. Dit aandeel is het hoogst in de akkerbouw (7,4%) en de bloembollenteelt (5,4%) en het laagst in de champignonenteelt (0,2%) en de pot- en perkplantenteelt (0,4%). De kosten voor gewasbescherming zijn de afgelopen vijf jaar tamelijk stabiel; de hogere prijzen van de middelen werden min of meer opgevangen door een lager verbruik. Het eerder genoemde Lozingenbesluit, dat goed wordt nageleefd, noodzaakte de telers tot investeringen - onder andere in spuitmateriaal - die kunnen oplopen tot meer dan 20.000 euro per bedrijf.

De telers zijn in het algemeen vrij goed te spreken over het gewasbeschermingsbeleid (De Lauwere en Bremmer, 2006). Toch denkt meer dan 80% dat het beleid voor hen nadelig is in vergelijking met dat in omliggende landen en zegt meer dan 90% dat de administratieve belasting is toegenomen door de gewasbeschermingsregels. Ook vinden veel telers het middelenpakket nog steeds te krap, vooral voor kleine teelten. De regels op het gebied van de toelating van middelen worden in het algemeen redelijk goed nageleefd, behalve in de sierteelt onder glas. In deze sector houdt minder dan een kwart van de telers zich goed aan de regels en worden regelmatig stoffen aangetroffen die in Nederland zijn verboden (De Lauwere en Bremmer, 2006). Eerder werd door het RIZA al gesteld dat de 'glastuinbouw een probleem vormt voor het realiseren van de doelen voor de waterkwaliteit' (RIZA, 2005, blz. 12). De meeste telers staan positief ten opzichte van geïntegreerde gewasbescherming, die als de hoeksteen van het

gewasbeschermingsbeleid wordt gezien (LNV, 2001). Meer dan 90% van de telers geeft aan althans een deel van de maatregelen die onderdeel vormen van geïntegreerde gewasbescherming toe te passen.

6.3 BROEIKASGASSEN EN ENERGIE

6.3.1 BROEIKASGASEMISSIES EN KLIMAATBELEID

De land- en tuinbouw neemt 12-13% van de totale Nederlandse emissie van broeikasgassen voor zijn rekening. Sinds 1995 is de emissie van deze sector met bijna 20% verminderd, maar vanaf 2002 is min of meer sprake van stabilisatie (tabel 6.2). De indirecte emissie van deze sector, onder meer bij verwerking en transport van landbouwproducten, is hierin niet meegenomen. De totale landelijke uitstoot, exclusief die van internationale scheepvaart en luchtvaart, nam tussen 1995 en 2002 slechts met 5-6% af. Circa de helft hiervan is toe te schrijven aan de agrarische sector. De emissie van broeikasgassen vanuit deze sector bestaat voor ruim 30% uit CO₂, die grotendeels afkomstig is uit de glastuinbouw. Deze emissie vertoont de laatste jaren geen daling meer. Daarnaast komt CO₂ vrij bij de verwarming van stallen en bij het gebruik van werktuigen, zoals trekkers. Ook hier is sprake van een stabilisatie.

De rest van de emissies van de agrarische sector betreft distikstofoxide ('lachgas') en methaan. Lachgas komt grotendeels vrij uit mest en voor een klein deel uit kunstmest. Methaan wordt voor ruim tweederde uitgestoten door herkauwers en de rest komt vrij uit mest. Tussen 2000 en 2005 zijn deze emissies met 8-10% gedaald, vooral door de inkrimping van de veestapel onder invloed van melkquotering en mestbeleid. Ook voor deze emissies tekent zich de laatste jaren geen verdere daling af (tabel 6.2).

Tabel 6.2		Emissie (mrd. kg CO ₂ -equivalenten) van broeikasgassen door de land- en tuinbouw ^a , 1990-2005							
	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005 (v)	
Kooldioxyde (CO ₂), station.bronnen	8,5	8,5	7,6	7,4	7,4	7,2	7,1	7,2	
Kooldioxyde (CO ₂), werktuigen	1,2	1,6	1,5	1,6	1,4	1,5	1,5	1,5	
Uitstoot methaan (CH ₄)	10,5	10,4	9,1	9,2	8,7	8,8	8,8	8,8	
Uitstoot distikstofoxide (N ₂ O)	11,5	12,7	10,9	10,5	9,9	9,6	9,6	9,7	
Totaal	31,7	33,2	29,1	28,7	27,4	27,1	27,0	27,2	
<i>Idem, in procenten nationaal totaal</i>	14,8	14,7	13,6	13,3	12,7	12,5	12,4	12,8	
a Alleen emissies die binnen de sector tot stand komen; conform IPCC-richtlijnen; zonder correcties voor temperatuurschommelingen; exclusief emissies visserij.									
Bron: CBS-Statline; bewerking LEI.									

Broeikasgasbeleid wordt aangescherpt

De huidige nationale doelstelling in het kader van het Kyoto-accord is een reductie van de totale emissie van broeikasgassen met 6% in 2012 ten opzichte van 1990, waarbij de helft van de reductie mag worden gerealiseerd in het buitenland.

Volgens de EU zal het klimaatbeleid na 2012 versterkt moeten worden voortgezet.

In 2020 zou een reductie van 20% moeten zijn behaald ten opzichte van 1990 en in 2050 van 60 tot 80%. Tussen 1990 en 2004 is de uitstoot van broeikasgassen in de EU-15 ongeveer gelijk gebleven, als resultaat van een stijging met ruim 4% van de emissie van CO₂ enerzijds en een sterke daling (rond 20%) van de uitstoot van methaan en lachgas anderzijds (MNP-Milieucompendium). Dit laatste hangt grotendeels samen met de inkrimping van de rundveestapel met ruim 10% in de EU-15 in genoemde periode. Het huidige kabinet-Balkenende streeft voor Nederland naar een reductie van de emissie van 30% in 2020 ten opzichte van 1990 (VROM, 2007).

Dit komt neer op een daling van 2-2,5% per jaar. Dat lijkt vrij ambitieus, aangezien de emissie in Nederland sinds 1996 daalt met minder dan 1% per jaar.

De door de overheid ingestelde 'Taskforce Energietransitie' acht het wenselijk dat in 2030 in Nederland 30% van de fossiele brandstoffen vervangen is door groene grondstoffen, die overigens ook elders geproduceerd mogen zijn (LNV, 2006d).

De EU streeft naar 10% in 2020. Als 'harde' doelstelling is in EU-verband vastgelegd dat de transportbrandstoffen in 2010 voor 5,75% bestaan uit biobrandstoffen.

De meeste lidstaten zijn er trouwens niet in geslaagd een eerdere doelstelling - 2% biobrandstof in de transportbrandstoffen tegen eind 2005 - te realiseren (MNP, 2006a).

Emissierechtenhandel als stimulans

Een belangrijk instrument van het klimaatbeleid is de handel in CO₂-emissierechten.

De gedachte hierachter is dat bedrijven gestimuleerd worden om de emissie te verminderen, als ze de emissierechten die daardoor overbodig worden kunnen verkopen aan andere bedrijven. De officiële emissierechtenhandel, die op EU-niveau is geregeld, is in 2005 van start gegaan en blijft vooralsnog beperkt tot de industrie en de energiesector. Deze bedrijfstakken zijn verantwoordelijk voor iets minder dan de helft van de totale uitstoot van broeikasgassen in Nederland.

Het is de bedoeling dat bij de volgende ronde van de emissiehandel, die loopt van 2008 tot 2012, ook een aantal (grote) glastuinbouwbedrijven mee gaat doen. Binnen de glastuinbouwsector bestaan plannen om collectief te gaan deelnemen aan het systeem. Energiebesparing zou dan beloond worden met de opbrengst van emissierechten en dat is gunstig voor de sector (Mulder en Veenendaal, 2005; zie ook www.emissierechten.nl). De prijs van de emissierechten fluctueert sterk: in het voorjaar van 2006 was ze opgelopen tot 30 euro per ton CO₂, maar binnen enkele weken trad een daling op tot ongeveer 11 euro. Daarna is de prijs verder gedaald tot enkele euro's.

De prijs zal waarschijnlijk stijgen wanneer de reductiedoelstellingen worden aangescherpt (www.emissierechten.nl).

Naast de hierboven bedoelde officiële handel is ook een officieuze of vrijwillige handel in emissierechten op gang gekomen. De vraag komt onder meer van luchtvaartmaatschappijen of reisbureaus die reizigers de mogelijkheid bieden om de door hun (vlieg)reis veroorzaakte CO₂-emissie elders te compenseren. Binnen de veehouderij leeft de gedachte dat de reductie van CO₂-emissie door bijvoorbeeld mestvergisting op deze markt kan worden verzilverd. In enkele EU-landen wordt het vanaf 2008 mogelijk vrijwillige CO₂-rechten op de officiële markt aan te bieden (Agrarisch Dagblad, 2007a). Dat zal wellicht een prijsdrukkend effect hebben.

6.3.2 DE AGRARISCHE SECTOR ALS ENERGIEPRODUCENT

Behalve door energiebesparing, onder meer in kassen en veestallen, kan de agrarische sector op de nieuwe situatie met hoge energieprijzen en een scherper broeikasbeleid in spelen door energie te produceren. Een spraakmakend voorbeeld daarvan is het benutten van kassen als 'zonnecollectoren', waarbij ook energie geproduceerd kan worden voor derden. Twee hectare glas zou voldoende energie op kunnen leveren voor ongeveer 200 woningen (Mels et al., 2006). Er zijn inmiddels in de praktijk enkele voorbeelden van dergelijke systemen. Vanwege de risico's ervan lijkt financiële stimulering door de overheid wenselijk (Ruijs et al., 2007). Windmolens en zonnecollectoren op staldaken vormen andere voorbeelden. Daarbij staat de energieproductie min of meer los van het gewone productieproces. Dat ligt anders voor het benutten van stalwarmte met behulp van warmtewisselaars en het gebruik van het door dieren geproduceerde methaan voor verwarmingsdoeleinden.

Een volgende mogelijkheid is om op het bedrijf voortgebrachte biomassa te benutten voor energieproductie. Daarbij gaat het om bedrijfsafval, zoals mest en plantenresten (zie verderop), of om speciaal voor energiewinning geteelde gewassen. Wat het laatste betreft zijn de mogelijkheden in Nederland beperkt vanwege de relatief geringe oppervlakte grond, die bovendien veelal te duur is voor een rendabele teelt van energiegewassen (zie bijvoorbeeld Annevelink et al., 2006; LNV, 2006d). Daarom ligt meer voor de hand dat Nederland hetzij biomassa, hetzij biobrandstof als zodanig gaat importeren. Hetzelfde geldt in mindere mate voor de hele EU: pas bij olieprijsen boven 80-90 dollar per vat wordt de productie van biobrandstoffen concurrerend (LNV, 2006d). Medio april 2007 bewoog de olieprijs zich rond 65 dollar per vat.

Energie uit biomassa niet probleemloos

Energie op basis van biomassa is wel vernieuwbaar, maar niet altijd duurzaam (Task Force Energietransitie, 2006). Zo is er bij het telen en verbranden van energiegewassen

nog steeds sprake van een substantiële CO₂-emissie, zij het minder dan bij het gebruik van fossiele brandstoffen (MNP, 2006a). Onder Nederlandse omstandigheden zou het gebruik van koolzaadolie als voertuigbrandstof de uitstoot van broeikasgassen gemiddeld met 30% reduceren in vergelijking met fossiele brandstof (Croezen et al., 2005).

De kosten van het reduceren van de emissie langs deze weg zijn hoog. Verder is voor het produceren van biobrandstoffen relatief veel grond nodig, wat ten koste kan gaan van de biodiversiteit en/of het landschap. Zo zou voor het produceren van 10% van het huidige elektriciteitsgebruik in Nederland door middel van co-vergisting van mest en maïs, een toename van het maïsareaal met 420.000 ha nodig zijn (Zwart et al., 2006). Dat zou een verdrievoudiging van de oppervlakte van dit gewas betekenen, met als gevolg een eentoniger landschap. Ten slotte bestaat de kans dat de bodem verschaalt doordat meer organische stof wordt afgevoerd dan er bijkomt vanuit plantenresten (Hanegraaf et al., 2007).

Aan de tweede generatie biobrandstoffen, die geproduceerd worden uit cellulosehoudende plantendelen zoals hout, zijn veel minder bezwaren verbonden dan aan de gewassen die momenteel worden benut voor biobrandstof, omdat bij de tweede generatie de energiebalans veel gunstiger is (LNV, 2006d). Het zal echter nog wel enige jaren duren voordat de productie van deze biobrandstoffen op gang komt.

Meer biogasinstallaties

Voor de mogelijkheid om energie te produceren uit mest en eventueel plantenresten bestaat in de praktijk veel animo. Medio 2006 waren in Nederland ongeveer 30 vergistingsinstallaties in bedrijf en tegen het eind van het jaar zouden het er zo'n 60 zijn (LNV, 2006c). Ongeveer 800 ondernemers hadden plannen voor zo'n installatie. In Duitsland werken al circa 3.500 installaties (Boerderij, 2007).

Zo'n 25 jaar geleden zijn er ook verscheidene initiatieven geweest op dit gebied, maar daar is niet veel van terecht gekomen. Fossiele energie werd toen weer snel goedkoper en ook deden zich nogal wat technische problemen voor. Een belangrijk verschil met destijds is dat de broeikasgasproblematiek nu veel urgenter is en dat voornamelijk de energieprijzen vrij hoog lijken te blijven. Wellicht zijn dus nu de condities voor biogasinstallaties gunstiger dan destijds. Bovendien worden deze nu stevig gestimuleerd door de landelijke en de provinciale overheid.

Een andere belangrijke factor is dat het tegenwoordig mogelijk is om tegelijk met de mest ander materiaal te vergisten ('co-vergisting'). Daarbij kan het gaan om gewassen van het eigen bedrijf, om afval van de voedingsmiddelenindustrie, maar ook om bijvoorbeeld grasafval. Daarnaast mogen enkele dierlijke voedingsmiddelen worden vergist, zoals vloeibare zuivelproducten. Er zijn ook installaties waarin alleen plantaardige producten worden vergist, dus zonder mest.

Vergisting levert biogas op, dat meestal wordt gebruikt om elektriciteit op te wekken.

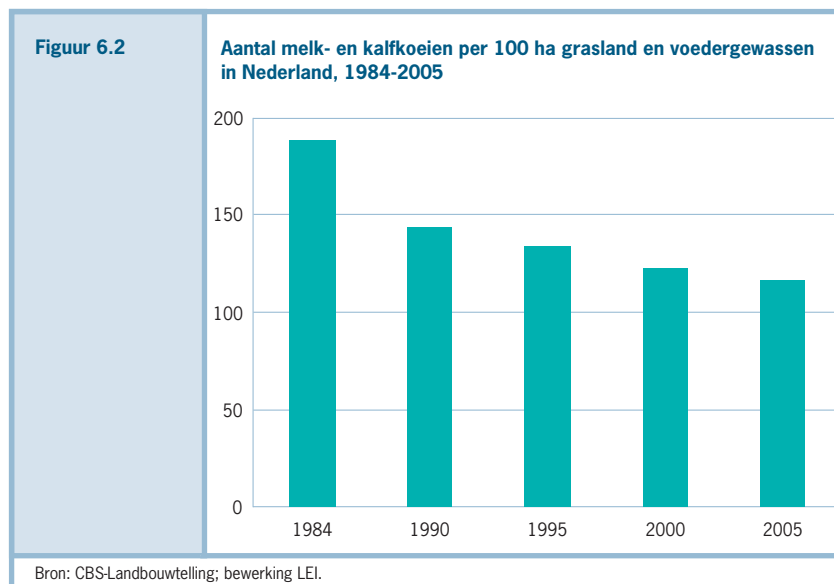
Vanuit de sector wordt gesteld dat de varkenshouderij een miljoen huishoudens van electriciteit zou kunnen voorzien (Nieuwe Oogst, 2006). In de toekomst kan het biogas wellicht direct voor verwarming worden benut (LNV, 2006c). Verder komt er warmte vrij, die soms wordt gebruikt om nabijgelegen gebouwen te verwarmen.

Co-vergisting draagt bij aan de reductie van de uitstoot van broeikasgassen, niet zozeer van CO₂ door energiebesparing, maar vooral van broeikasgassen die anders uit mest vrijkomen (Zwart et al., 2006). Ook de geur- en ammoniakemissie verminderen.

6.4 MEST EN MINERALEN

De mestproductie vertoont, na een decennialange groei, de laatste 20 jaar een duidelijk neergaande lijn. De productie van zowel rundveemest als varkensmest is met ongeveer een derde verminderd ten opzichte van de maximale omvang die werd bereikt in het midden van de jaren tachtig, respectievelijk het begin van de jaren negentig. Bij de daling van de productie van rundveemest heeft de melkquotering een belangrijke rol gespeeld. Door de daarmee gepaard gaande inkrimping van de melkveestapel is het aantal melk- en kalfkoeien per hectare grasland en voedergewassen met bijna 40% verminderd, van 1,89 per ha in 1984 naar 1,17 per ha in 2005 (figuur 6.2).

De vermindering van de mestproductie ging uiteraard gepaard met een daling van de aanvoer van mineralen naar de cultuurgrond (tabel 6.3). Bovendien is de aanvoer van mineralen uit kunstmest sinds het midden van de jaren tachtig duidelijk verminderd. De totale aanvoer van stikstof daalde met een derde en die van fosfaat met 40%.

Bij een iets afgenomen afvoer van mineralen per hectare - onder andere door de kleinere melkproductie - is het verschil tussen aan- en afvoer van mineralen (het 'verlies') op landbouwgrond in de loop der jaren dan ook geleidelijk kleiner geworden (tabel 6.3). Voor stikstof is het verschil bijna gehalveerd en voor fosfaat daalde het met meer dan 60%. Toch gaat nog 35-40% van de aangevoerde mineralen 'verloren'. In 1986 was dat meer dan de helft. Afgezien van het nogal uitzonderlijke jaar 2003, lijkt de daling van de mineralenverliezen de laatste paar jaar te stagneren. Vooral voor fosfaat is van belang dat er zuinig mee wordt omgegaan, omdat anders de beschikbare voorraden binnen 50 tot 100 jaar op zijn (Driver et al., 1999).

In samenhang met de dalende verliezen nemen ook de concentraties van stikstof en fosfaat in het grondwater af, al zijn ze vooral in de zandgebieden nog te hoog en is na 2002 niet veel verbetering zichtbaar (MNP, 2006a). Verwacht wordt dat de belasting van het oppervlaktewater met stikstof de komende jaren zal verminderen door de aanscherping van het mestbeleid (Oenema et al., 2006). Voor fosfaat zal dit veel minder het geval zijn, vanwege de grote hoeveelheid die is opgehoopt in de bodem. Daarom zijn volgens het MNP nadere maatregelen nodig, mede vanwege de EU-KaderRichtlijn Water. Op grond van deze richtlijn moet een verdere teruggang van de waterkwaliteit hoe dan ook worden voorkomen, terwijl op termijn voor een deel van het land strenge, op ecologische doeleinden afgestemde normen gaan gelden.

Mestbeleid en derogatie

In de tweede helft van de jaren tachtig van de vorige eeuw werd de basis gelegd voor het nog steeds geldende stelsel van mest- en dierrechten, waarmee de totale

Tabel 6.3

Stikstof- en fosfaatbalans van de Nederlandse cultuurground, 1970-2005

	1970	1980	1986	1990	1995	2000	2003	2004	2005 (v)
Stikstof (kg/ha)									
Aanvoer, totaal	332	447	508	459	472	394	353	351	341
w.o. dierlijke mest	133	190	241	239	252	205	187	179	180
kunstmest	185	240	249	201	201	169	146	150	139
Afvoer	167	210	243	248	228	212	191	215	204
Verskil aan/afvoer	165	237	265	211	244	182	161	136	137
Idem, index 1970=100	100	144	161	128	148	110	98	82	83
Fosfaat (kg/ha)									
Aanvoer, totaal	135	160	176	153	140	125	112	102	107
w.o. dierlijke mest	80	115	128	108	101	87	79	75	76
kunstmest	50	39	41	37	32	32	27	21	25
Afvoer	50	66	73	71	64	68	60	67	66
Verskil aan/afvoer	85	94	103	82	76	57	52	35	42
Idem, index 1970=100	100	111	121	96	89	67	61	41	49

Bron: RIVM/CBS, Milieucompendium, diverse jaren.

mineralenproductie werd begrensd. Later heeft de overheid de mestproductie verlaagd, onder andere door 'afromen' bij overdracht van rechten, door een korting door te voeren op de varkensrechten en door rechten op te kopen. Het tweede belangrijke onderdeel van het mestbeleid betreft gebruiks- en verliesnormen. De laatste waren gekoppeld aan het Mineralenaangiftesysteem (MINAS), dat inmiddels is afgeschaft. Als gevolg daarvan bestaan er nu alleen nog gebruiksnormen, waarmee de aanvoer van mineralen wordt beperkt. Deze normen werden in de loop der jaren aanzienlijk aangescherpt. Zo mocht in 1987 op een hectare grasland 250 kg fosfaat worden aangevoerd en in 2006 nog maar 110 kg, terwijl vanaf 2008 een norm van 100 kg is voorzien.

Een nieuw element van het mestbeleid is de zogenaamde derogatie, waarmee medio 2005 door de EU werd ingestemd en die loopt tot en met 2009. Bij derogatie mag 250 kg stikstof uit dierlijke mest van graasdieren worden angewend in plaats van de normale hoeveelheid van 170 kg. Voor derogatie komen alleen bedrijven in aanmerking waarvan tenminste 70% van de oppervlakte uit grasland bestaat; deze voorwaarde heeft geleid tot een uitbreiding van het graslandareaal (zie §11.2). De vraag of de derogatie na 2009 verlengd zal worden, hangt onder meer af van de ontwikkeling van het nitraatgehalte in het bovenste grondwater. Daarvoor is een monitoringsprogramma opgezet.

In andere EU-landen wordt ook derogatie toegepast, maar voor een veel kleiner deel van de bedrijven dan in Nederland en, met uitzondering van Ierland, tot maximaal 230 kg per ha (LNV, 2006b en 2006e). De EU staat mede hierom zeer terughoudend tegenover versoepelingen van het Nederlandse mestbeleid.

Hogere kosten voor veehouders

Het huidige mestbeleid levert voor de veehouderijbedrijven hogere kosten op dan het vorige (MINAS), omdat nu meer mest moet worden afgevoerd, ook van melkveebedrijven. Volgens het Ministerie van Verkeer en Waterstaat bedragen de kosten van het mestbeleid momenteel zo'n 350 mln. euro per jaar; dat zou kunnen oplopen tot 550 mln. euro in 2015 (V&W, 2006). Ter vergelijking: in de jaren 2001-2004 bedroeg de bruto toegevoegde waarde van de intensieve veehouderij gemiddeld ruim 600 mln. euro per jaar en die van de grondgebonden veehouderij circa 1.800 mln. euro. Het huidige beleid leidt naar schatting in 2009 tot een landelijk mestoverschot in de orde van 10 mln. kg fosfaat. Als de mestexport en/of de acceptatie van mest door akkerbouwers tegenvallen, kan dit oplopen tot het dubbele (De Hoop et al., 2004).

In 2005 lagen de afzetkosten voor varkensmest gemiddeld tussen 5 en 10 euro per kubieke meter, in 2006 was dit gestegen tot 15 tot 20 euro (informatie op basis van het Informatienet). Het gemiddelde varkensbedrijf was in 2006 ruim 23.000 euro kwijt voor mestafzet, ongeveer twee maal zoveel als het jaar daarvoor (De Bont en Van der Knijff, 2006). Medio april 2007 werden in de landbouwpers zelfs bedragen genoemd

van 25-30 euro per kubieke meter varkensmest, wat voor sommige varkenshouders aanleiding zou zijn om de stallen voor een deel leeg te laten staan (Agrarisch Dagblad, 2007b). Een en ander doet vermoeden dat de mest- en mineralenproblematiek nog niet definitief is opgelost.

Meer belangstelling voor mestverwerking

Mestbewerking, waarvan de eerder besproken mestvergisting (§6.3.2) een vorm is, kan een meer homogeen en beter af te zetten product opleveren. Het wordt dan ook door de overheid gestimuleerd. Varkens- en pluimveehouders die investeren in mestverwerking- of verbranding, moeten in de regel het bedrijf uitbreiden om de bijbehorende kostprijsverhoging op te vangen. Zij worden hierin tegemoet gekomen doordat ze slechts de helft van de benodigde dierrechten hoeven aan te kopen, onder de voorwaarde dat de mest wordt afgezet buiten de Nederlandse landbouw (LNV, 2006b). In totaal zijn voor dit doel dierrechten ter grootte van 2 mln. kilogram fosfaat beschikbaar, terwijl voor bijna 8 mln. kg is aangevraagd.

Volgens de EU-wetgeving moet het restproduct van co-vergisting (het zgn. digestaat) worden beschouwd als dierlijke mest, waardoor de mogelijkheden om het aan te wenden beperkt worden. Wanneer digestaat, overeenkomstig de wens van het bedrijfsleven, zou mogen worden behandeld als kunstmest, zijn de aanwendingsmogelijkheden groter omdat de gebruiksnorm van 170 of 250 kg stikstof uit dierlijke mest dan niet meer van toepassing is. Bij co-vergisting neemt de hoeveelheid mineralen op de bedrijven toe door de aanvoer van extra plantaardig materiaal.

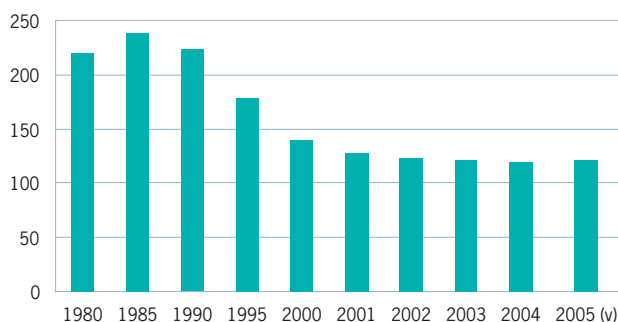
6.5 AMMONIAK

Circa 44% van de totale uitstoot van verzurende stoffen komt van ammoniak (NH_3) die voor 90% voor rekening komt van de landbouw. De ammoniakemissie van de landbouw is sinds het midden van de jaren tachtig ongeveer gehalveerd, maar geeft de laatste jaren geen daling meer te zien (figuur 6.3). In de jaren negentig verliep de vermindering snel, vooral dankzij de verplichte emissiearme mestverspreiding. Na 2000 komt de daling vooral voor rekening van de inkrimping van de veestapel en de bouw van emissiearme stallen. In 2003 waren op 15 tot 20% van de varkensbedrijven emissiearme stallen aanwezig (Van Horne et al., 2006).

In EU-verband is vastgelegd dat de totale Nederlandse ammoniakemissie in 2010 moet zijn verminderd tot 128 mln. kg. Dit betekent voor de landbouw een maximale emissie van circa 114 mln. kg. Eerder is op nationaal niveau een ambitieuzere doelstelling geformuleerd, die voor de landbouw neerkwam op een maximale emissie van minder dan 90 mln. kg in 2010 (VROM, 2001). Deze doelstelling is binnen de gestelde termijn niet haalbaar. Overigens is in de EU-strategie voor verbetering van de

Figuur 6.3

Ammoniakemissie (mln. kg. NH₃) van de Nederlandse agrarische sector, 1980-2005

Bron: RIVM/CBS, Milieucompendium, diverse jaren.

luchtkwaliteit voor 2020 een plafond opgenomen dat dichtbij deze nationale doelstelling ligt (MNP, 2006a). Zelfs dan zou nog maar 20-40% van de natuur afdoende beschermd zijn tegen overmatige stikstofdepositie.

Aanpassingen ammoniakbeleid

De laatste jaren ligt bij het ammoniakbeleid sterk de nadruk op het verminderen van de emissie uit stallen. Bij het aanvankelijk - in 2002 - geformuleerde beleid was de genoemde doelstelling van maximaal 114 mln. kg NH₃ in 2010 haalbaar (Hoogeveen et al., 2003). Dat beleid kwam er op neer dat nieuwe stallen voor varkens en pluimvee emissie-arm moeten worden. Bestaande stallen op grote bedrijven - d.w.z. meer dan 40.000 kippen, 750 zeugen of 2.000 vleesvarkens - zouden op grond van de IPPC-richtlijn (EU) voor 1 november 2007 aan strenge emissie-normen moeten voldoen. Hetzelfde zou gelden voor middelgrote bedrijven vanaf 1 januari 2010. Voor kleine varkens- of pluimveebedrijven - bijvoorbeeld minder dan 100 zeugen of 10.000 legkippen - gold een datum van 1 januari 2013. Voor melkveebedrijven is er geen verplichting tot emissie-arme huisvesting, maar wordt getracht de ammoniakemissie binnen de perken te houden door aanpassing van het voederregime, met name door het verlagen van het ruweiwitgehalte van het voer.

Inmiddels is het beleid onder druk van de Tweede Kamer versoepeld. Zo is de genoemde datum van 1 november 2007 voor 'IPPC-bedrijven' vervallen en is de verplichting tot emissie-arme huisvesting in bestaande stallen afgezwakt. Bij uitbreiding naar een ammoniakemissie van meer dan 5.000 kg, wat overeenkomt met bijna 3.600 vleesvarkens, moeten systemen worden toegepast die een emissiereductie van 70% opleveren; boven 10.000 kg emissie moet de reductie 90% zijn (VROM, 2006). Een dergelijke reductie kan alleen bereikt worden met luchtwassers, waarvoor een

stimuleringsregeling van kracht is. Met zogenaamde gecombineerde luchtwassers kan zowel de uitstoot van ammoniak en fijn stof, als de geuremissie worden beperkt. Luchtwassers zijn nog vrij duur, zowel qua investering als door het energieverbruik, en alleen aantrekkelijk voor grotere bedrijven (Backus, 2005). Wellicht komen er op termijn goedkopere versies.

Het volledig loslaten van de verplichte aanpassing van bestaande stallen op middelgrote bedrijven zou een kostenbesparing opleveren van 48 mln. euro per jaar en leiden tot een substantiële toename van de ammoniakemissie, namelijk van 7 mln. kg in 2010 (Van Horne et al., 2006). Dan bestaat de kans dat het voor 2010 vastgestelde emissieplafond wordt overschreden, zodat Nederland niet aan de EU-verplichtingen zou voldoen. De werkelijke uitkomst hangt vooral af van het tempo waarin bedrijven emissiebeperkende voorzieningen (kunnen) treffen.

Ruimtelijke component ammoniakbeleid afgezwakt

Niet alleen het hierboven besproken zogenaamde generieke beleid, maar ook de ruimtelijke component van het ammoniakbeleid is de laatste jaren geleidelijk afgezwakt vanwege de ingrijpende gevolgen voor agrarische bedrijven. Onder de per 1 januari 2002 afgeschafte Interimwet ammoniak en veehouderij werd 382.000 hectare voor verzuring gevoelige natuur beschermd. Daarvan ondervonden naar schatting 9.000 bedrijven beperkingen (Van Horne et al., 2006). Met de komst van de Wet Ammoniak en Veehouderij (WAV) in 2003 verminderde de beschermde oppervlakte tot 354.000 ha, doordat de werking van deze wet beperkt bleef tot de gebieden binnen de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). Vervolgens werd de WAV gewijzigd met als gevolg dat vanaf 1 mei 2007 alleen nog de gebieden groter dan 50 ha met zeer kwetsbare natuur binnen de EHS - in totaal ongeveer 313.000 ha - extra beschermd worden. Daar bevinden zich 4.450 veehouderijbedrijven (ibidem).

Voor intensieve-veehouderijbedrijven binnen 250 m van te beschermen gebieden geldt, globaal gesproken, dat ze alleen mogen uitbreiden als ze kans zien de ammoniakemissie gelijk te houden. Melkveebedrijven in deze zones kunnen nu groeien tot 200 in plaats van 110 koeien. Een en ander betekent dat aanzienlijk minder veebedrijven te maken krijgen met de strenge emissie-eisen die gelden in de beschermde zones. Het effect van deze wijzigingen voor de nationale emissie is zeer beperkt (Van Horne et al., 2006). Het nut van het zoneringsbeleid wordt trouwens betwijfeld omdat de verzurende depositie over de hele linie zo groot is, dat beperking van de uitbreiding van enkele bedrijven niet veel uitmaakt (LNV, 2006g).

6.6 DE MILIEUBELASTING VAN DE LAND- EN TUINBOUW IN 2040

In de studie “Welvaart en Leefomgeving” van de drie Nederlandse planbureaus, wordt ook aandacht besteed aan de mogelijke milieubelasting door de land- en tuinbouw in 2040 (Janssen et al., 2006a en 2006b). De belangrijkste uitgangspunten en uitkomsten van de diverse scenario's staan in tabel 6.4. In alle scenario's daalt de oppervlakte landbouwgrond, zij het in uiteenlopende mate. Alleen in het scenario met de sterkste economische groei (GE, zie tabel 6.4), neemt het areaal glastuinbouw fors toe, in de andere scenario's blijft het gelijk of krimpt het substantieel. Zelfs bij een sterke groei van de glastuinbouw blijft de emissie van CO₂ - die ruim een kwart van de totale broeikasgasemissie van de agrarische sector omvat - ongeveer gelijk. In de andere scenario's neemt deze emissie sterk af. Dat hangt samen met de verwachte energiebesparing, deels door de hoge energieprijzen en deels door het klimaatbeleid. In het GE-scenario neemt de totale broeikasgasuitstoot van de agrarische sector toe vanwege de groei van de melkveestapel. In de scenario's met een streng milieubeleid (SE en RC) krimpt de veestapel en zal de totale uitstoot van broeikasgassen van de land- en tuinbouw minstens halveren. In deze scenario's gaat een beperkte krimp van de melkveestapel gepaard met een ruime halvering van de intensieve veehouderij. Dat laatste sluit aan bij de opvattingen van milieuorganisaties (Milieudefensie, 2007).

In de twee scenario's met een zwak milieubeleid (GE en TM) neemt de uitstoot van ammoniak toe en zou de in EU-verband afgesproken limiet van maximaal 114 mln. kg duidelijk worden overschreden (zie §6.5). Daar zou dus een belangrijke opgave voor

Tabel 6.4		Enkele scenario-uitkomsten voor 2040			
	Uitgangssituatie 2002	Uitkomst 2040 volgens scenario			
		GE ^a	SE ^a	TM ^a	RC ^a
Landbouwareaal (1.000 ha)	1.950	1.609	1.573	1.672	1.762
Glasareaal (1.000 ha)	10,1	16,8	8,8	11,1	5,7
Aantal melkkoeien (mln. stuks)	1,5	1,8	1,4	1,4	1,2
Aantal varkens (mln. stuks)	11,6	11,5	5,2	11,2	5,6
Aantal kippen (mln. stuks)	93,6	97,0	45,9	95,7	43,7
Ammoniakemissie (mln. kg)	123,2	144,1	88,9	131,0	88,4
Stikstofbelasting landbouwgrond (kg. N/ha)	164	175	95	136	69
Fosforbelasting landbouwgrond (kg. P/ha) ^b	18	9	4	6	1
CO ₂ -emissie land- en tuinbouw (mln. kg)	7,4	7,2 ^c	2,3	2,8	3,4
^a Kenmerken scenario's: GE (Global Economy): volledige vrijhandel; geen quota meer; geen streng milieubeleid; SE (Strong Europe): vrijhandel met milieurestricties; geen quota meer; TM (Transatlantic Market): bescherming landbouw blijft; quota verruimd; zwak milieubeleid; RC (Regional Communities): bescherming landbouw blijft; quota verruimd; streng milieubeleid;					
^b 1 kg P (fosfor) komt overeen met ca. 2,29 kg P ₂ O ₅ (fosfaat);					
^c bij hoge olieprijs 5,2 mln. kg.					
Bron: www.welvaartenleefomgeving.nl; bewerking LEI.					

het beleid liggen (Jansen et al., 2006b). In de twee andere scenario's wordt deze limiet wel gehaald, maar blijft de ambitieuze lange-termijndoelstelling van maximaal 50 mln. kg uit het Vierde Milieubeleidsplan (VROM, 2001) duidelijk buiten bereik, ondanks de forse inkrimping van de veestapel. In het groeiscenario (GE) neemt de stikstofbelasting van de cultuurgrond toe en wordt het dus moeilijker om te (blijven) voldoen aan de doelstellingen op dit gebied, zeker als deze worden aangescherpt met het oog op de Kaderrichtlijn Water. Opmerkelijk is dat ook in dit scenario de fosfaatbelasting van de cultuurgrond halveert; dit hangt samen met het uitgangspunt dat ook hier het voorgenomen fosfaatbeleid (zie §6.4) onverkort wordt doorgevoerd. Toch wordt slechts in één scenario (RC) de einddoelstelling van het fosfaatbeleid - 'evenwichtsbemesting', in de praktijk een overschot van 5 kg fosfaat (2,2 kg fosfor) per hectare - gehaald.

Een vergelijking van de scenario's leert dat het milieubeleid (veel) meer invloed heeft op de omvang van milieubelastende onderdelen van de agrarische sector en daarmee op de milieubelasting, dan het EU-landbouwbeleid. In de twee scenario's met een zwak milieubeleid en een sterk uiteenlopend landbouwbeleid (GE en TM) is de milieubelasting duidelijk groter dan in de twee scenario's met een streng milieubeleid. Wel is de milieubelasting in TM kleiner dan in GE, voor een deel doordat in het eerstgenoemde scenario de melkquotering blijft gehandhaafd.

Kernpunten:

- sterke daling aantal glastuinbouw-, melkvee- en gecombineerde bedrijven
- 63% van de ondernemers ziet toekomst met vertrouwen tegemoet
- tijdelijk personeel steeds belangrijker voor de tuinbouw
- vrij verkeer van werknemers binnen de EU een feit
- sterke afname areaal suikerbieten
- stijging van de grondprijs
- nieuwe pachtwetgeving dit jaar van kracht
- ongeveer 65.000 ondernemers hebben bedrijfstoelagen aangevraagd
- algemene inkomensbeeld redelijk gunstig
- productiewaarde stijgt met 6%, toegevoegde waarde met 12%

7.1 **BEDRIJFSSTRUCTUUR**

7.1.1 **ONTWIKKELING AANTAL BEDRIJVEN**

Het aantal geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven met een omvang van minimaal 3 nge nam het afgelopen jaar met bijna 2.400 af, een daling van 2,9% (tabel 7.1). Dit is wat meer dan de twee voorgaande jaren, maar komt overeen met het gemiddelde over de laatste tien jaar. In de glastuinbouw en de champignonteelt verminderde het aantal bedrijven tussen 2005 en 2006 nog wat harder dan de jaren daarvoor. Ook de groep melkvee- en gecombineerde bedrijven neemt van jaar op jaar sterker af dan het gemiddelde over alle land- en tuinbouwbedrijven.

Achter de verandering van het aantal bedrijven gaan verschillende ontwikkelingen schuil, zoals het stichten, splitsen, samenvoegen, overdragen, stoppen en veranderen van ondernemingsvorm van bedrijven. Daarnaast komen bedrijven onder of boven de telgrens van 3 nge die geldt als ondergrens bij de landbouwtelling. Op basis van een eerste globale verkenning zijn naar schatting tussen 2005 en 2006 bijna 4.000 bedrijven uit de telling verdwenen, waarvan ruim de helft onder de telgrens is gekomen, maar nog wel staat geregistreerd. Tegelijkertijd zijn ruim 1.000 bedrijven boven de 3 nge uitgekomen en zijn er naar schatting circa 600 bedrijven bijgekomen door afsplitsingen en stichtingen. Opvallend is de vrij sterke stijging van de stichtingen

Tabel 7.1

Land- en tuinbouwbedrijven naar bedrijfstype, 1990-2006

	Aantal bedrijven					Verschil (%) 2005-2006
	1990	1995	2000	2005	2006 (v)	
Glastuinbouw- en champignonbedrijven	11.032	10.048	8.424	6.396	5.941	-7,1
Opengrondtuinbouwbedrijven	13.162	12.004	10.364	8.633	8.539	-1,1
Akkerbouwbedrijven	16.258	14.650	13.749	12.358	12.163	-1,6
Melkveebedrijven	39.553	33.296	26.820	21.328	20.429	-4,2
Overige graasdierbedrijven	17.499	20.255	18.974	18.637	18.369	-1,4
Intensieve veehouderijbedrijven	13.082	11.549	9.663	7.216	7.091	-1,7
Gecombineerde bedrijven	14.317	11.525	9.489	7.262	6.903	-4,9
Land- en tuinbouwbedrijven, totaal	124.903	113.327	97.483	81.830	79.435	-2,9

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

in de laatste jaren, wat waarschijnlijk te maken heeft met het toekennen van bedrijfs-toeslagen en met de mestwetgeving, waardoor bedrijfsmatige paardenhouders zich moeten laten registreren (Van Bommel et al., 2007). Verder zijn naar schatting circa 300 bedrijven ineens overgedragen aan familie of anderen. Het grootste deel van de bedrijfsoverdrachten vindt geleidelijk plaats, veelal via het opzetten van een maatschap. In totaal vond op ongeveer 3.000 bedrijven een verandering in bedrijfsleiding of ondernemingsvorm plaats, waaronder de omzetting van een eenmansbedrijf naar een maatschap als eerste fase in het overnameproces.

Kleine bedrijven

De vermindering van het aantal bedrijven - met 36% tussen 1990 en 2006 - is de resultante van een forse daling van het aantal bedrijven kleiner dan 100 nge en een sterke toename van het aantal met een grotere omvang. Ondanks de voortgaande schaalvergroting, blijft het aandeel hele kleine bedrijven (minder dan 16 nge) vrij constant op ruim een kwart; samen hebben deze circa 7% van het areaal cultuurgrond in gebruik. Het gaat in hoofdzaak om graasdierbedrijven zonder melkvee, akkerbouw- en gemengde bedrijven. De kleine bedrijven zijn sterk vertegenwoordigd in Gelderland, Overijssel en delen van Limburg. Ruim een derde van deze bedrijven heeft een bedrijfshoofd dat AOW ontvangt, eventueel aangevuld met een pensioen. Meer in het algemeen zijn de inkomsten van buiten het bedrijf belangrijk, vooral in de vorm van een baan buitenshuis. Omdat er weinig opvolgers zijn voor deze bedrijven, zal het aantal de komende jaren dalen. Voor een deel vindt echter weer instroom plaats door de afbouw van grotere bedrijven (De Bont en Van Everdingen, 2007).

Keuze van de ondernemingsvorm

De eenmanszaak is met een aandeel van 60% nog altijd de belangrijkste ondernemingsvorm in de land- en tuinbouw, maar verliest terrein aan de maatschap die nu 36% inneemt, tegen 23% in 1993. In dezelfde periode nam het aandeel van rechtspersonen - meestal een besloten vennootschap - toe van 2% tot 4%.

De emancipatie en fiscale faciliteiten hebben de vorming van maatschappen tussen man en vrouw, alsook tussen de oudere en jongere generatie met het oog op een geleidelijke bedrijfsovername bevorderd. Schenk (2006) geeft aan dat de keuze van een rechtsvorm afhangt van fiscale aspecten, continuïteit en bedrijfsovername. Echter, de laatste twee aspecten zijn ook sterk fiscaal gekleurd, zodat de fiscaliteit verreweg de belangrijkste factor is bij de keuze van de ondernemingsvorm. Onderzoek van Jongeneel et al. (2006) bevestigt het belang van de maatschap als instrument om de bedrijfsopvolging te faciliteren. Ook financiële adviseurs spelen een belangrijke rol bij de keuze voor de organisatievorm. Dat geldt niet voor attitudefactoren zoals het 'eigen baas' willen zijn, streven naar eigen landbezit, kijk op de rol van land als beleggingsobject, het streven naar bedrijfsexpansie en het vertrouwen in de overheid (ibid.).

Perspectieven

Driekwart van de ondernemers in de land- en tuinbouw zegt (heel) veel vertrouwen te hebben in de toekomst van het bedrijf op korte termijn, 63% heeft dat ook op de lange termijn (tien jaar). De verschillen in vooruitzichten worden vooral bepaald door de omvang van het bedrijf, de aanwezigheid van een opvolger en de ruimte die het ruimtelijk beleid biedt voor uitbreiding. Deze factoren zijn vaak in samenhang genoemd in de enquête onder een kleine 700 ondernemers in de LEHnnovatiemonitor (Van Galen et al., 2007). Ondernemers op kleine bedrijven zien de toekomst van het bedrijf op korte, maar vooral op langere termijn (tien jaar) met minder vertrouwen tegemoet dan ondernemers op grote bedrijven. De verschillen in de verwachtingen hangen ook samen met de sector. De akkerbouwers zijn het somberst: 42% heeft (heel) weinig vertrouwen in de toekomst van het bedrijf op lange termijn (ibid.). Dit sluit aan bij de uitkomsten van een studie waarin twee verschillende toekomstbeelden zijn doorgerekend. In beide varianten verliest vooral de akkerbouw terrein (De Bont et al., 2007). Het totaal aantal bedrijven daalt volgens deze scenariostudie in een tijdspanne van bijna twintig jaar met 40% tot 50% (zie ook §5.2.3).

7.1.2 BIOLOGISCHE LANDBOUW

De laatste jaren is de omvang van de Nederlandse biologische landbouw niet verder gegroeid, omdat eerder in enkele sectoren een te ruim aanbod van biologische producten was ontstaan, zoals voor melk, varkensvlees en groenten. Het biologische

Tabel 7.2

Biologische land- en tuinbouw, 1999-2006

	1999	2001	2003	2004	2005	2006
Aantal gecertificeerde bedrijven	936	1.202	1.434	1.383	1.377	1.362
Areaal gecertificeerd (1.000 ha)	27,0	38,0	41,9	48,2	48,8	48,4
Aandeel in areaal cultuurgrond (%)	1,1	2,0	2,2	2,5	2,5	2,5

Bron: Biologica, BIO/EKO-Monitor jaarrapport, diverse jaren.

areaal aardappelen, groenten en fruit daalde in 2006 met ongeveer 500 ha, zo'n 8%. Door de aantrekkelijke vraag, ook uit andere landen, naar biologische producten zijn de mogelijkheden voor 'gangbare' boeren en tuinders om over te schakelen momenteel wat gunstiger dan de afgelopen jaren.

In 2006 was 2,5% van het landbouwareaal in gebruik voor de biologische landbouw (tabel 7.2) en bedroeg het marktaandeel van de biologische voeding 1,9%.

Deze aandelen liggen nog ver verwijderd van de LNV-streefwaarden voor 2010, namelijk een biologisch areaal van 10% en een marktaandeel van 5%. Het beleid gericht op bevordering van de biologische landbouw is de laatste jaren gewijzigd. Landbouw-bedrijven ontvangen niet langer een subsidie voor omschakeling. In plaats van het aanbod wordt de vraag gestimuleerd door verschillende instrumenten (zie ook §4.5).

Het aandeel biologisch is in Nederland, met 2,5% van het areaal, relatief laag. In de EU steeg het in 2005 van 3,6% naar 3,9% (6 mln ha). Wereldwijd is ruim 30 mln ha in gebruik voor de biologische landbouw, waaraan Australië met 12 mln ha een belangrijke bijdrage levert (Biologica, 2007).

7.2 ARBEID

7.2.1 ARBEIDSVOLUME

In 2006 bood de primaire Nederlandse land- en tuinbouw werk aan 224.000 bedrijfs-hoofden, overige gezinsleden en vaste medewerkers, ongeveer 5% minder dan een jaar eerder (tabel 7.3). Omgerekend naar voltijdbanen bedroeg de werkgelegenheid 167.000 arbeidsjaareenheden. Naast de gezinsarbeidskrachten (bedrijfs-hoofden, echtgenoten en overige gezinsleden) en vaste medewerkers, zijn er naar schatting ongeveer 100.000 niet-regelmatig werkzame arbeidskrachten (seizoens- of gelegenheidswerkers), die hoofdzakelijk werken in de verschillende tuinbouwsectoren. Ook wordt veel gebruik gemaakt van uitzendkrachten, ook wel aangeduid met inleenarbeid. Deze personen hebben geen dienstverband met de werkgever.

De tuinbouwsector is veruit de grootste werkgever binnen de primaire land- en tuinbouw. Ongeveer driekwart van de werknemers met een vast dienstverband en bijna

Tabel 7.3

Aantal arbeidskrachten in de land- en tuinbouw, 1991-2006

	Aantal arbeidskrachten					Verschil (%) 2005-2006
	1991	1996	2000	2005	2006 (v)	
Gezinsarbeidskrachten	231.075	217.730	194.352	167.477	159.905	- 4,5
w.v. bedrijfshoofden ^a	146.393	145.462	134.941	122.610	-	-
overige gezinsleden	84.682	72.268	59.411	44.867	-	-
Niet-gezinsarbeidskrachten ^b	57.202	64.207	86.548	68.288	64.347	- 5,8
Totaal aantal arbeidskrachten	288.277	281.937	280.900	235.765	224.252	- 4,9

a In 2006 is de vraagstelling gewijzigd, waardoor de cijfers niet vergelijkbaar zijn met eerdere jaren;

b exclusief de niet-regelmatig werkzame arbeidskrachten.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

90% van de werknemers met een tijdelijk dienstverband werkt in de tuinbouw. Op de opengrondsbloemen-, glasgroenten- en bloembollenbedrijven maken tijdelijke krachten meer dan 40% uit van het personeel; op de opengrondsgroenten- en fruitbedrijven is dit zelfs meer dan 60%. Meestal zijn het scholieren/studenten (38%) en huisvrouwen/huismannen (33%). Het aandeel van de werknemers uit Midden- en Oost-Europa is inmiddels gestegen tot 21%, het aandeel allochtone Nederlanders nam af van 16% in 2004 tot 6% in 2006 (ECORYS, 2007). Voor het aantrekken van werknemers uit de nieuwe EU-landen moesten tot voor kort tewerkstellingsvergunningen worden aangevraagd bij het Centrum voor Werk en Inkomen; met ingang van 1 mei 2007 zijn deze niet meer nodig. Hiermee is het vrije verkeer van werknemers in de EU ook voor deze landen een feit.

Vraag naar personeel

Tot een paar jaar geleden waren er weinig problemen om laaggeschoold personeel te werven voor de groente- en fruitsector. De vacatures voor meer gespecialiseerd en hoger opgeleid personeel waren lastiger te vervullen (PT, 2006). Er zijn signalen dat de huidige situatie op de arbeidsmarkt krappere is dan een paar jaar geleden. Voor de nabije toekomst verwacht 83% van de werkgevers in de tuinbouw dat tijdelijk personeel steeds belangrijker gaat worden. Rond 2015 zou naar schatting 56% van de totale arbeid (uitgedrukt in fte's) in de groente- en fruitsector geleverd kunnen worden door losse en tijdelijke arbeidskrachten. In 2005 was dit 37%. Ook voor de bloemensector wordt de komende jaren een verdere toename van het aantal tijdelijke krachten en uitbreiding van de inleenarbeid voorzien. De vraag naar hoger geschoolede medewerkers zal toenemen door schaalvergroting, internationalisering en de voortschrijdende technologische ontwikkelingen binnen de bedrijven. Naar verwachting zal dit personeel ook meer moeten worden ingehuurd, omdat het aanbod niet aan de vraag naar vaste krachten zal kunnen voldoen (Kooren en Boon, 2005; Mentjox en Boon, 2006).

7.2.2 ADMINISTRATIEVE LASTENDRUK

Uit verschillende toekomstverkenningen van het Productschap Tuinbouw, waarbij ondernemers in de diverse tuinbouwsectoren zijn geraadpleegd, komt naar voren dat er in alle sectoren een grote weerstand is tegen de grote hoeveelheid regelgeving en bureaucratie (Bureau Berenschot, 2005). Dit geldt ook voor de regels rondom gelegenheidswerk, die in de loop der jaren vele malen zijn veranderd en voor de bedrijven met seizoensarbeid tot steeds hogere administratieve lasten leiden. De sectoren en bedrijven zoeken daarom alleen of met elkaar naar oplossingen om deze lasten te verminderen. Voorbeelden zijn het LTO-project seizoensarbeid en projecten van de agrarische bedrijfsverzorgingsdiensten rondom de fruitpluk en het steken van asperges. Buitenlandse werknemers (veelal Polen) worden collectief ingeschreven en verdeeld over degenen die personeel nodig hebben. De LTO of de bedrijfsverzorgingsdienst voert - tegen betaling - de administratie voor de deelnemende agrarische werkgevers. De extra kosten voor deze seizoensarbeiders kunnen oplopen tot zo'n twee euro per uur in vergelijking met personeel dat zonder bemiddeling wordt aangetrokken, zoals de reguliere Nederlandse gelegenheidswerkers. Meer inleenarbeid van buitenlandse werknemers zou ten koste kunnen gaan van de werkgelegenheid van Nederlandse werknemers, met name van de laaggeschoolden. De Raad voor Werk en Inkomen (2006) constateert echter dat de tuinbouwsector voorlopig nog niet zonder de tijdelijke krachten uit het buitenland kan.

Een andere mogelijkheid om de lastendruk te beperken is de administratie uit te besteden aan boekhoudkantoren. Een meer rigoureuze oplossing is het bedrijf af te slanken en voor tijdelijk werk zzp-ers (zelfstandigen zonder personeel) in te huren. Dit zou volgens geluiden uit de praktijk nogal eens voorkomen in de boomkwekerij.

7.2.3 ARBEIDSSOMSTANDIGHEDEN

Het ziekteverzuim van werknemers in de agrarische sector is tussen 2002 en 2005 gedaald van 4% naar 2,6%; over de eerste drie kwartalen van 2006 bedroeg het 2,2% (Agroarbo, 2007). Daarmee ligt het verzuim ruim onder het gemiddelde van de Nederlandse bedrijven en instellingen, dat in 2002 5,3% was en in 2006 4% (CBS, 2007). Het lage ziekteverzuim heeft voor een deel te maken met het feit dat op kleinere bedrijven het verzuim lager is dan op grote bedrijven; landbouwbedrijven zijn gemiddeld kleiner dan bedrijven in de rest van de economie. Volgens de eindevaluatie van het Arboconvenant Agrarische sectoren (looptijd 2002-2006) hebben de maatregelen uit het convenant samen met de invoering van nieuwe regelgeving, zoals de verlenging van loondoorbetaling bij ziekte, bijgedragen aan de daling van het ziekteverzuim (Grootcholte et al., 2007). Voorts is tijdens de looptijd van het convenant de jaarlijkse

WAO-instroom (nu WIA) gedaald van 1.600 tot 900. Om de instroom terug te dringen en de reïntegratie te bevorderen is in 2004 het convenant aangevuld (2e fase convenant 'Op weg naar nieuw werk'). De 2e fase loopt door tot maart 2007.

Op het vlak van arbeidsrisico's en arbeidsongevallen scoort de agrarische sector aanmerkelijk minder goed. In veel bedrijven staan de werknemers onder meer bloot aan de risico's van fysieke belasting (tillen en dragen, repeterend werk). Verder komen ernstige en dodelijke ongevallen relatief veel voor in de landbouw.

7.3 GROND

7.3.1 GRONDGEBRUIK

Het areaal cultuurgrond is tussen 1990 en 2006 afgenomen van 2 mln. ha tot 1,9 mln. ha (tabel 7.4), een gemiddelde jaarlijkse daling van circa 6.700 ha (0,3% per jaar). Dat ging ten koste van vooral grasland en in mindere mate bouwland, terwijl de oppervlakte tuinbouwgrond en snijmaïs steeg. Opvallend is de sterke daling van het suikerbietenareaal, in twee jaar nam dit met 15.000 ha af (-15%) tot 83.000 ha, voor een deel veroorzaakt door het kleinere suikerquotum (-6% in 2006). Het mestbeleid heeft geleid tot omzetting van snijmaïs en bouwland naar gras (zie ook §11.2). Om te profiteren van de derogatie - ruimere mestnormen - moeten de melkveehouders minimaal 70% van hun totale oppervlakte cultuurgrond als grasland gebruiken.

7.3.2 GRONDMARKT

In de tweede helft van de jaren negentig steeg de gemiddelde prijs van onverpachte grond, onder invloed van een aantrekkende conjunctuur, tot het topniveau van 32.500 euro per ha in 2001 (Ter Horst, 2007). Daarna daalde de prijs tot 27.000 euro eind

Tabel 7.4

Agrarisch grondgebruik, 1990-2006

	Areaal (1.000 ha)					Verschil (%) 2005-2006
	1990	1995	2000	2005	2006 (v)	
Grasland	1.096,5	1.048,5	1.011,9	980,4	996,8	1,7
Snijmaïs	201,8	219,2	205,3	235,1	218,0	- 7,3
Bouwland	603,6	588,7	622,8	590,0	562,3	- 4,7
Tuinbouw open grond	94,0	98,7	101,4	101,0	107,9	6,8
Tuinbouw onder glas	9,8	10,2	10,5	10,5	10,4	- 1,0
Cultuurgrond, totaal ^{a)}	2.005,6	1.965,3	1.955,5	1.920,8	1.899,1	- 1,1

a Inclusief snelgroeiend hout.

Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

2005 door enerzijds een lagere economische groei en anderzijds wijzigingen in het EU-landbouwbeleid, waarbij prijsondersteuning langzaam plaatsmaakt voor inkomenscompensatie in de vorm van bedrijfstoelagen. Daarnaast heeft de daling te maken met het opschorten van de aankopen van grond voor de Ecologische Hoofdstructuur en met de uitbraak van veeziekten. Onder invloed van de aantrekkende economie is de grondprijs van maart 2006 tot maart 2007 gestegen tot 29.500 euro per ha. In de tweede helft van deze periode is veel meer grasland verhandeld dan in de eerste helft, wat waarschijnlijk vooral toe te schrijven is aan het nieuwe mestbeleid (ibid.).

Ontwikkelingen op de agrarische grondmarkt

De prijsontwikkeling van landbouwgrond wordt gekenmerkt door snelle en forse stijgingen, gevolgd door dito dalingen. Sinds het vrijlaten van de prijs van onverpachte landbouwgrond in 1963 heeft in Nederland zowel eind jaren zeventig als eind jaren negentig een explosieve grondprijsstijging plaatsgevonden, telkens gevolgd door een bijna even grote daling. Dergelijke ontwikkelingen duiden op cyclische markt-bewegingen (Luijt, 2006).

In het midden van de jaren negentig daalt het aanbod van landbouwgrond. Verkopers verwachten, gegeven de ontwikkeling op de andere onroerend goedmarkten, een gunstige prijsontwikkeling van landbouwgrond. Hogere prijzen voor onroerend goed leiden tot een grotere vraag naar landbouwgrond voor woningen, kantoren, bedrijventerreinen en recreatieterreinen. Anders dan in de jaren zeventig, toen gemeentelijke ontwikkelingsbedrijven bijna volledig de regie van de verstedelijking in handen hadden, zijn nu ook particuliere bouwondernemingen en projectontwikkelaars in ruime mate actief op de agrarische grondmarkt. De grondprijsimpuls verspreidt zich over heel het land, omdat de voor verstedelijking uitgekochte agrariërs fiscaal gedwongen worden in het binnenland in landbouwgrond te herinvesteren. Anders moeten ze belasting betalen over het bedrag dat de grond meer opbrengt dan de waarde bij een blijvend agrarische bestemming (ibid.).

Rond de eeuwwisseling begint het aanbod weer wat toe te nemen omdat een aantal verkopers 'winst wil nemen'. Evenals op de andere onroerend goedmarkten kentert de prijsstijging van landbouwgrond. Kopers worden voorzichtig. Het grotere aanbod leidt, bij nog steeds veel te hoge prijzen, tot een dieptepunt in het aantal verkopen. Kopers verwachten kennelijk dat de grondprijs ook nu wel weer onderuit zal gaan en dat gebeurt ook. Nu is sprake van een kopersmarkt. Na de forse daling van de agrarische grondprijs tussen 2001 en 2004 neemt het aantal verkopen weer toe en is vrijwel zeker een einde aan de prijsdaling gekomen. Recent is zelfs weer sprake van een stijging en wordt er weer meer grond verhandeld, waarmee de cirkel rond is (ibid.).

Agrarische grondprijzen lopen sterk uiteen

Binnen het agrarische grondmarktsegment (transacties tussen agrariërs) varieert de grondprijs sterk door verschillen in perceelskenmerken, zoals ligging en bodemkwaliteit. In urbane gebieden verklaart de stedelijke invloed ongeveer driekwart van de grondprijzverschillen. Landbouwgrond nabij grote woonkernen is hoog geprijsd. De prijs daalt als de afstand tot de woonkern toeneemt of als de omvang van de woonkern kleiner is. Speculatie speelt daarmee een belangrijke rol in urbane gebieden (Cotteleer et al., 2007; Luijt et al., 2003).

In het landelijk gebied is het grondgebruik op nabijgelegen percelen van belang voor de agrarische grondprijs. De prijs stijgt met gemiddeld 1.000 euro per ha als de dichtstbijzijnde woningen 1 km verder zijn gelegen van een landbouwperceel. In het landelijk gebied drukt de nabijheid van bebouwing de prijs waarschijnlijk door milieueffecten. Bewoners kunnen immers klagen over stank- en lawaaioverlast, wat een belemmering kan betekenen voor de groei van het landbouwbedrijf (ibid.).

Het feit dat 'buurman's grond maar één keer te koop is' heeft ook grote invloed op de grondprijzen. Voor grondgebonden bedrijven betekent schaalvergroting doorgaans uitbreiding van het bedrijfsareaal, het liefst zo dicht mogelijk bij het bedrijf. De helft van de agrarische kopers woont binnen een straal van ruim 600 meter van de gekochte percelen, 90% binnen een straal van ongeveer 7 kilometer. De situatie op de lokale grondmarkt - tekort of overschot - is dan ook een van de belangrijkste factoren voor verschillen tussen de grondprijzen.

7.3.3 PACHT

In april van dit jaar is de Eerste Kamer akkoord gegaan met de nieuwe regeling voor de pacht die de huidige Pachtwet vervangt en op 1 september 2007 in werking treedt. De aanpassingen zijn onder meer bedoeld om de teruggang van het pachtareaal te stoppen. Al eerder zijn daartoe pogingen ondernomen, zoals in 1995 toen twee nieuwe vrije pachtvormen zijn geïntroduceerd, de teelpacht en eenmalige pacht. Een van de belangrijkste nieuwe wijzigingen is het vervallen van de maximale termijn van twaalf jaar voor de huidige eenmalige pachtcontracten. Hiervoor in de plaats komen contracten voor de pacht van los land van zes jaar of korter en van langer dan zes jaar. Voor de eerste categorie contracten geldt het dwingende pachtrecht niet: de pachter heeft geen opzeggingsbescherming, geen voorkeursrecht en er vindt geen pachtprijsstoets plaats. Voor de tweede categorie pachtcontracten is wel een toetsing van de pachtprijs volgens het Pachtnormenbesluit vereist. Een andere wijziging is de inperking van het voorkeursrecht bij reguliere pacht. Het voorkeursrecht - bij verkoop van verpachte grond heeft de pachter als eerste het recht de grond te kopen - kan worden gepasseerd als de nieuwe eigenaar schriftelijk verklaart de pachtrelatie in stand te houden.

Deze eigenaar wordt aangeduid als 'veilige verpachter'. Verder heeft de Tweede Kamer bij amendement de leeftijd van 65 jaar van de pachter als grond voor het opzeggen van een pachtovereenkomst geschrapt. De Eerste Kamer had hier bezwaren tegen, maar is toch akkoord gegaan. De senaat vreest namelijk dat hierdoor minder grond beschikbaar komt voor starters en blijvers in de landbouw. Mocht dit al gebeuren, dan zal het waarschijnlijk slechts tot een tijdelijke vermindering van het aanbod leiden.

Areaal reguliere pacht daalt, toename 'grijze' pacht

Het reguliere pachtareaal is de afgelopen dertig jaar veel sneller gedaald dan het totale areaal cultuurgrond, waardoor het aandeel van deze pachtvorm is afgenomen tot 21% (tabel 7.5). Een deel van de afname is gecompenseerd door de introductie van vrije pachtvormen. In 2005 komt met deze pachtvormen het totale pachtareaal op 0,5 mln ha, ofwel 26% van het totale areaal cultuurgrond.

Ondanks de invoering van nieuwe, vrije pachtvormen is het areaal 'grijze' pacht sinds 1995 toegenomen van ongeveer 149.000 ha tot 187.000 ha in 2005. Het gaat hierbij om een schriftelijke (in een kwart van de gevallen) of mondelinge (in driekwart van de gevallen) pachtovereenkomst voor één ha of meer die niet bij een grondkamer ter goedkeuring is aangeboden (reguliere pacht) of door een grondkamer is geregistreerd (vrije pacht). De keuze voor de pachtvorm wordt meestal door de verpachter gemaakt. De redenen om te kiezen voor grijze pacht zijn het omzeilen van de Pachtwet; het vermijden van de langdurige administratieve rompslomp (en kosten); en ten slotte de aanwezige vertrouwensbasis tussen verpachter en pachter waardoor de verpachter niet bang hoeft te zijn dat de pachter zal proberen via de rechter een reguliere pachtovereenkomst af te dwingen (Van den Hoek en Luijt, 1999). De verpachters en pachters zullen dan waarschijnlijk ook vaak burens (agrariërs) of familie zijn.

Een derde deel van het areaal grijze pacht is overeengekomen voor een grondgebruiksverklaring (mestwetgeving), een vijfde deel bestaat uit door-/onderverpachting van regulier gepachte grond. De laatste vorm zou nog kunnen toenemen nu in de nieuwe wet de leeftijdsgrens van 65 jaar van de pachter als reden voor het opzeggen van het pachtcontract is geschrapt.

Tabel 7.5

Aandeel reguliere pacht in oppervlakte cultuurgrond, 1975-2005

	Cultuurgrond (1.000 ha)	Reguliere pacht	
		Areaal (1.000 ha)	Percentage
1975	2.082	911	44
1985	2.019	727	36
1995	1.965	562	29
2005	1.921	394	21

Bron: CBS-Landbouwmeting, bewerking LEI.

Tabel 7.6

Pachtprijs (euro/ha) naar pachtvorm, 1999-2005

	1999	2004	2005
Reguliere pacht	336	401	405
Eenmalige pacht	310	384	367
Natuurpacht	130	50	68
Teelpacht	1.252	1.447	1.309
Overige pacht ^a	520	570	527
Alle	385	443	434

a Voornamelijk grijze pacht.

Bron: Informatienet.

Het areaal eenmalige pacht (ingevoerd in 1995) is in de tweede helft van de jaren negentig flink toegenomen (tot 149.000 ha), maar na de eeuwwisseling weer gedaald (tot 127.000 ha). Enerzijds wordt eenmalige pacht de laatste jaren nauwelijks nog gebruikt om (melk)rechten te verhandelen. Anderzijds is het voor de ontwikkeling van eenmalige pacht van belang op welke wijze verpachters fiscaal worden behandeld. De daling na de eeuwwisseling kan dan ook mede te maken hebben met de invoering van het nieuwe belastingstelsel in 2001. Hoe korter de resterende looptijd van 'eindige' pachtovereenkomsten (waaronder eenmalige pacht), des te hoger waardeert de belastingdienst de verpachte grond en des te hoger is de belastingheffing in box 3. Dit maakt kortlopende eenmalige pacht voor beleggers minder aantrekkelijk.

Pachtprijzen naar pachtvorm

De gemiddelde pachtprijs van reguliere overeenkomsten lag in 2005 op ruim 400 euro per ha (tabel 7.6). Dit niveau was hoogstwaarschijnlijk al in 2001 bereikt, omdat sindsdien geen wettelijke aanpassing van de pachtnormen heeft plaatsgevonden. De pachtprijs van eenmalige pachtovereenkomsten, meestal van korte duur, ligt iets onder het niveau van reguliere pacht. Grijze pacht is met gemiddeld 527 euro per hectare wat duurder, omdat zeer waarschijnlijk ook grijze pachtovereenkomsten om teelttechnische redenen (met name bollenteelt) worden afgesloten.

7.4 BEDRIJFSTOESLAGEN EN PRODUCTIERECHTEN

7.4.1 BEDRIJFSTOESLAGEN

De Dienst Regelingen heeft het vaststellen van het aantal toeslagrechten per bedrijf vrijwel afgerond. Tot half mei dit jaar zijn circa 83.000 beschikkingen verstuurd, met daarin het aantal toeslagrechten en de waarde ervan (LNVloket, 2007).

Ongeveer 65.000 ondernemers hebben gevraagd om uitbetaling van deze rechten via de 'bedrijfstoeslag 2006' (LNV, 2007).

Als de melkpremie - die wordt ontkoppeld in 2007 - en de tot 2009 oplopende toeslagen in de suikersector volledig zijn opgenomen in de bedrijfstoeslag, komt het totale bedrag aan vergoedingen voor Nederland uit op ruim 800 mln. euro per jaar. Gemiddeld per bedrijf is dat ruim 10.000 euro en per ha ruim 400 euro. Dit laatste bedrag zou voor elke hectare gelden wanneer Nederland zou kiezen voor een zogenaamd *flat rate* stelsel. Een overstap naar een gelijk bedrag per ha, vanuit het nu toegepaste stelsel gebaseerd op historische rechten, zou voor zes op de tien bedrijven - vooral tuinbouw- en akkerbouwbedrijven - een financiële vooruitgang betekenen. Drie op de tien bedrijven ondervinden een nadeel. Op 15% van de bedrijven is het nadeel zelfs groter dan 5.000 euro. Dit zijn vooral melkveehouders, vleeskalverhouders en telers van zetmeelaardappelen. Voor de overige ongeveer 10% werkt de *flat rate* min of meer neutraal uit (De Bont et al., 2007). De introductie van een *flat rate* houdt een herverdeling in van geld tussen bedrijven, sectoren en gebieden. Gebieden die er door de invoering van een *flat rate* op achteruit gaan zijn vooral de Veenkoloniën, de Gelderse Vallei en delen van Noord-Brabant, Overijssel, Gelderland, Friesland en het Groene Hart (Hermans et al., 2006). Om de gevolgen van een *flat rate* te verzachten zou, zoals in Denemarken en Duitsland is gedaan, als overgang gekozen kunnen worden voor een tussenvorm waarbij een deel van de toeslagen gebaseerd blijft op de productie van het bedrijf in het verleden. Ook regionale differentiatie is een optie.

Een *flat rate* heeft als voordeel dat deze in beginsel eenvoudig is uit te voeren; voor elk landbouwbedrijf is op basis van de oppervlakte het toeslagbedrag helder en bij grondtransacties spelen de toeslagen geen rol, waardoor handel in toeslagrechten niet meer aan de orde is. Tevens zouden dan meer boeren moeten voldoen aan de randvoorwaarden - *cross compliance* - op het vlak van onder andere het milieu voor het (volledig) ontvangen van de toeslagbedragen (zie §3.1.1). Wijzigingen in het toeslagbeleid hebben ook gevolgen voor de structuur en continuïteit van bedrijven. Vooral melkvee-houders zouden naar verwachting het bedrijf eerder beëindigen (De Bont et al., 2006). Nu Nederland voor de historische referentie heeft gekozen, leidt een tussentijdse stap naar een ander systeem tevens tot moeilijk te rechtvaardigen hogere uitvoeringskosten.

Handel in toeslagrechten

Toeslagrechten kunnen worden verkocht of verhuurd met of zonder land. Bij aankoop zonder grond moet de koper wel over landbouwgrond beschikken om de toeslag te kunnen innen. Transacties in toeslagrechten moeten voor 31 maart zijn gemeld bij de Dienst Regelingen om in hetzelfde jaar tot uitkering te komen. Afgezien van de overgang van toeslagrechten bij verkoop van grond, lijkt er weinig handel in (losse) toeslagrechten plaats te vinden. De gemiddelde (vraag)prijs van toeslagrechten zou

2,5 tot 3 maal het toeslagbedrag zijn (Toeslagrechten.nu). Het aangekochte toeslagrecht zou dan in beginsel binnen drie jaar kunnen worden terugverdiend. Kennelijk heeft de aankoop van toeslagrechten geen prioriteit en staat het lager op het lijstje dan andere investeringen. De waarde van de toeslagrechten wordt bovendien negatief beïnvloed omdat er niet op kan worden afgeschreven. De rechten worden niet, zoals melkquota, als bedrijfsmiddel beschouwd (LNV, 2006b). Overigens kan verkoop van toeslagrechten voor landbouwers met een (gedeeltelijk) pachtbedrijf tot problemen leiden, zolang nog niet duidelijk is of de verpachter geen recht kan doen gelden op een deel van de waarde. Hierover loopt nog een proefproces.

7.4.2 PRODUCTIERECHTEN

Productierechten of quota spelen een belangrijke rol in de landbouw. Ze bepalen in een aantal sectoren hoeveel een bedrijf mag produceren. Dat geldt onder meer voor melk, suiker, varkens en pluimvee. Afhankelijk van vraag en aanbod en de institutionele randvoorwaarden voor de handel in quota vertegenwoordigen de rechten een bepaalde waarde. In het Bedrijven-Informatienet zijn ze op het gemiddelde landbouwbedrijf over de jaren 2002-2005 gewaardeerd op ongeveer 400.000 euro, dat is bijna een kwart van de balanswaarde. In de loop van de tijd kan de waarde van de rechten sterk veranderen; de prijsdaling van het melkquotum vanaf 2006 is hiervan een voorbeeld.

Prijs melkquota gehalveerd

De prijs van de melkquota is duidelijk over het hoogtepunt heen. In 2006 is de prijs gehalveerd. De prijs nam in de tweede helft van 2006 af van ongeveer 50 naar ruim 30 eurocent per kg vet toen de discussie over het toekomstige zuivelbeleid duidelijk maakte dat het afschaffen van de quota op termijn is te verwachten (Van Berkum et al., 2006). Nadat de ontkoppeling was ingevoerd, waardoor bij aankoop van melkquota vanaf 15 januari 2007 geen toeslagrecht meer wordt verworven, daalde de prijs verder naar circa 25 cent. De prijsdaling van het quotum leidt tot een aanzienlijke kostendaling voor bedrijven die de productie uitbreiden. De toenemende kosten in de melkveehouderij door de quota gaven eerder aanleiding tot discussies over mogelijke aanpassingen van het quotumstelsel in Nederland (Vogelzang et al., 2003). Nu is echter zonder in te grijpen in het stelsel de voor de bedrijfs- en structuurontwikkeling gunstige prijsdaling gerealiseerd.

Suikerreferentie

Met ingang van 2007 kan de suikerreferentie landelijk worden verhandeld. Voordien was alleen overdracht binnen een van de vier teeltdistricten mogelijk, terwijl enkele jaren eerder suikerquota slechts konden worden overgedragen bij gelijktijdige overdracht van grond.

In het huidige stelsel geldt een transportkostenbijdrage als de referentie na aankoop meer dan één teeltzone van de fabriek komt. Nederland is hiervoor onderverdeeld in acht teeltgebieden op basis van de afstand tot de fabrieken in Groningen en Dinteloord.

De quotumprijs in Limburg, op basis van de quotumbeurs die telersorganisatie COVAS sinds een aantal jaren organiseert, daalde in januari 2006 met 22% naar 46 eurocent per kg polsuiker. Het gaat hierbij om de quotumprijs zonder toeslagrechten.

Nadien herstelde de prijs wel enigszins tot 50 eurocent. De transacties tussen Suikerunietelers in de eerste maanden van 2007 geven een prijs aan van ongeveer 45 eurocent, wat dus aansluit op de prijzen van COVAS. De prijsontwikkeling werd mede bepaald door de berichtgeving over de Europese hervorming van de suikermarktordening. Onderdeel van de hervorming is de mogelijkheid suikerquotum van de EU te kopen, waarvan Cosun eind 2006 gebruik heeft gemaakt. De coöperatie kocht 42.000 ton (7,5% van hun quotum) die de telers kunnen kopen tegen een prijs van 35 eurocent per kg basisreferentie.

Aardappelzetmeel

De prijsondersteunende instrumenten voor de aardappelzetmeelteelt in de EU, waaronder de verwerking- en evenwichtspremies, zijn gebonden aan maximumhoeveelheden per land (voor Nederland 507.403 ton aardappelzetmeel). Telers die binnen dit quotum zetmeelaardappelen telen onder contract met een zetmeelfabriek in Nederland (AVEBE) - of een andere lidstaat - ontvangen na aflevering de Europees vastgestelde minimumprijs van die fabriek. De prijs van het aandeel (of leveringsrecht) staat onder druk door de onzekerheid over het EU-beleid in de komende jaren. Bovendien heeft AVEBE de afgelopen tijd herstructureringen doorgevoerd, waarbij een beroep is gedaan op de financiële solidariteit van de leden/leveranciers en van de werknemers.

Dierproductierechten

Mestrechten bestaan niet meer sinds per 1 januari 2006 het nieuwe mestbeleid van kracht is. De ammoniakrechten zijn per 1 januari 2002 vervallen. Dierproductierechten blijven wel bestaan in de vorm van afzonderlijke varkens- en pluimveerechten; de afzonderlijke zeugenrechten bestaan niet meer. Zowel de varkens- als de pluimveerechten zijn verhandelbaar binnen de drie hiervoor ingestelde regio's: oost, zuid en overig Nederland.

De rechten zijn een instrument om te voorkomen dat de (intensieve) veehouderij in omvang toeneemt. Door het hanteren van deze afzonderlijke rechten wordt uitwisseling binnen de intensieve veehouderij tegengegaan. Gevreesd werd dat zonder een dergelijk schot een deel van de pluimveehouderij zou worden vervangen door varkenshouderij. Overigens hoeven bedrijven die al hun mest verwerken, bij uitbreiding van het bedrijf maar de helft van de normaal noodzakelijke varkens- en of pluimveerechten aan te schaffen (LNV, 2006a).

7.5 BALANS EN FINANCIERING

7.5.1 BALANS

De waarde van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf is tussen 2002 en 2006 met 18% gestegen tot 1,77 mln euro (tabel 7.7). Aan deze ontwikkeling ligt zowel een prijsverandering als een groei van de bedrijven ten grondslag. Bijna 1,1 mln. euro ligt vast in de materiële vaste activa waarvan grond met een aandeel van bijna 60% (in 2006) de belangrijkste post is. Verder zijn de gebouwen, kassen en de woning een belangrijk onderdeel van de vaste activa. Grondgebonden bedrijven hebben over het algemeen een hogere waarde dan niet-grondgebonden bedrijven. De immateriële activa (quota) staan gemiddeld voor ruim 4 ton op de balans, het merendeel is melkquotum. Omdat naar verwachting de melkquotering verdwijnt en de melkpremie is ontkoppeld, is de quotumprijs het afgelopen jaar gehalveerd (zie ook §11.3 en Blokland, 2007). Hierdoor daalt het gemiddelde melkveebedrijf met circa een vijfde in waarde.

De bedrijven hebben gemiddeld ruim 5 ton aan leningen uitstaan, waarvan 450.000 euro aan langlopende leningen. De schulden zijn de afgelopen jaren sterk toegenomen. Desondanks wordt niet veel meer rente betaald dan in 2001. De activa zijn voor 64% gefinancierd met eigen vermogen. Dit aandeel daalt. Uitbreidingen worden vaker voor een groter deel met vreemd vermogen gefinancierd en via bedrijfsbeëindiging verdwijnt geld uit de sector.

Tabel 7.7

Balans (1.000 euro) gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf per 1 januari, 2002-2006

	2002	2003	2004	2005	2006 (v)
<i>Bedrijfsomvang (in nge)</i>	104	105	105	107	106
Activa	1.492	1.537	1.581	1.659	1.766
Immateriële activa	366	364	364	386	408
Materiële vaste activa	920	961	995	1.015	1.092
w.v. grond	545	557	569	589	637
Plantaardige en dierlijke activa	73	75	75	81	86
Financiële vaste activa	18	20	22	25	25
Voorraden	21	24	25	26	31
Vorderingen	40	31	29	31	34
Liquide middelen	55	61	70	97	91
Passiva	1.492	1.537	1.581	1.659	1.766
Leningen	378	407	472	471	510
Voorzieningen	110	109	109	116	122
Eigen vermogen	1.004	1.020	1.000	1.073	1.134
Solvabiliteit (%)	67,3	66,4	63,3	64,7	64,2

Bron: Informatienet.

7.5.2 HERKOMST EN BESTEDING FINANCIERINGSMIDDELEN

In 2005 kwam gemiddeld ongeveer 84.000 euro per bedrijf aan financieringsmiddelen beschikbaar. Zowel de kasstroom uit eigen middelen als de mutatie vreemde middelen liepen op ten opzichte van het voorgaande jaar (tabel 7.8). Het eerste had vooral te maken met verbeterde bedrijfsresultaten, het tweede waarschijnlijk met het toegenomen vertrouwen in de economie. De middelen werden hoofdzakelijk gebruikt voor investeringen in het bedrijf.

Tussen bedrijven bestaan grote verschillen in herkomst en besteding van de middelen. Vooral op de grotere bedrijven (> 150 nge; voor glastuinbouwbedrijven >250 nge) worden veel nieuwe middelen aangetrokken, waarmee hoofdzakelijk wordt geïnvesteerd. Bij kleinere bedrijven (< 70 nge; voor glastuinbouwbedrijven < 150 nge), met veelal een ander toekomstperspectief, zijn de bedragen gemiddeld veel lager en ligt de nadruk meer op het versterken van de liquiditeitspositie. In de periode 2003-2005 bedroeg de kasstroom uit eigen middelen op de kleinere bedrijven gemiddeld bijna 14.000 euro per jaar, tegen gemiddeld 93.000 euro op de grotere. Van de kleinere bedrijven scoort echter 20% hoger dan 32.000 euro, terwijl van de grotere bedrijven 20% lager scoort dan 28.000 euro (figuur 7.1). Groter of kleiner betekent dus niet per definitie ook beter of slechter.

Financiers worden steeds kritischer op voldoende terugbetaalcapaciteit, naast voldoende zekerheden. In 2005 had ongeveer één op de tien bedrijven een negatieve kasstroom uit eigen middelen. Voor een deel van hen zal het gaan om een incidenteel teleurstellend resultaat, voor andere waarschijnlijk om een structurele situatie. Deze bedrijven hebben te weinig opbrengsten om aan de bestaande aflossingsverplichtingen te voldoen en teren dus in op hun eigen vermogen.

Voor de huidige grote akkerbouw- en melkveebedrijven die de komende tien jaar nog sterk zouden willen groeien in zowel productieomvang als oppervlakte, zal de financiering in doorsnee problemen opleveren, zo leert een scenariostudie (Daatselaar et al., 2007).

Tabel 7.8

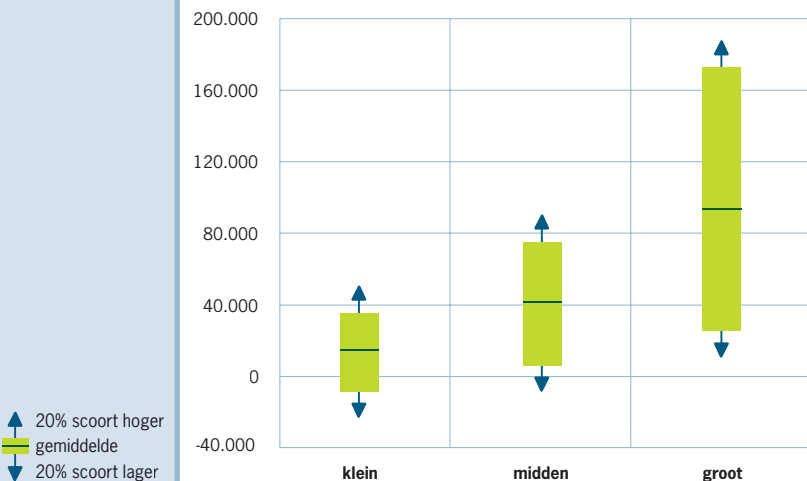
Herkomst en besteding financieringsmiddelen (1.000 euro per bedrijf), 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005
Totaal herkomst	60,3	47,0	69,7	48,9	84,1
w.v. eigen middelen	46,2	27,4	46,7	33,2	45,6
vreemde middelen	14,0	19,6	23,0	15,7	38,4
Totaal bestedingen	60,3	47,0	69,7	48,9	84,1
w.v. investeringen	38,5	49,2	57,6	25,6	71,7
mutatie liquide middelen	7,0	2,2	5,2	23,4	4,1
overige bestedingen	14,7	- 4,4	6,8	-0,1	8,3

Bron: Informatienet.

Figuur 7.1

Spreiding ^a in kasstroom eigen middelen (euro per bedrijf) naar grootteklasse, gemiddelde 2003-2005

a Het gekleurde deel geeft de spreiding weer van 60% van de bedrijven rondom het gemiddelde.

Bron: Informatienet.

Veel van deze bedrijven moeten rekening houden met een sterke vermindering van de liquiditeit en een afname van het eigen vermogen die de financiering uitermate moeilijk maken. Snelle groei moet - gezien de financiële knelpunten die dat oplevert voor veel grote grondgebonden bedrijven - worden afgewogen tegen andere strategieën zoals een geleidelijk groeiscenario, kostenverlaging door samenwerking, nieuwe inkomensbronnen, verbrede landbouw of meer werk buiten het bedrijf.

Borgstellingsfonds

Als ondernemers over onvoldoende zekerheden beschikken om geld te lenen voor stichting, overname of verbetering van bedrijven kan een beroep worden gedaan op het Borgstellingsfonds voor de Landbouw. Dit fonds stelt zich dan garant voor rentebetaling en aflossing van het bankkrediet. In 2004 is de bestaande borgstellingsregeling (BF) aangepast en het Besluit bijzondere borgstellingen (BF+) in werking getreden, dat zich voorlopig alleen richt op de glastuinbouw.

Het totale budget voor 2006 van 110 mln. euro, waarvan 60 mln. voor BF en 50 mln. voor BF+, was voldoende. Twee derde van de BF-aanvragen en drie kwart van het bedrag hadden betrekking op de tuinbouwsector. Het totale investeringsbedrag met borgstelling (BF en BF+) kwam in 2006 uit op 621 mln. euro, een forse stijging ten opzichte van

Tabel 7.9

Verleende borgstellingen, 2002-2006

	2002	2003	2004		2005		2006	
			BF	BF+	BF	BF+	BF	BF+
Aantal verleende borgstellingen	171	193	186	25	110	31	124	30
Totaalbedrag borgstellingen (mln. euro)	87	109	107	25	38	33	51	32
Totaalbedrag investeringen (mln. euro)	410	477	528	200	212	250	344	277
Aandeel borgstellingen in investeringen (%)	21	23	20	13	18	13	15	12

Bron: Borgstellingsfonds voor de Landbouw.

2005. Sinds de invoering van een maximum borgstellingsbedrag per aanvraag is het aandeel van de borgstelling in de totale investering gedaald tot 15% in 2006 (tabel 7.9).

7.6 BEDRIJFSRESULTATEN

7.6.1 KOSTENOPBOUW

De totale kosten op het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf daalden in 2005 met ongeveer 12.000 euro (3,4%), waarmee een eind kwam aan de stijging in vier voorgaande jaren (tabel 7.10). De lagere kosten zijn hoofdzakelijk te danken aan de lage

Tabel 7.10

Kosten * (1.000 euro) op het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf, 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005
Veevoer	40,0	40,0	42,6	46,7	42,7
Zaaizaad en pootgoed	15,0	17,2	17,3	16,1	14,9
Kunstmest	3,4	4,0	4,2	4,0	4,3
Gewasbeschermingsmiddelen	4,7	5,1	5,1	5,5	5,2
Berekende arbeid ondernemer en gezin	67,7	71,3	74,7	74,0	73,9
Betaalde arbeid	19,1	21,6	22,0	22,6	22,3
Loonwerk e.d.	10,4	12,4	11,9	11,9	11,7
Berekende rente totaal vermogen	19,9	25,5	29,6	41,2	30,7
Betaalde huur en pacht	8,9	10,1	9,6	9,9	9,2
Afschrijvingen	28,4	30,0	32,2	33,2	33,6
Electriciteit	4,7	4,8	5,2	5,5	6,4
Brandstoffen (verwarming)	11,0	9,4	10,9	10,2	12,2
Overig	52,7	55,7	57,4	57,4	59,5
Totaal kosten	285,9	307,1	322,7	338,2	326,6
Opbrengst per 100 euro kosten	90,5	84,4	85,1	81,1	88,4

a Exclusief btw.

Bron: Informatienet.

rentestand en goedkoper voer. De kosten voor energie namen juist toe, maar op het gemiddelde bedrijf maken die slechts een klein aandeel uit van het totaal, glastuinbouwbedrijven uitgezonderd.

Van de toegerekende kosten - zoals voor veevoer, zaaizaad en pootgoed, kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen - vormen de veevoerkosten de grootste post. De verschillen van jaar op jaar worden zowel veroorzaakt door prijs- als hoeveelheidseffecten. In 2004 was de voerprijs bijvoorbeeld hoger dan in de omringende jaren. Het aandeel van de toegerekende kosten in de totale kosten is tussen 2001 en 2005 iets afgenomen en bedraagt nu ruim 21%.

Bijzondere onderdelen van de kosten zijn de berekende kosten voor eigen arbeid en vermogen. De arbeid van het gezin bepaalt het grootste deel van de arbeidskosten, al nemen de betaalde arbeidskosten toe. Maar tussen bedrijven en bedrijfstypen bestaan grote verschillen. In de glastuinbouw levert het ondernemersgezin nog geen 30% van de totale arbeidsinzet, op melkveebedrijven is dit ongeveer 90%. Op de grotere bedrijven is dat aandeel bij beide typen beduidend lager dan op het gemiddelde bedrijf.

De berekende rente over het vermogen schommelt tussen de jaren, vooral door fluctuaties in de rentevoet en inflatie (Poppe, 2004). In de eerste jaren van het nieuwe decennium was de rente laag en de inflatie hoog, waardoor de berekende rentekosten zeer laag uitvielen.

De rentabiliteit komt in 2005 weer in de buurt van het niveau in 2001. Tegenover elke 100 euro kosten staan 88 euro aan opbrengsten. Daar de berekende kosten geen uitgaven zijn, kan ondanks de niet-kostendekkende productie toch een inkomen worden behaald.

Risicobeheer in de land- en tuinbouw

Ondernemen is risico nemen. Risico's worden vaak in zes categorieën onderverdeeld: productierisico's, prijs- en marktrisico's, institutionele risico's, persoonlijke risico's, aansprakelijkheidsrisico's en financiële risico's (Hardaker et al., 2004). Een ondernemer zal vooral risico's met een lage frequentie en een grote omvang willen overdragen aan derden om de continuïteit van het bedrijf niet in gevaar te brengen. De bekendste vorm van risico-overdracht is het afsluiten van verzekeringen. Agrarische bedrijven betaalden in 2005 in totaal 668 mln. euro aan verzekeringspremies, een toename van 50 mln. euro ten opzichte van 2004 (tabel 7.11). De grootste verzekeringen zijn de combi- en schadeverzekeringen, samen goed voor bijna 50% van de totaal betaalde premies. De combipolis, een verzekeringssoort met meerdere componenten, is de laatste jaren flink in aantal en bedrag toegenomen.

Gemiddeld betaalden agrarische bedrijven in 2005 bijna 11.000 euro aan verzekeringspremies. Onder de schadeverzekering valt bijvoorbeeld de schade aan gebouwen door hagel, storm en brand, maar ook gewasschade als gevolg van hagel en regen.

Tabel 7.11

Totale verzekeringspremies (mln. euro) in de land- en tuinbouw, 2002-2005

Soort verzekering	2002	2003	2004	2005
Arbeidsongeschiktheid	94	84	89	89
Levensverzekering	79	63	75	109
Ziektekosten	74	78	82	80
Ongevallenverzekering	3	4	4	2
Rechtsbijstand	9	9	9	9
Wettelijke aansprakelijkheid	54	51	49	50
Schadeverzekering	156	136	145	131
Combipolis	116	155	162	196
Totaal verzekeringen	585	580	617	667

Bron: Informatienet.

De circa 800 ondernemers die een waterschadeverzekering hebben afgesloten, zijn de laatste twee jaar met forse schade geconfronteerd. De basispremie van gemiddeld 470 euro per bedrijf bleek ontoereikend om vorig jaar aan 60 bedrijven een schade van in totaal 1,2 mln euro uit te keren. Vanwege de geleden schade van de afgelopen jaren bedraagt de naheffing aan premie per bedrijf gemiddeld bijna 2.000 euro (Nieuwe Oogst, 2007).

Gevolgschade door besmettelijke dier- en plantziektes (leegstand, inkomensverlies en dergelijke) en door weerscalamiteiten kan continuïteitsgevaar opleveren. Nu kunnen deze nog niet afgedekt worden. De mogelijkheden om een alles omvattende verzekering in de markt te zetten zijn klein door afnemende onderlinge solidariteit en grote verschillen in het soort risico dat de ondernemer loopt (Baltussen et al., 2006). Zonder steun van de overheid komen deze verzekeringen niet tot stand. Op EU-niveau lijkt het krachtenveld met de toetreding van de nieuwe lidstaten te zijn verschoven in de richting van meer voorstanders van ondersteuning door de overheid bij risicobeheer. De minister van LNV is onder voorwaarden bereid mee te werken aan een brede weersverzekering. Het is echter aan de sector om deze tot stand te brengen (Van der Meulen en Van Asseldonk, 2006).

7.6.2 INKOMENSVORMING

De resultaten van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf lagen in de periode 2001-2004 op een relatief laag niveau. In 2005 zijn de inkomens, net als de rentabiliteit, flink hersteld en 2006 zal volgens raming zelfs de boeken in gaan als een zeer goed jaar, met een gemiddeld inkomen uit bedrijf van ongeveer 52.000 euro per bedrijf (tabel 7.12). Het inkomensherstel doet zich vooral in de plantaardige sectoren voor, maar ook

Tabel 7.12

Resultaat en inkomen ^a (1.000 euro) van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf, 2001-2006

		2001-2003	2004	2005	2006 (r)
Opbrengsten	(+)	269,1	279,6	293,6	308,0
w.v. landbouwproductie (%)		95,1	92,5	92,4	91,7
verbreiding (%)		2,8	3,8	3,5	3,6
bedrijfstoeslagen en subsidies (%)		2,1	3,7	4,1	4,7
Betaalde kosten en afschrijvingen	(-)	231,3	245,7	246,1	256,0
Gezinsinkomen uit bedrijf	(=)	37,8	33,9	47,5	52,0
Inkomen buiten bedrijf	(+)	10,0	13,7	15,3	16,0
w.v. arbeid		5,3	5,6	6,3	7,0
overig		4,7	8,1	8,9	9,0
Totaal gezinsinkomen	(=)	47,8	47,6	62,8	68,0
Belastingen	(-)	3,7	2,2	4,1	6,0
Gezinsbestedingen	(-)	36,3	37,6	41,3	41,0
Besparingen	(=)	7,9	7,9	17,3	21,0

a Werkelijke btw-situatie.

Bron: Informatienet.

varkens- en leghennenbedrijven scoren beter. De vleeskuikenhouderij is de enige sector waar, na het goede jaar 2005, het gemiddelde inkomen negatief is. Het betere resultaat is vooral te danken aan meevallende opbrengstprijzen.

De bedrijfstoeslagen en overige subsidies maakten tussen 2001 en 2003 ongeveer 2% uit van de opbrengsten. Met de opbouw van de melkpremie tussen 2004 en 2006 en de invoering van de suikerpremie in 2006 is dat opgelopen tot 4,7% in 2006 (ruim 14.000 euro); dat is ruim een kwart van het inkomen uit bedrijf. Het belang van bedrijfstoeslagen en overige subsidies neemt toe. In 2005 ontving 77% van de land- en tuinbouwbedrijven een bedrijfstoeslag of overige subsidie, 15% ontving meer dan 25.000 euro (tabel 7.13). Deze bedrijven ontvingen in totaal ruim de helft van het totale uitgekeerde bedrag; per bedrijf ging het om 45.000 euro.

De opbrengsten uit verbredingsactiviteiten (natuurbeheer, loonwerk, recreatie, energie en verhuur van activa) maken ongeveer 3,5% uit van de totale opbrengsten. Loonwerk en verhuur van activa leveren hieraan de grootste bijdrage.

Het inkomen van buiten het bedrijf is toegenomen van gemiddeld 10.000 euro per bedrijf in de jaren 2001-2003 tot 16.000 euro in 2006 (tabel 7.12). Zowel het inkomen uit arbeid buiten het bedrijf als de overige inkomsten, zoals uit sparen en beleggen en (sociale) uitkeringen zijn hoger dan in de periode 2001-2003. Vooral de opbrengsten uit beleggen waren destijds laag, als gevolg van de koersdalingen.

Het totale gezinsinkomen wordt voor 2006 geraamd op gemiddeld 68.000 euro per bedrijf.

Tabel 7.13

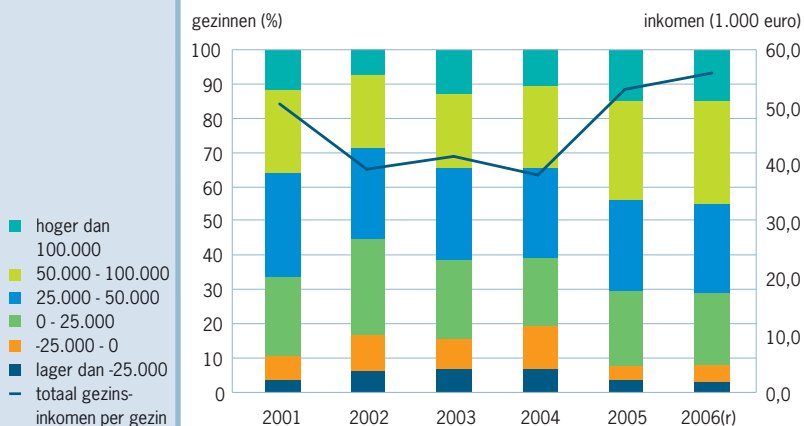
Bedrijfstoeslagen en overige subsidies op land- en tuinbouwbedrijven naar hoogte ontvangen bedragen, 2005

	Ontvangen bedragen in euro					Totaal
	0	0-2.500	2.500-10.000	10.000-25.000	> 25.000	
Verdeling (%) bedrijven	23	10	23	30	15	100
Verdeling (%) toeslagen/subsidies	0	1	11	37	51	100
Toeslag/subsidie per bedrijf (euro)	0	1.300	6.000	16.000	44.600	12.900
Idem in % van opbrengsten	0	0	3	7	13	4
Idem in % van gezinsinkomen uit bedrijf	0	4	21	31	53	27

Bron: Informatienet.

Figuur 7.2

Verdeling (%) van gezinnen op land- en tuinbouwbedrijven naar totaal gezinsinkomen, 2001-2006

Bron: Informatienet.

Grote inkomensverschillen

Het totale gezinsinkomen moet op diverse bedrijven met meerdere gezinnen gedeeld worden. Gemiddeld is het inkomen per gezin in 2006 ongeveer 55.000, maar dit bedrag verschilt sterk tussen de gezinnen (figuur 7.2). Ter vergelijking, het bruto modale inkomen zoals door het CPB gebruikt bedraagt 30.164 euro. Voor ongeveer 29% van de gezinnen zal in 2006 een totaal inkomen van minder dan 25.000 euro resteren, terwijl het voor 15% hoger dan 100.000 euro zal zijn. De inkomensverdeling is in 2006 vergelijkbaar met die in 2005, maar beduidend gunstiger dan in de periode 2002-2004. Uit een nadere analyse van de inkomensverdeling in 2004 en 2005 blijkt dat het veelal dezelfde bedrijven zijn die een hoog of laag inkomen realiseren.

7.7 SECTORRESULTATEN

7.7.1 PRODUCTIEWAARDE

De productiewaarde van de Nederlandse land- en tuinbouw steeg in 2006 met 6% tot ruim 22 mrd. euro (tabel 7.14), vooral - evenals in 2005 - door de hogere prijzen. Dit gold voor alle sectoren, maar met name de plantaardige sector. Binnen de tuinbouw zorgden vooral de prijsstijgingen van groenten en fruit voor de toename van de productiewaarde.

De hogere prijzen voor fruit worden deels veroorzaakt door de hoge prijzen in 2005.

Een aantal specifieke seizoensproducten - appels, peren en aardappelen - wordt namelijk teruggerekend naar kalenderjaar. Ook in de sierteeltsector werden hogere prijzen gehaald.

De toename van de bruto productiewaarde van de veehouderij is voor het tweede achtereenvolgende jaar vooral te danken aan de prijsstijgingen in de intensieve veehouderij. Uitzondering hierop is de prijs van pluimveevlees, die ook dit jaar laag bleef.

Tabel 7.14

Bruto productiewaarde van de land- en tuinbouw, 2004-2006

Productgroep	Waarde (mln. euro)			Index 2006 (2005=100)		
	2004	2005 (v)	2006 (r)	Volume (r)	Prijs (r)	Waarde (r)
Akkerbouwproducten, totaal	2.223	2.059	2.287	91,0	122,0	111,0
Granen	175	164	210	99,0	129,5	128,0
Aardappelen	754	784	959	86,0	142,2	123,0
Suikerbieten	303	258	247	91,0	105,0	95,5
Tuinbouw, totaal	7.859	8.176	8.710	100,5	106,0	106,5
Verse groenten ^a	1.760	1.869	2.085	98,0	113,0	111,0
Vers fruit	447	402	487	103,0	117,0	120,5
Bloemen	2.136	2.219	2.296	96,5	107,0	103,5
Bloembollen	512	491	513	103,0	101,0	104,0
Plant- en boomkwekerij	2.069	2.152	2.252	104,0	100,5	104,5
Rundveehouderij, totaal ^b	4.445	4.646	4.761	101,5	100,5	102,0
Rundvee (excl. kalveren)	599	660	640	100,5	96,5	97,0
Melk	3.565	3.659	3.803	102,5	101,5	104,0
Intensieve veehouderij, totaal	3.688	3.844	4.109	101,0	106,0	107,0
Kalveren	861	854	995	105,0	111,0	116,5
Varkens	2.047	2.176	2.318	100,5	106,0	106,5
Pluimvee	514	546	497	99,0	92,0	91,0
Eieren	253	253	290	101,5	113,0	114,5
Overige landbouw	2.217	2.240	2.287	100,5	101,5	102,0
Totaal land- en tuinbouw	20.443	20.965	22.154	100,0	105,5	105,5

^a Inclusief champignons;

^b Inclusief producten schapen- en geitenhouderij.

Bron: CBS; raming 2006 LEI.

De prijsstijgingen zijn nog enigszins beperkt, omdat de ontkoppelde subsidies voor diverse producten niet meer worden meegenomen in de productiewaarde. Deze komen terug in de niet-productgebonden subsidies (tabel 7.15).

7.7.2 TOEGEVOEGDE WAARDE

Omdat de productiewaarde harder is gestegen (+6%) dan de kosten van de aangekochte goederen en diensten (+5%), is de bruto toegevoegde waarde van de Nederlandse land- en tuinbouw toegenomen met 7% tot 9,5 mrd. euro (tabel 7.15). De hogere kosten van goederen en diensten zijn vrijwel geheel het gevolg van hogere prijzen, vooral van energie en daarmee ook van kunstmest. De verbetering van de ruilvoet in 2006 - de kosten (+5%) stegen minder snel dan de opbrengstprijzen (+6%) - is een van de belangrijkste redenen voor deze positieve ontwikkeling.

De netto toegevoegde waarde steeg met bijna 0,7 mrd. euro (+12%). Het verschil tussen de toename van de bruto en netto toegevoegde waarde wordt deels veroorzaakt door een hoger bedrag aan niet-productgebonden subsidies. Deels zijn dit bedragen voor 2007, die al in december 2006 worden uitgekeerd. De afschrijvingen namen met ruim 2% toe, vooral door hogere prijzen.

Tabel 7.15

Toegevoegde waarde van de land- en tuinbouw, 2004-2006

	Waarde (mln. euro)			Index 2006 (2005 = 100)		
	2004	2005 (v)	2006 (r)	Volume (r)	Prijs (r)	Waarde (r)
Totale bruto productie	20.443	20.965	22.154	100,0	105,5	105,5
Aangekochte goederen en diensten	12.010	12.146	12.687	100,0	104,5	104,5
Zaaizaad	954	987	987	99,0	101,0	100,0
Veevoeder	3.676	3.386	3.533	100,5	103,5	104,5
Energie	1.467	1.735	1.995	100,0	115,0	115,0
Kunstmest	284	300	324	100,0	108,0	108,0
Overige goederen en diensten	4.562	4.652	4.747	99,5	102,5	102,0
Bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen	8.433	8.819	9.467	100,5	106,5	107,5
Afschrijvingen	2.658	2.730	2.840			104,0
Heffingen ^a	391	422	425			100,5
Subsidies ^a	341	322	502			156,0
Netto toegevoegde waarde	5.726	5.989	6.704			112,0

^a Niet-productgebonden.

Bron: CBS; raming 2006 LEI.

Tabel 7.16

Netto toegevoegde waarde en resterend inkomen van de land- en tuinbouw, 2001-2006

	2001	2002	2003	2004	2005 (v)	2006 (r)
Waarde (mln. euro)						
Netto toegevoegde waarde	6.544	5.813	6.259	5.726	5.989	6.704
Betaalde loonkosten	2.044	2.237	2.287	2.312	2.262	2.260
Betaalde rente en (netto) pacht	1.113	987	1.237	1.153	1.212	1.191
Resterend inkomen	3.385	2.590	2.737	2.261	2.515	3.254
Indexcijfers (2001 = 100)						
Netto toegevoegde waarde, reëel	100	86	90	81	84	93
Idem, per arbeidskracht	100	87	92	86	90	103
Totaal resterend inkomen, reëel	100	74	76	62	68	87
Idem, per bedrijf	100	79	83	69	77	102
Bron: CBS; raming 2006 LEI.						

7.7.3 RESTEREND INKOMEN

De netto toegevoegde waarde is de beloning voor de inzet van arbeid, grond en kapitaal. Na aftrek van betaalde lonen, rente en pacht blijft het resterend inkomen over (tabel 7.16). In 2006 kwam dit uit op 3,3 mrd. euro, een derde meer dan in 2005. In reële termen nam het agrarische inkomen toe met ruim 10%. Rekening houdend met de ontwikkeling van het aantal arbeidskrachten en het aantal bedrijven zijn de cijfers nog iets positiever. Per arbeidskracht of per bedrijf gemeten ligt het resterend inkomen in reële termen boven het niveau van 2001.

Glastuinbouw en paddestoelenteelt

8

Kernpunten:

- productiewaarde glastuinbouw 6% hoger door betere opbrengstprijzen
- productiewaarde paddestoelen 4% lager door afname teeltoppervlakte
- toegevoegde waarde glastuinbouwcomplex neemt toe, werkgelegenheid neemt af
- lichte verbetering bedrijfsresultaten glastuinbouw- en champignonbedrijven
- schaalvergroting champignonteelt zet door
- sinds 2000 kwart glastuinbouwbedrijven gestopt, samengegaan of overgenomen
- 25% areaal glastuinbouw in handen van 5% grootste bedrijven
- glastuinbouwbedrijven investeren vooral in nieuwe kassen en machines
- kostenreductie en kwaliteitsverbetering belangrijkste doelen glastuinbouwbedrijven

8.1 HET GLASTUINBOUWCOMPLEX

8.1.1 ALGEMEEN

In 2006 is de productiewaarde van de Nederlandse glastuinbouw met 6% gestegen en werd de grens van 5 mrd. euro gepasseerd (tabel 8.1). De stijging van de productiewaarde is vooral toe te schrijven aan hogere opbrengstprijzen voor sierteeltproducten en glasgroenten (§8.3.1).

De toegevoegde waarde van het op binnenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde glastuinbouwcomplex (inclusief paddestoelen) is de afgelopen jaren licht toegenomen tot 4,6 miljard in 2005 (tabel 8.2). Binnen de glastuinbouwkolom daalde het primaire aandeel naar 66%. Daarbinnen is de bijdrage van de snijbloementeel het

Tabel 8.1

Productiewaarde (mln. euro) glastuinbouw en paddestoelenteelt, 1990-2006

	1990	1995	2000	2005	2006 (v)	Mutatie (%)
Glasgroente	1.173	1.067	1.259	1.215	1.330	9
Snijbloemen	1.480	1.614	2.085	2.198	2.270	3
Pot- en perkplanten	724	865	1.155	1.512	1.620	7
Totaal glastuinbouw	3.377	3.546	4.499	4.925	5.220	6
Paddestoelen	182	245	316	230	220	-4

Bron: Productschap Tuinbouw.

Tabel 8.2

Toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het glastuinbouwcomplex ^a, 2001-2005

	Toegevoegde waarde (factorkosten, mrd. euro) ^b		Werkgelegenheid (1.000 aje)	
	2001	2005 (v)	2001	2005 (v)
Totaal glastuinbouwcomplex	4,4	4,6	67,8	63,8
Aandeel in agrocomplex	20,1%	20,4%	16,0%	16,9%
Primaire productie	3,0	3,0	46,9	44,2
Verwerking	0,0	0,1	-	-
Toelevering	1,1	1,2	16,0	14,5
Distributie	0,3	0,3	4,9	4,6

a Op basis van binnenlandse grondstoffen;
b in lopende prijzen.

NB: door revisie van de Nationale Rekeningen en methodologische veranderingen kunnen cijfers afwijken van eerder gepubliceerde gegevens.

Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

belangrijkst (50% in 2005), gevolgd door die van pot- en perkplanten (33%), glasgroenten (14%) en paddestoelen (4%). De inkomsten uit exportactiviteiten zijn voor dit complex belangrijker dan voor het totale agrocomplex. In de periode 2001-2005 was 91% van het directe en indirecte inkomen van de bloemen-, planten-, en glasgroenteteelt met de buitenlandse afzet verbonden.

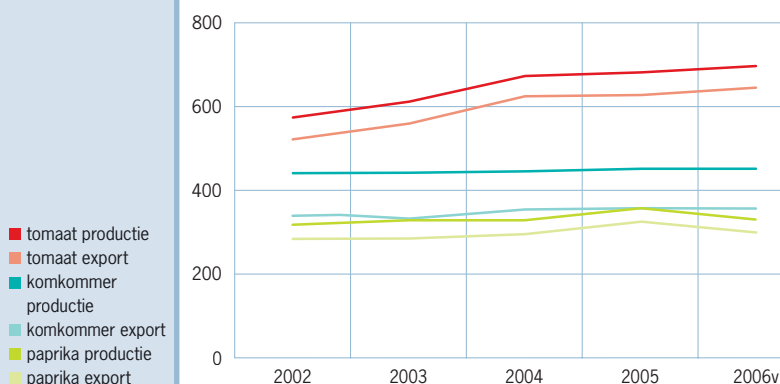
De werkgelegenheid van het aantal werknemers in het glastuinbouwcomplex daalde tussen 2001 en 2005 met 6%. De betekenis van het glastuinbouwcomplex voor de werkgelegenheid van het totale agrocomplex nam met bijna 1 procentpunt toe tot 16,9%. In deze cijfers zijn de niet-regelmatig werkzame arbeidskrachten (seizoens- of gelegenheidswerkers), die hoofdzakelijk werken in de verschillende tuinbouwsectoren, niet meegenomen (zie ook §7.2.1).

8.1.2 GLASGROENTEN

De meest geteelde glasgroenten in Nederland zijn tomaat, paprika en komkommer. In 2006 werd circa 675 miljoen kg tomaten geoogst (figuur 8.1). De grotere productie van tomaten de afgelopen jaren is het gevolg van areaaluitbreiding en - tot 2005 - een hogere productie per m². De laatste twee jaar is de productie per m² echter gedaald. Ook bij paprika, komkommer en aubergine bleef in 2006 de productie per m² achter. De paprikaproductie was in 2006, ook vanwege een daling van het areaal, weer terug op het niveau van 2004 na de recordproductie van 345 miljoen kg in 2005. De productieomvang van komkommers is over de jaren heen vrij stabiel, ondanks een daling van het areaal; de productie van aubergines daarentegen steeg met 21% ten opzichte van 2002 (CBS, 2007a).

Figuur 8.1

Productie en export (mln. kg) van de belangrijkste glasgroenten, 2002-2006

Bron: CBS 2007a; PT 2007.

Wisselend beeld export

Het merendeel van de in Nederland geteelde glasgroenten wordt geëxporteerd. Buurland Duitsland is het belangrijkste afzetland. Bij komkommers is het aandeel van Duitsland in de export circa 70%, bij tomaten ongeveer de helft. Na Duitsland is het Verenigd Koninkrijk de belangrijkste exportmarkt. In 2006 nam de export van vruchtgroenten naar het Verenigd Koninkrijk echter af, met uitzondering van komkommers. De totale export van komkommers lag op ongeveer hetzelfde niveau als in 2005. Daarentegen nam de uitvoer van tomaten als gevolg van uitbreiding van het areaal met bijna 3% toe, terwijl paprika's (-8%) en aubergines (-3%) negatieve groeicijfers noteerden. De totale export van verse groenten inclusief re-export nam iets af (-0,4%) en bedroeg ruim 2,6 mln. ton (PT, 2007).

Grote diversiteit in handelsbedrijven

Circa 1.200 bedrijven zijn actief in de handel, import, export en bewerking van verse groente en fruit. Circa 80% van deze bedrijven heeft een omzet van minstens 0,5 mln. euro. Onderverdeeld naar type gaat het om circa 430 binnenlandse groothandels-, 300 export- en 125 importbedrijven en 100 tussenhandelaren (inclusief sorteer- en pakstations). Circa 3% van de bedrijven zet meer dan 50 mln. euro om. Onder de binnenlandse groothandelsbedrijven bevinden zich zeer verschillende bedrijfsvormen. Tot deze groep worden onder andere gerekend: 1) 'algemene' levensmiddelen- of horecagroothandelaars die ook verse groenten en fruit verkopen; 2) gespecialiseerde groenten- en fruitgroothandelaars die zich voornamelijk richten op Nederlandse supermarktorganisaties; 3) gespecialiseerde groothandelaars die voornamelijk aan collega-

groothandelaren verkopen; 4) grote of middelgrote exporteurs die een deel van hun producten afzetten aan binnenlandse afnemers; 5) grossiers die zich hoofdzakelijk richten op agf-speciaalzaken, allochtone detailhandelaren en ambulante handelaren; 6) groentebewerkingsbedrijven. In totaal zijn naar schatting circa 13.500 werknemers in vaste dienst werkzaam in de handel van groente en fruit (Frugi Venta, 2006). Een uitgebreidere toelichting op de (glas)groente- en fruitketen is opgenomen in §9.1.

De binnenlandse markt in kaart

Bijna 20% procent van de in Nederland geteelde groente, wordt op de binnenlandse markt afgezet. De Nederlandse consument kocht in 2005 meer verse groenten, het volume nam met 5% toe tot 527 miljoen kilo. De eerste drie kwartalen van 2006 vertoonden daarentegen een lichte daling (-1%). De populairste groenten op basis van bestedingen zijn: sla, tomaat, komkommer en paprika. Van de totale Nederlandse consumptie van verse groente is 20% van buitenlandse origine. Het belang van de supermarkt als aankoopkanaal voor verse groenten neemt nog steeds toe. In 2005 verliep 84% van de huishoudelijke aankopen van verse groenten via de supermarkt, 7% via de markt en 5% via de groentewinkel (Slagboom en Van den Berg, 2007).

8.1.3 SNIJBLOEMEN EN POTPLANTEN

De Nederlandse bloemenveilingen, groothandelaren, importeurs en exporteurs vervullen een belangrijke rol in de internationale handel in sierteeltproducten. Eind 2006 hebben de twee grootste bloemenveilingen, FloraHolland (marktaandeel 54%) en Bloemenveiling Aalsmeer (marktaandeel 44%), aangekondigd per 1 januari 2008 te willen fuseren. De belangrijkste redenen voor de fusie zijn de wereldwijde sterke groei van grootschalige productie en handel in bloemen en planten alsook de toenemende concurrentie. Met de fusie beogen de veilingen één mondiale coöperatie met een netwerk van marktplaatsen te realiseren, waardoor telers en kopers effectiever en efficiënter bediend kunnen worden (Bloemenveiling Aalsmeer en FloraHolland, 2006). Ook aanvoerders van buiten de EU kunnen straks lid worden van de nieuwe fusieveiling. Op dit moment kent alleen Bloemenveiling Aalsmeer deze mogelijkheid (Bloemenveiling Aalsmeer en FloraHolland, 2007).

Voor 2007 zijn door beide veilingen diverse informatiebijeenkomsten gepland met de leden (telers), die uiteindelijk gevraagd zullen worden in te stemmen met de fusieplannen. Ook lopen er gesprekken met de VGB, de brancheorganisatie van groothandelaren in bloemkwekerijproducten. In een eerste reactie op de fusieplannen heeft de brancheorganisatie aangegeven zowel voordelen (kostenreductie) als nadelen (log, bureau-cratisch apparaat) te zien. Een definitief oordeel over de fusieplannen wil de VGB nog niet

uitspreken (VGB, 2006a en 2006b). Begin 2007 heeft de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) op basis van een eerste onderzoek naar de veilingfusie te kennen gegeven dat vervolgonderzoek nodig is en een vergunning voor het tot stand brengen van de fusie vereist is. Reden hiervoor is dat het gezamenlijk marktaandeel op het gebied van veiling- en bemiddelingsdiensten voor sierteeltproducten in Nederland na de fusie meer dan 90% bedraagt. Het onderzoek in de vergunningsfase zal zich met name richten op de vraag in hoeverre afzetkanalen buiten de veiling om (in binnen- en buitenland) een voldoende reëel alternatief vormen voor de diensten van beide veilingen (NMa, 2007). In reactie hierop hebben beide veilingen te kennen geven dat de NMa zich in haar onderzoek niet alleen op de Nederlandse markt moet richten, maar op de Europese sierteeltmarkt (Bloemenveiling Aalsmeer en FloraHolland, 2007).

Bloemenveilingen: hogere omzet door hogere prijzen

De totale omzet (inclusief import) van de Nederlandse bloemenveilingen bedroeg in 2006 3.975 mln. euro (figuur 8.2), dit is 5,2% meer dan in 2005. Marktleider FloraHolland wist de sterkste omzetgroei te realiseren (6,5%). Bloemenveiling Oost Nederland zag de omzet dalen (-3,4%). De productgroep kamerplanten kende de grootste omzetgroei (7,7%), gevolgd door tuinplanten en snijbloemen met beide iets meer dan 4% groei. Bij snijbloemen nam de veilingomzet van importbloemen (6,4%) sterker toe dan van bloemen van Nederlandse bodem (3,5%). Wel was zowel de binnenlandse als de buitenlandse aanvoer lager dan het jaar ervoor. De daling van de Nederlandse aanvoer hangt samen met de daling van het areaal (zie §8.2.1). Overigens zijn bij de aanvoer vanuit het buitenland ook vaak Nederlandse kwekers betrokken, die bijvoorbeeld in Afrika een (neven)vestiging hebben.

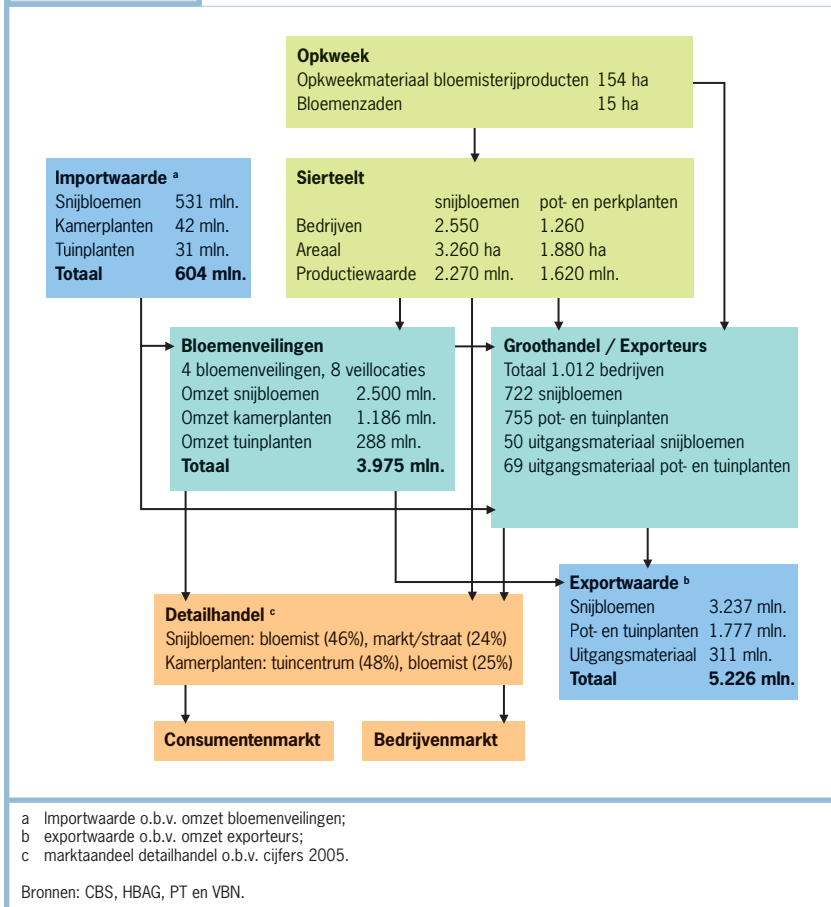
Bij kamerplanten kwam de omzetstijging volledig op het conto van het Nederlands product daar de importomzet met 2% afnam. Bij alle drie de productgroepen is de omzetstijging het gevolg van hogere gemiddelde opbrengstprijzen (zie §8.3.1). De hogere omzet werd met name in het tweede en vierde kwartaal behaald. Een absolute topmaand voor de bloemenveilingen was mei met een omzetstijging van 20%. Met name de typische bloemendagen in verschillende, belangrijke afzetlanden en de gunstige weersomstandigheden dreven de vraag op. In juli kelderde de veilingomzet 12,5%, onder andere door de sterk afnemende de vraag naar sierteeltproducten als gevolg van de warmte. Daarentegen bleef in het laatste kwartaal door het zachte winterweer de vraag naar sierteeltproducten goed. Al met al is het weer in 2006 behoorlijk van invloed geweest op de productie en afzet (VBN, 2007a; VBN 2007b).

Afname aantal exporteurs

In 2006 is, deels als gevolg van fusies en overnames, het aantal exporterende groothandelaren opnieuw gedaald. In totaal nam het aantal exporteurs met circa 6,5% af tot 1.012.

Figuur 8.2

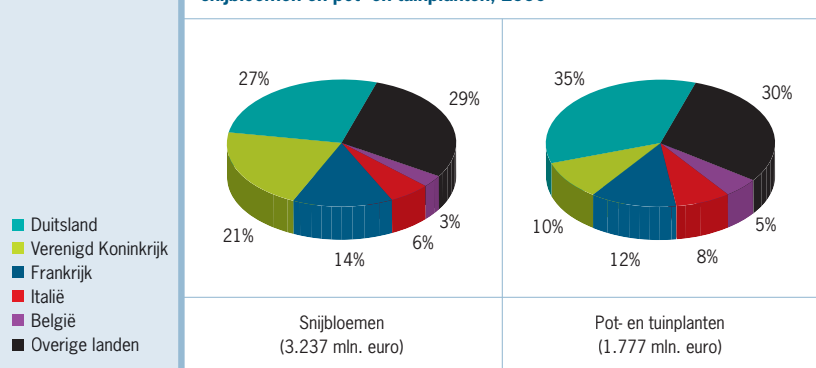
Globaal overzicht sierteeltketen, 2006

De sterkste daling deed zich voor bij exporteurs gespecialiseerd in snijbloemen (-13%). Deze daling, bij een toenemende exportwaarde, wijst op een schaalvergroting in de branche. Dit beeld wordt bevestigd door de sterke afname van het aantal exporteurs met een omzet tot 2 mln. euro (-11%), terwijl het aantal exporteurs met een omzet groter dan 40 mln. euro toenam van 21 naar 25. Veelzeggend is ook dat 38 exporteurs (5% van het totaal) in 2006 de helft van exportwaarde van snijbloemen voor hun rekening namen; 20 exporteurs (3%) realiseerden 50% van de exportwaarde van pot- en tuinplanten (HBAG, 2007a).

Figuur 8.3

Aandeel (%) van de belangrijkste afzetlanden in de export van snijbloemen en pot- en tuinplanten, 2006

Bron: HBAG (2007a).

Exportgroei vooral op niet-traditionele afzetmarkten

In 2006 is opnieuw voor een recordbedrag aan sierteelproducten via Nederland geëxporteerd. In totaal werd voor 3.227 mln. euro aan snijbloemen en voor 1.777 mln. euro aan pot- en tuinplanten uitgevoerd. In deze exportcijfers zijn de steeds grotere, directe handelstromen - waarbij wel Nederlandse handelaren en exporteurs betrokken zijn, maar die buiten Nederland omgaan - niet verwerkt. In 2006 nam de export van pot- en tuinplanten (3,7%) iets sterker toe dan van snijbloemen (3%). Bij beide productgroepen is de exportstijging vooral toe te schrijven aan de hogere inkoopwaarde.

Hoewel de top-5 van afzetlanden nog altijd goed is voor ongeveer 70% van de exportwaarde (figuur 8.3), is de laatste jaren vooral de export naar niet-traditionele afzetmarkten bovengemiddeld gegroeid. Zo steeg de export in 2006 naar de per 1 mei 2004 nieuw toegetreden EU-lidstaten 10 keer harder dan naar de 'oude' EU-landen. Ook de export naar Rusland groeide bovengemiddeld. Bij snijbloemen is Rusland inmiddels het zesde exportland. In hoeverre de aangekondigde verscherpte fytosanitaire maatregelen de exportgroei naar Rusland in 2007 zullen temperen is nog onduidelijk (HBAG 2007a, HBAG 2007b). Opvallend is ook de exportgroei naar de Verenigde Staten, na enkele jaren van teruggang als gevolg van wisselkoersdaling, toegenomen brandstofkosten en concurrentie uit omringende landen. Op langere termijn zal Nederland zich naar verwachting op de Amerikaanse markt alleen handhaven in het duurdere segment en als 'gatenvuller' (Van Galen, 2006).

De thuismarkt in kaart

In Nederland is de bloemist nog altijd het belangrijkste aankoopkanaal voor snijbloemen, maar zijn aandeel daalt: van 50% in 2002 naar 46% in 2005 (figuur 8.2). In dezelfde

periode nam het marktaandeel van de supermarkt toe van 11 naar 15%. Het marktaandeel van de markt is daarentegen met 24% redelijk stabiel. Ook bij kamerplanten staat het marktaandeel van de bloemist, na het tuincentrum het tweede afzetkanaal, onder druk. In 2005 resulteerde dit in omzetsdaling van 3% voor de bloemen- en plantendetailhandel, maar in 2006 werd een omzetgroei van 1,4% genoteerd (KvK, 2007).

Van de totale bevolking kocht bijna de helft in 2005 wel eens een bosje bloemen of een kamerplant. Echter, in de hogere leeftijdsgroepen is het percentage kopers aanzienlijk hoger dan in de jongere. In 2005 werd, na een aantal jaren van dalende bestedingen, gemiddeld per hoofd weer meer geld uitgegeven aan bloemen en planten. Bij planten werd circa 59% besteed aan bloeiende planten en 41% aan groene planten. Bij snijbloemen zijn de monobossen het populairst (48%) gevolgd door het gemengde boeket (37%) (Hamstra en Oosterwijk, 2006).

8.1.4 PADDESTOELEN

In 2006 is de productiewaarde van de paddestoelenteelt in Nederland opnieuw gedaald (-4%) vanwege een daling van de teeltoppervlakte. De opbrengstrijzen lieten een lichte stijging zien ten opzichte van 2005. In totaal werd in Nederland 225 miljoen kilo champignons geproduceerd met een productiewaarde van 220 mln. euro (tabel 8.1).

De (binnenlandse) afzet van verse champignons verloopt hoofdzakelijk via verschillende gespecialiseerde handelsbedrijven. Heveco, één van de grote handelsbedrijven, is in december 2006 failliet verklaard. Dat is mede een gevolg van de slechte resultaten in de champignonsector van de afgelopen jaren.

Exportvolume gedaald

De totale export van verse Nederlandse champignons bedroeg in 2006 bijna 78,5 miljoen kilo. Meer dan de helft werd uitgevoerd naar het Verenigd Koninkrijk. Daarnaast hadden Duitsland (25%) en Frankrijk (15%) een aanzienlijk aandeel in de export. Ten opzichte van 2005 is het exportvolume afgenomen met 5,4%. Dit is voornamelijk het gevolg van een daling van de afzet in Duitsland en in mindere Frankrijk en Zweden. Op de Duitse en Engelse markt voor verse champignons wordt steeds meer de concurrentie gevoeld van vooral Polen. Ook bij champignonconserven ondervindt het Nederlandse product concurrentie van Polen, en daarnaast van Frankrijk, China en Spanje. Circa 90% van de export van verse champignons wordt door 11 exporteurs gerealiseerd. Dit zijn gespecialiseerde exporteurs; meer dan 75% van hun exportomzet betreft champignons. Ook zijn er enkele tientallen kleinere exporteurs van verse champignons (Van den Berg, 2007).

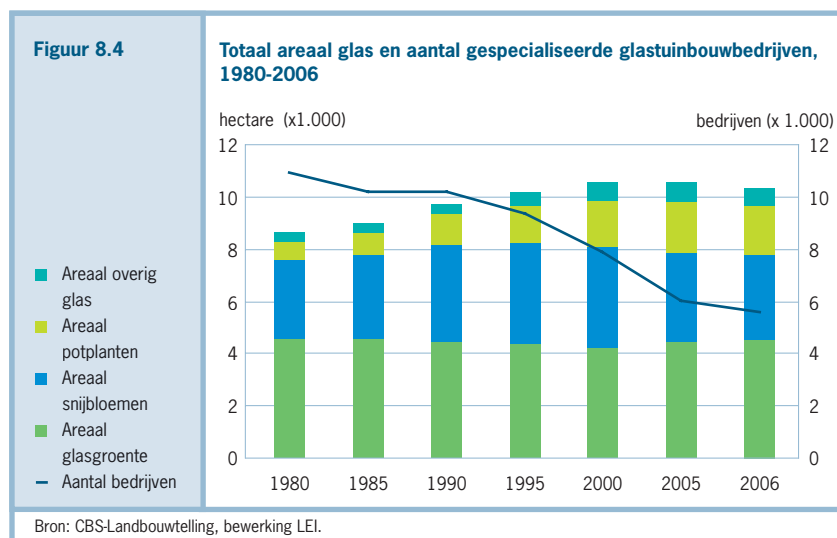
Lichte stijging in de consumptie

In de eerste helft van 2006 hebben de Nederlandse huishoudens meer paddestoelen (+2%) gekocht dan vorig jaar. De toename geldt zowel champignons als overige paddestoelen (o.a. kastanjechampignon en oesterzwam). De gemiddelde consumentenprijzen van alle soorten paddestoelen waren in de eerste zes maanden hoger dan het jaar ervoor. Het aandeel van de supermarkten in het door de detailhandel verkochte volume champignons steeg van 85% in 2002 naar 90% in 2005. Dit is ten koste gegaan van de afzet via de markt en de groentewinkel (Van den Berg, 2006).

8.2 STRUCTUUR VAN PRIMAIRE BEDRIJVEN

8.2.1 GLASTUINBOUW

Het aantal bedrijven met glas is in de periode 1980-2006 bijna gehalveerd, van 15.770 naar 8.020. Ook het aantal gespecialiseerde glastuinbouwbedrijven halveerde bijna; van circa 11.000 in 1980 naar circa 5.660 in 2006 (figuur 8.4). Vooral na 2000 is het aantal gespecialiseerde glastuinbouwbedrijven sterk afgenomen: in zes jaar tijd met 28%. Dit is evenveel als in de twintig jaar daarvoor. De laatste zes jaar is dus ruim één op de vier glastuinbouwbedrijven gestopt, samengegaan of overgenomen. De afname deed zich in alle drie de sectoren voor, maar het sterkst in de glasgroenteteelt en de snijbloementeel.

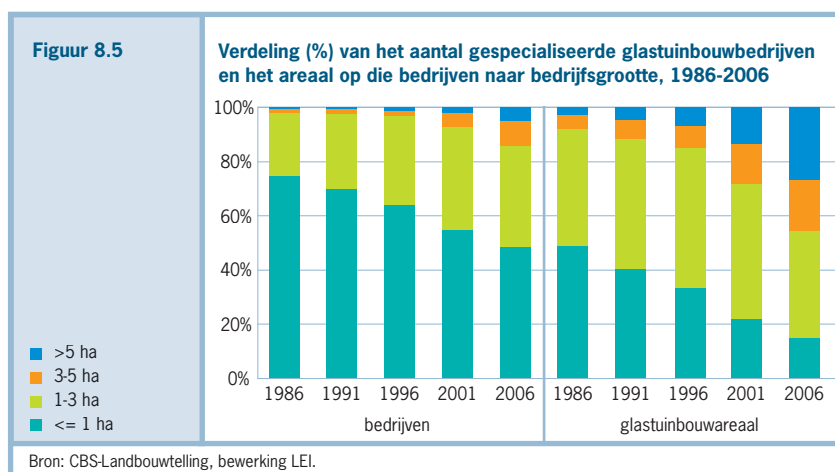
Verschuivingen in het areaal glastuinbouw

Hoewel het areaal glastuinbouw in 2006 met zo'n 160 ha afnam, is dit al jaren redelijk stabiel en schommelt het rond de 10.500 ha. Wel zijn de verschillen in areaal-ontwikkeling tussen de sectoren in de periode 2000-2006 groot, mede als gevolg van marktontwikkelingen. Zo nam het areaal snijbloemen vanaf 2000 met 17% af. Tot de sterke dalers behoren: roos, chrysant, gerbera, freesia en lelie. Groei was er onder andere bij snij-anthurium. Ook de potanthurium is in areaal toegenomen. Ditzelfde geldt voor de populaire potorchidee phalaenopsis, waarvan in 2006 het areaal met 23 ha toenam tot 99 ha. Bij groene planten valt vooral de sterke daling van het areaal Ficus op; van 89 ha in 2000 naar 59 ha in 2006. In totaal nam het areaal bloeiende potplanten in de jaren 2000-2006 met 23% toe. Het areaal groene planten nam met zo'n 6% af, vooral door de sterke daling in het laatste jaar. In dezelfde periode nam het areaal glasgroenten met circa 8% toe. Vooral tomaat was de sterke motor achter de areaaluitbreiding. In 2006 doorbrak het areaal tomaten zelfs de grens van 1.000 ha. Ook het areaal paprika breidde de afgelopen jaren gestaag uit, maar nam in 2006 in omvang af na de slechte prijsvorming in 2005. Rood ($\pm 50\%$) is de meest geteelde kleur paprika, gevolgd door geel ($\pm 25\%$) en groen ($\pm 16\%$).

Schaalvergroting zet door

De afgelopen decennia heeft zich een aanzienlijke schaalvergroting in de glastuinbouw voorgedaan. De belangrijkste drijfveren hiervoor zijn van bedrijfseconomische (kostprijsverlaging), markttechnische (voldoende marktomvang) of teelttechnische aard. In de sierteelt is de schaalvergroting iets minder hard gegaan dan in de glasgroenteteelt, daar is vooral sprake geweest van kapitaalintensivering (automatisering en mechanisering). Ter illustratie enkele cijfers: in 1986 was ongeveer driekwart van alle gespecialiseerde glastuinbouwbedrijven 1 ha of kleiner en kwamen bedrijven van 5 ha of groter niet voor (figuur 8.5). Twintig jaar later is zo'n 5% van alle gespecialiseerde glastuinbouwbedrijven 5 ha of groter, in de glasgroenteteelt zelfs 10%. De gemiddelde bedrijfsgrootte is in de jaren 1986-2006 verdubbeld van 0,8 ha naar 1,7 ha. Sierteeltbedrijven zijn gemiddeld kleiner (1,4 ha), glasgroentebedrijven gemiddeld groter (2,4 ha). De meeste glasgroentebedrijven (43%) zijn tussen de 1 en 3 ha groot. In de sierteelt zijn de meeste bedrijven kleiner dan 1 ha; het gaat om 54% van de snijbloemen- en 58% van de potplantenbedrijven. Circa 10% van de sierteeltbedrijven is groter dan 3 ha.

Ondanks de sterke toename van het aantal grote bedrijven, was in 2006 nog altijd bijna de helft van de glastuinbouwbedrijven 1 ha of kleiner. Deze bedrijven vertegenwoordigen echter samen slechts 15% van het areaal glastuinbouw, terwijl de 5% bedrijven groter dan 5 ha samen meer dan een kwart van het areaal glastuinbouw in handen hebben. In de glasgroentesector heeft 10% van de bedrijven een omvang van 5 ha of meer en bijna 40% van het areaal glasgroenten in bezit.

De specialisatiegraad in de glastuinbouw, uitgedrukt als areaal glastuinbouw op gespecialiseerde glastuinbouwbedrijven, is van oudsher hoog. In de loop van de jaren is dit percentage nauwelijks veranderd, in 2006 lag het op 92%.

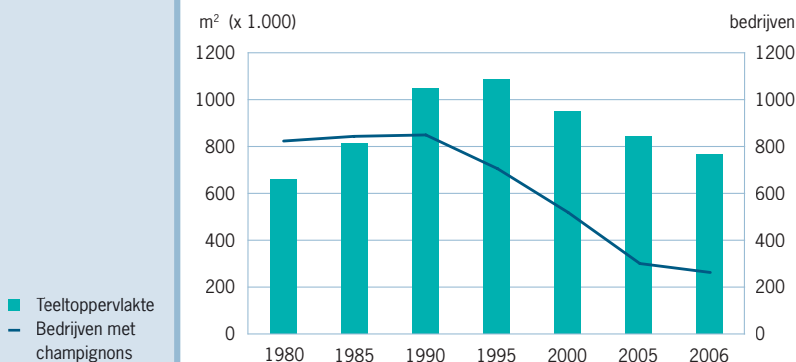
Areaal en aantal biologische bedrijven

In de glastuinbouw wordt op beperkte schaal biologisch geteeld. In 2006 ging het om circa 4 ha sierteelt en circa 74 ha glasgroenteteelt. Het areaal biologische glasgroenteteelt is weer bijna terug op het niveau van begin deze eeuw. Tomaat is de meest geteelde biologische glasgroente, met ruim een derde van het areaal, gevolgd door paprika en komkommer. Het aantal bedrijven met biologische glasgroenteteelt bedroeg in 2005 circa 62 (Biologica, 2006; Biologica, 2007).

8.2.2 CHAMPIGNONTEELT

Het aantal champignonbedrijven is in 2006 met ruim 10% afgenomen ten opzichte van het jaar ervoor en tot onder de 300 gezakt. Hiermee heeft de daling in het aantal champignonbedrijven van de afgelopen jaren zich doorgezet. In vergelijking met 2000 is het aantal bedrijven bijna gehalveerd. Het areaal is in 2006 gedaald tot 77 hectare; een afname van ruim 9% in vergelijking met 2005 (figuur 8.6). Belangrijke verklarende factor voor deze krimp is het slechte tot matige bedrijfsresultaat van de afgelopen jaren (§8.3.2). Op circa 47% van de teeltoppervlakte en bij 22% van de bedrijven werd in 2006 machinaal geoogst.

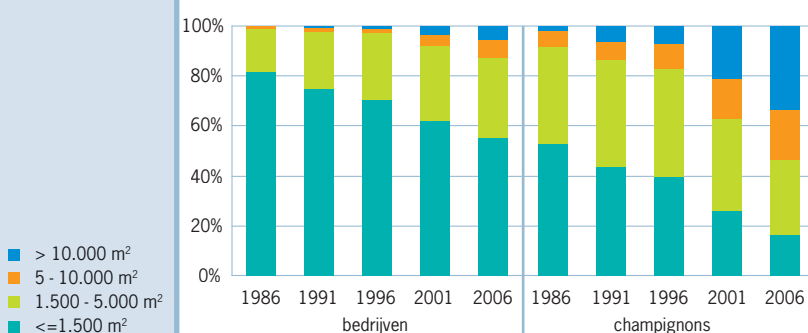
Figuur 8.6

Aantal bedrijven met champignons en aantal m², 1980-2006

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Figuur 8.7

Verdeling (%) van het aantal champignonbedrijven en de teeltoppervlakte op die bedrijven naar bedrijfs grootte, 1986-2006

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Sterke afname aantal kleine bedrijven

In de jaren 2001-2006 is de al eerder ingezette schaalvergroting in de champignonsector onverminderd doorgegaan. De gemiddelde teeltoppervlakte per bedrijf nam in deze periode toe van ongeveer 2.050 m² naar circa 2.700 m², een stijging van ruim 30%. Deze toename is mede het gevolg van een daling van het aantal kleine bedrijven. Ten opzichte van 2001 is het aantal kleine bedrijven (< 1.500 m²) gedaald met 50%. Ter vergelijking: het aantal bedrijven met een teeltoppervlakte groter dan 5.000 m² nam slechts af met 8%.

Terugblikkend op de afgelopen 20 jaar blijkt het aandeel van de kleine bedrijven afgenomen te zijn van ruim 80% in 1986 naar 55% in 2006 (figuur 8.7).

In 2006 behoorde nog slechts 16% van de totale teeltoppervlakte aan deze kleine bedrijven toe. Het aandeel van de grote bedrijven ($> 5.000 \text{ m}^2$) is sterk gegroeid; naar 13% in 2006. Deze bedrijven hadden in 2006 iets meer dan helft van de totale teeltoppervlakte in eigendom.

8.3. **BEDRIJFSRESULTATEN**

8.3.1 **GLASTUINBOUWBEDRIJVEN**

In 2006 is het resultaat van de totale glastuinbouwsector licht verbeterd ten opzichte van 2005. Vooral de hogere opbrengstprijzen voor diverse glastuinbouwproducten hebben hieraan bijgedragen. Zo herstelden de prijzen van paprika's zich na het teleurstellende jaar 2005 en was de middenprijs voor tomaten enkele procenten hoger. Bij komkommers lagen de opbrengstprijzen op min of meer hetzelfde niveau als het jaar ervoor. Daartegenover stond dat de kg-productie per m^2 van de belangrijkste glasgroenten in 2006 lager was. Tot en met juni lag de productie veelal ongeveer op het niveau van 2005. Daarna is een achterstand ontstaan, welke grotendeels het gevolg is van de bijzondere weersomstandigheden in de zomermaanden. Zo zorgde de hete juli maand met een hoge lichtinstraling voor relatief veel stress in het gewas, waardoor het uit balans raakte. Daarbovenop kreeg het gewas in augustus een extra klap door het donkere weer. Uiteindelijk lagen de geldelijke opbrengsten voor het gemiddelde glasgroentebedrijf bijna 8% hoger dan in 2005.

Snijbloemen en potplanten brachten in 2006 gemiddeld eveneens meer op. De top-5 van snijbloemen (op basis van veilingomzet: roos, chrysant, tulp, lelie en gerbera) noteerde hogere opbrengstprijzen, gerbera uitgezonderd. Een soortgelijk beeld deed zich voor bij kamerplanten, waar phalaenopsis, anthurium, kalanchoe en de productgroep overige orchideeën hogere opbrengstprijzen behaalden, terwijl dracaena enkele centen moest inleveren. Aan de prijsstijging lag onder andere een daling van de veilingaanvoer van snijbloemen (-3,7%) en kamerplanten (-1,8%) ten grondslag. Ook in de sierteelt speelde het bijzondere zomerweer de productie parten. Gemiddeld namen de financiële opbrengsten van sierteeltbedrijven met 5 à 6% toe.

De energiekosten zijn in 2006, net als in 2005, gestegen. Gemiddeld was de commodityprijs (= variabele gasprijs) 25% hoger. Afhankelijk van de contractvorm was dit percentage per bedrijf hoger of lager. Ook de kosten voor rente en afschrijvingen zijn als gevolg van de hogere rentestand en grotere investeringen toegenomen. De arbeidskosten waren nagenoeg stabiel. Per saldo stegen de kosten per m^2 met circa 3,5% (pot- en perkplantenbedrijven) tot circa 5,5% (glasgroentebedrijven).

Gemiddeld genomen zijn de bedrijfsresultaten en inkomens in 2006 verbeterd doordat de opbrengsten sterker stegen dan de kosten (tabel 8.3). De rentabiliteit van

Tabel 8.3

Resultaten van glastuinbouwbedrijven naar type, 2002-2006

	glasgroenten- bedrijven	snijbloemen- bedrijven	potplanten- bedrijven	Totaal glastuinbouw- bedrijven
Kenmerken, 2006 ^a				
Aantal bedrijven	1.660	2.410	1.130	5.200
Oppervlakte glas per bedrijf (ha)	1,8	1,4	1,2	1,5
Nge per bedrijf	274	238	273	258
Ondernemers per bedrijf	1,7	1,9	1,7	1,8
Opbrengsten/kosten (%)				
2002-2004	97	93	100	96
2005	91	93	100	94
2006 (r)	93	94	102	96
Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro)				
2002-2004	76,6	48,0	79,0	64,2
2005	30,9	46,4	87,1	50,5
2006 (r)	54,6	64,8	110,0	73,5
a bedrijven tussen 16 en 1.200 ege				
Bron: Informatienet.				

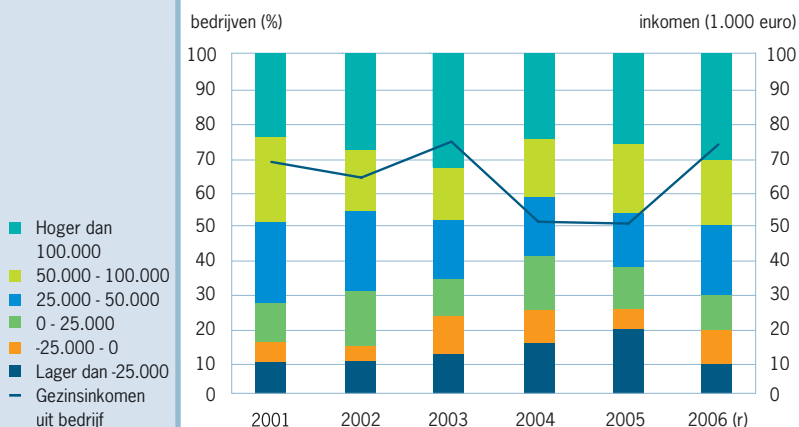
het gemiddelde glastuinbouwbedrijf nam met 2%-punten toe tot 96%. Potplantentelers behaalden gemiddeld de hoogste rentabiliteit (102%). De inkomensverbetering liep uiteen van 18.000 euro voor snijbloementelers tot bijna 24.000 euro voor glasgroentetelers. Voor het gemiddelde glastuinbouwbedrijf kwam het gezinsinkomen uit bedrijf op 73.500 euro uit. Aangevuld met het inkomen van buiten bedrijf, was dit voldoende om in het levensonderhoud te voorzien en te voldoen aan de betalingsverplichtingen (o.a. premies en belastingen). Hierdoor werd gemiddeld per bedrijf bespaard. Dit in tegenstelling tot de voorgaande twee jaren toen ontspaard werd. Echter, de verschillen tussen de bedrijven zijn groot. Zo wisten pot- en perkplantenbedrijven aanzienlijke besparingen te realiseren, terwijl groente- en snijbloemenbedrijven rond de nullijn uit kwamen.

Grote spreiding gezinsinkomen uit bedrijf

De grote verschillen tussen de bedrijven blijken ook uit de spreiding in het gezinsinkomen uit bedrijf (figuur 8.8). Hoewel het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf in 2006 73.500 euro bedroeg, behaalde circa 20% van de glastuinbouwbedrijven een negatief gezinsinkomen uit bedrijf. Daartegenover staat dat ongeveer 30% van de glastuinbouwbedrijven een gezinsinkomen van meer dan 100.000 euro wist te behalen. Van het gezinsinkomen uit bedrijf moet op glastuinbouwbedrijven gemiddeld meer dan één gezin rond komen. Rekening houdend met het inkomen dat buiten bedrijf verdiend werd, bedroeg het gemiddelde inkomen per gezin in 2006 circa 67.000 euro (tabel 8.4).

Figuur 8.8

Verdeling (%) van glastuinbouwbedrijven naar gezinsinkomen uit bedrijf, 2001 - 2006

Bron: Informatienet.

Tabel 8.4

Inkomensvorming (1.000 euro) van glastuinbouwbedrijven, 2002-2006

	2002-2004	2005	2006
Gezinsinkomen uit bedrijf	64,2	50,5	73,5
Inkomsten buiten bedrijf	5,2	8,3	6,5
w.v. arbeid	3,0	2,5	2,5
vermogen	-0,2	4,1	2,0
overig	2,4	1,7	2,0
Totaal gezinsinkomen	69,4	58,5	80,0
Idem per gezin	58,2	49,6	67,0

Bron: Informatienet.

Overigens is de grote spreiding in gezinsinkomen vooral het gevolg van uiteenlopende bedrijfsresultaten en in mindere mate van verschillen in inkomen van buiten het bedrijf.

Inkomensverschillen tussen de jaren

Om inzicht te krijgen in inkomensverschillen tussen jaren, zijn de glastuinbouwbedrijven uit het Informatienet in 2004 en 2005 op basis van rangorde in het gezinsinkomen per gezin ingedeeld in drie even grote groepen. Hieruit blijkt dat circa 60% van de bedrijven die in 2005 in de hoogste inkomensgroep viel, ook in 2004 een hoog inkomen had. Daartegenover staat dat bijna de helft van de bedrijven zowel in 2004 als 2005 tot de laagste inkomensgroep behoorden. Ook circa 45% van de

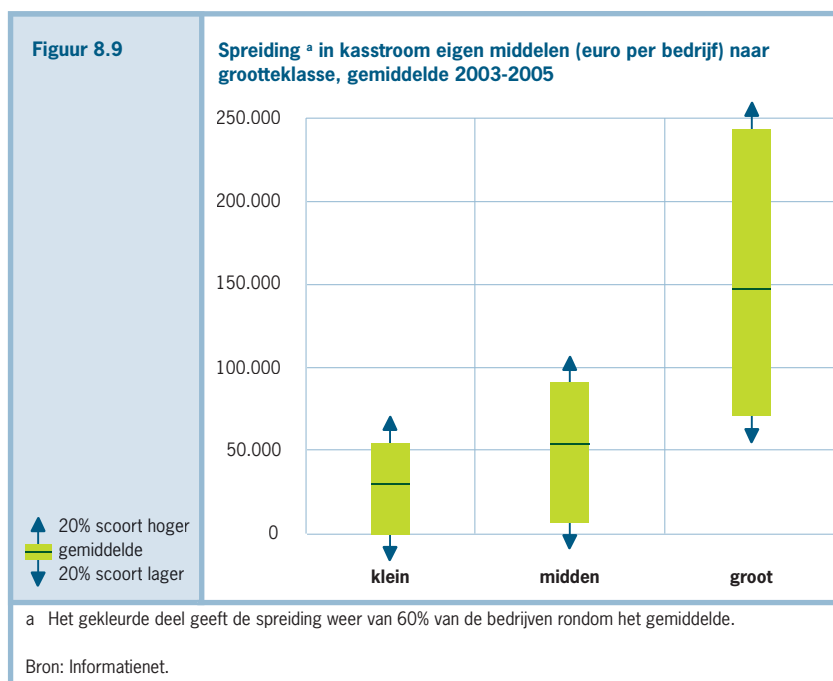
bedrijven uit de middengroep, presteerde het jaar ervoor in de middenmoot. Kortom, een grote groep bedrijven behoorde dus twee jaar achter elkaar tot de best of minst presterende bedrijven. Hoewel dit ongetwijfeld deels samenhangt met de bedrijfsvoering is voorzichtigheid geboden bij het trekken van deze conclusie, omdat ook de prijsontwikkeling van de producten sterk van invloed is op het inkomen. Dit blijkt ook uit het feit dat zich onder de bedrijven die in 2004 tot de laagste inkomensgroep behoorde en in 2005 tot de hoogste inkomensgroep, heel wat tomatentelers bevinden die na een slecht tomatenjaar hun inkomen weer zagen herstellen.

Opbouw arbeidskosten afhankelijk van bedrijfsgrootte

Glastuinbouwbedrijven zijn over het algemeen zeer gespecialiseerde bedrijven. Gemiddeld bestaan, ongeacht de bedrijfsgrootte, de opbrengsten voor meer dan 95% uit gewasopbrengsten. Arbeid is de belangrijkste kostenpost. Echter, naarmate de bedrijfsgrootte toeneemt, neemt het aandeel arbeid in de totale kosten licht af. Dit is het gevolg van een relatief sterke daling van de berekende arbeidskosten. De betaalde arbeidskosten nemen daarentegen wel toe. Daarnaast speelt mee dat de werkzaamheden op grote glastuinbouwbedrijven meer geautomatiseerd zijn. Dit verklaart ook de hogere afschrijvingskosten voor grote bedrijven. Energie is met een aandeel van rond de 17% een belangrijke kostenpost op alle bedrijven, ongeacht de bedrijfsgrootte.

Grote spreiding in kasstroom

Voor glastuinbouwbedrijven is het steeds belangrijker om over voldoende eigen middelen te beschikken om investeringsplannen te financieren. Aangezien de omvang van de productiefactor grond gering is, biedt dit slechts beperkte zekerheid voor de financiers. Dit uit zich ook in de, in vergelijking met andere land- en tuinbouwbedrijven, gemiddeld lagere solvabiliteit van glastuinbouwbedrijven. Banken financieren hierdoor investeringen op glastuinbouwbedrijven steeds vaker op de aanwezigheid van voldoende kasstroom uit eigen middelen, waarmee rente- en aflossingsverplichtingen voldaan kunnen worden. Uit figuur 8.9 blijkt dat er grote variatie is in de gemiddelde kasstroom uit eigen middelen naar grootteklasse, maar ook tussen bedrijven binnen een bepaalde grootteklasse. Naarmate de bedrijfsomvang groeit, neemt ook de spreiding toe. De gemiddelde kasstroom uit eigen middelen van de grote bedrijven bedroeg in de jaren 2003-2005 147.000 euro. Dit is beduidend meer dan de beste bedrijven uit de middengroep. Anderzijds lag de kasstroom van de 20% laagst scorende bedrijven uit de groep grote bedrijven onder het niveau van de 20% best presterende bedrijven uit de middengroep. Ongeacht de bedrijfsomvang zijn de eigen middelen op glastuinbouwbedrijven voornamelijk afkomstig uit de afschrijvingen.

Voor de grote glastuinbouwbedrijven hebben hoge afschrijvingskosten. Zo genereren deze bedrijven een kasstroom uit eigen middelen die het mogelijk maakt bij financiële instellingen vreemd vermogen aan te trekken voor nieuwe investeringen. Zodoende treedt een hefboomfunctie in werking die bedrijven in staat stelt om grote investeringen te verrichten.

Evenals de laatste jaren heeft in de glasgroentesector ook in 2006 een forse stijging van het financieringsvolume (+17%) plaatsgevonden tot ruim 2 mrd. euro. Na jaren van toename laat de sierteeltsector in 2006 een daling (-7%) zien van het financieringsvolume tot 2,2 mrd. euro (Rabobank, 2007).

Vooraf investeringen in machines en kassen

De laatste jaren is door glastuinbouwbedrijven gemiddeld bijna 120.000 euro per jaar geïnvesteerd (tabel 8.5). Ongeveer de helft werd geïnvesteerd in machines en installaties. Vooral door de grotere glastuinbouwbedrijven is veel geïnvesteerd in warmte/kracht-installaties. In de jaren 2003-2006 is het opgesteld w/k-vermogen in eigendom van de tuinders, uitgedrukt in megawatt, verdubbeld (Cogen, 2006). Ook werd door de grotere bedrijven behoorlijk geïnvesteerd in gebouwen, waaronder nieuwe kassen. Volgens cijfers van het CBS (2007b) werden in de periode 2002-2004

Tabel 8.5

Investerings (1.000 euro) per glastuinbouwbedrijf naar bedrijfsomvang, gemiddelde 2003-2005

	Bedrijfsomvang			Totaal
	Klein <150 nge	Midden 150-250 nge	Groot >250 nge	
Investerings	24,8	60,7	306,6	119,7
w.v. grond	0,0	0,1	22,2	7,0
gebouwen	8,7	15,0	105,5	40,2
machines	13,8	24,9	163,8	62,8
overig	2,2	20,7	15,1	9,7

Bron: Informatienet.

gemiddeld iets meer dan 200 bouwvergunningen per jaar verleend voor nieuwbouw van kassen. De laatste twee jaar is dit gezakt tot 187 in 2005 en 172 in 2006. Echter, de gemiddelde bouwoppervlakte per vergunning is wel toegenomen. Cijfers van de branchevereniging van kassenbouwers, AVAG, bevestigen deze lichte afname van het aantal nieuwbouwprojecten in 2006 (385 ha) ten opzichte van 2005 (405 ha). Overigens is dit altijd nog beduidend meer dan de 335 ha die gemiddeld per jaar in de periode 1991-2000 nieuw werd gebouwd (Anoniem, 2007).

Kostenreductie en kwaliteitsverbetering belangrijkste strategische doelstellingen

In de LEHInnovatiemonitor is tuinders gevraagd, welke factoren belangrijk zijn voor het succes van hun bedrijf. Het gaat om factoren met betrekking tot strategie (zoals afstemming binnen de keten en kostenreductie), technologie (zoals nieuwe kennis en nieuwe technologie) en overige factoren.

Op deze vraag zijn door zowel glasgroentelers als siertelers kostenreductie en kwaliteitsverbetering het meest genoemd bij de strategische doelstellingen. Groei en uitbreiding zijn voor glasgroentelers belangrijker dan voor siertelers. Daarentegen hechten siertelers meer waarde aan product vernieuwing en ketenafstemming.

Door beide groepen telers wordt toegang tot nieuwe kennis als belangrijkste technologische succesfactor beschouwd. Glasgroentelers vinden het over het algemeen belangrijk om in samenwerking met anderen innovaties te ontwikkelen, terwijl siertelers iets vaker aangeven zelf te experimenteren en onderzoek te doen.

In vergelijking met 1999 (vorige peildatum) worden met name door glasgroentelers arbeidsomstandigheden, milieuvriendelijk produceren en productveiligheid hoger gewaardeerd als succesfactor voor het bedrijf. Daarmee lijkt de sector een belangrijke stap gemaakt te hebben in de richting van maatschappelijk verantwoord ondernemen en duurzaamheid.

Vertrouwen in de toekomst?

Uit de LEInnovatiemonitor blijkt dat de meeste tuinders de toekomst op korte termijn zonnig inzien. Circa tweederde van alle ondervraagde ondernemers zegt veel of heel veel vertrouwen te hebben in de nabije toekomst van het bedrijf. Ook over de toekomst van het bedrijf over tien jaar is nog zo'n 55% van de tuinders optimistisch. Ongeveer 30% van de bedrijven heeft niet veel vertrouwen in de toekomst op korte termijn, voor de lange termijn is dat 34%. Veelvuldig en vaak in samenhang met elkaar genoemde redenen hiervoor zijn: het bedrijf is te klein, het bedrijf kan niet uitbreiden door beperkingen van ruimtelijke ordening, het bedrijf heeft geen opvolger. Ook de hoge gasprijs is een veel genoemde reden. Zo'n 12% van alle ondervraagden kan getypeerd worden als de zogenaamde zoekers. Op korte termijn denken deze ondernemers met hun bedrijf nog wel mee te kunnen komen, maar voor de lange termijn voorzien ze dat er een duidelijke koerswijziging noodzakelijk is. Deze koerswijziging wordt nogal eens met schaalvergroting geassocieerd. En daar zit voor velen nou net de kneep. Vragen doemen zich op als: wil ik wel uitbreiden, ben ik wel in staat om een groot bedrijf te managen en hoe vind ik een geschikte samenwerkingspartner? Deze vraagstukken kunnen ertoe leiden dat tuinders die de teelt goed in de vingers hebben en een redelijk modern bedrijf bezitten met relatief lage financieringslasten, de lange termijn onzeker en met minder vertrouwen tegemoet zien (Van Galen et al., 2007).

8.3.2 CHAMPIGNONBEDRIJVEN

De bedrijfsresultaten voor champignons staan al enkele jaren onder druk. Na opnieuw een verslechtering van de bedrijfsresultaten in 2005, heeft in 2006 een licht herstel plaatsgevonden. Vooral bij snijbedrijven, die produceren voor de conservenmarkt, is de situatie verbeterd. Door een lager internationaal aanbod lagen de prijzen voor conserven-champignons op een hoger niveau dan het jaar ervoor. Ook de gestegen vraag had een positief effect op de prijzen.

Doordat de plukbedrijven de laatste jaren gemiddeld betere resultaten boekten dan de snijbedrijven zijn in 2006 diverse telers overgestapt op de productie voor de versmarkt. Desondanks noteerden de prijzen voor verse champignons een kleine plus. Dit kwam mede doordat het Nederlandse product twee keer kon profiteren van een flinke productiedaling in Polen, eerst als gevolg van kou en later door warmte.

Aan de kostenzijde kreeg men ook te maken met prijsstijgingen. Door de hogere energieprijzen stegen niet alleen de kosten van gas en elektriciteit, maar ook van compost. Ook de uurlonen zijn in 2006 iets gestegen. Gemiddeld namen de totale kosten met 2-3% per m² toe. Per saldo resulteerde dit in een ongeveer gelijkblijvende rentabiliteit voor de plukbedrijven en een licht herstel van de rentabiliteit van snijbedrijven.

Tabel 8.6

Resultaten van champignonbedrijven, 2002-2006

	2002-2004	2005	2006 (r)
Opbrengsten/kosten (%)	93	90	89 - 94
Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro)	45,2	25,8	31,5 - 41,5
Bron: Informatienet.			

Het gezinsinkomen uit bedrijf nam toe van circa 26.000 euro in 2005 tot gemiddeld 35.500 euro (tabel 8.6).

Doordat de resultaten al jaren lang onder druk staan, liggen de investeringen op een laag niveau. Het uitstaande bedrag aan leningen bij de bank is in 2006 wederom gedaald (Rabobank, 2007).

Opengrondstuinbouw

9

Kernpunten:

- toegevoegde waarde en werkgelegenheid opengrondstuinbouwcomplex nemen toe
- productiewaarde opengrondstuinbouw 6% gestegen, boomteelt 1% gedaald
- groter areaal opengrondsgroenten, bloembollen en boomkwekerij, areaal fruit gelijk
- 45% areaal boomkwekerij in handen van 7% grootste bedrijven
- bedrijfsresultaten vollegrondsgroenten stabiel
- grotere fruitoogst, prijzen peren teleurstellend, resultaten bedrijven licht verbeterd
- marktsituatie bloembollen verder verbeterd, stijging bedrijfsresultaten
- lichte verbetering bedrijfsresultaten boomkwekerij
- kwaliteitsverbetering en kostenreductie belangrijkste strategische doelstellingen

9.1 OPENGRONDSTUINBOUWCOMPLEX

9.1.1 ALGEMEEN

De productiewaarde van de opengrondstuinbouwsector steeg in 2006, na jaren van daling, met 6% (tabel 9.1). In de opengrondsgroenteteelt werd de stijgende lijn voortgezet als gevolg van hogere opbrengstprijzen. De fruitteelt profiteerde van een recordoogst peren en hogere appelprijzen. De productiewaarde in de bloembollenteelt steeg met 5%, waardoor er een einde kwam aan de malaise in de periode 2003-2005. De boomkwekerij kende als enige sector een lichte daling van de productiewaarde als gevolg van de grillige weersomstandigheden.

Het opengrondstuinbouwcomplex bevat naast de primaire activiteiten, de groente- en

Tabel 9.1

Productiewaarde (mln. euro) opengrondstuinbouw, 1990-2006

	1990	1995	2000	2005	2006 (v)	Mutatie (%)
Vollegrondsgroente (excl. uien)	463	434	363	385	430	12
Fruit	309	313	326	335	375	12
Bloembollen	406	537	603	559	585	5
Boomkwekerij	342	433	550	552	544	-1
Totaal opengrondstuinbouw	1.520	1.717	1.842	1.831	1.934	6

Bron: Productschap Tuinbouw.

Tabel 9.2 Toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het opengrondstuinbouwcomplex ^a , 2001-2005				
	Toegevoegde waarde (factorkosten, mrd. euro) ^b		Werkgelegenheid (1.000 aje)	
	2001	2005 (v)	2001	2005 (v)
Totaal opengrondstuinbouwcomplex	1,7	2,1	36,9	37,9
Aandeel in agrocomplex	7,8%	9,4%	8,7%	10,1%
Primaire productie	1,2	1,4	28,0	27,4
Verwerking	0,0	0,1	0,0	0,7
Toelevering	0,4	0,5	7,2	8,2
Distributie	0,1	0,1	1,7	1,7
a Op basis van binnenlandse grondstoffen; b in lopende prijzen. NB: door revisie van de Nationale Rekeningen en methodologische veranderingen kunnen cijfers afwijken van eerder gepubliceerde gegevens. Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.				

fruitverwerkende industrie, evenals aan de agribusiness toeleverende en distribuerende bedrijven, zoals de zakelijke dienstverlening waaronder de veilingen. In de periode 2001-2005 namen de diensten van het opengrondstuinbouwcomplex met een kwart toe tot 2,1 mrd. euro (tabel 9.2). Het aandeel van de primaire sector nam af, maar is met 67% nog aanzienlijk. Het aandeel van de toeleverende industrie steeg.

Het belang van het complex voor de toegevoegde waarde van het totale agrocomplex groeide tot 9,4% in 2005. De diensten uit exportactiviteiten lagen duidelijk boven het niveau van het totale agrocomplex. De laatste jaren staat de export echter onder druk.

In 2001-2004 was 87% van de toegevoegde waarde van het opengrondstuinbouwcomplex afkomstig uit de buitenlandse afzet, in 2005 was dat nog maar 81%. Zo daalde de uitvoer van bloembollen en sloot Rusland tijdelijk de grens voor groenten en fruit uit Nederland.

In 2005 bedroeg de werkgelegenheid van het opengrondstuinbouwcomplex 37.900 arbeidsjaren, bijna 3% meer dan in 2001 (tabel 9.2). De werkgelegenheid in het primaire deel daalde met 2%, maar nam toe in de toeleverende industrie. De bijdrage van het opengrondstuinbouwcomplex aan de werkgelegenheid van het totale agrocomplex groeide naar 10,1% in 2005.

9.1.2 VOLLEGRONDSGROENTEN

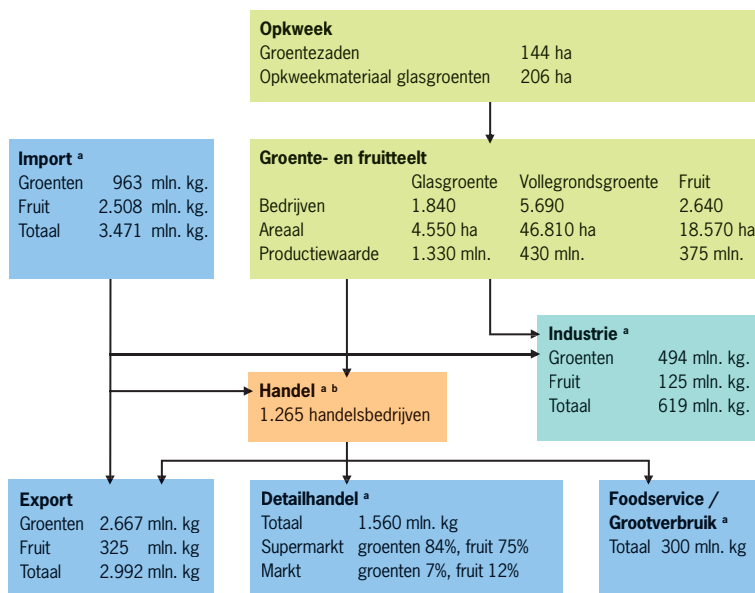
Al enkele jaren staan de prijzen van vollegrondsgroenten onder druk, met als gevolg dalende arealen in heel Europa. In 2005 leefden de prijzen op, wat in 2006 leidde tot een toename van het areaal in Nederland en de rest van Europa (zie §9.2.) Door het extreme weer in 2006 werden geen recordopbrengsten behaald en bleven de prijzen

op niveau. Vooral door de goede prijzen ging de omzet van de afzetorganisaties in 2006 omhoog. De omzet van the Greenery steeg met 3% naar 1,95 mrd. euro; de omzet van Veiling ZON nam toe met 30 mln. euro tot 237 mln. euro. Het aantal afzetorganisaties in groenten en fruit is in 2005 gestegen met 55 tot 1.265 bedrijven (geregistreerde ondernemingen met omzetopgave), met naar schatting 13.500 werknemers in vaste dienst. De binnenlandse groothandelsoomzet bedroeg in 2006 3,95 mrd. euro (HBAG, 2006).

Vollegrondsgroenten zijn vooral bestemd voor de versmarkt. Voorbewerkte groenten nemen daarin een steeds prominentere plaats in. Een Nederlands gezin gaf in 2005 gemiddeld 46 euro uit aan bewerkte (geschoonde en/of gesneden) groente, in 2002 was dit nog 40 euro (Slagboom en Van den Berg, 2007). De omzet van groentesnijbedrijven kwam in 2005 uit op 379 mln. euro, een stijging van 19 mln. in vergelijking met een jaar eerder. Het aantal groentesnijbedrijven nam met 9 toe tot 84 (HBAG, 2006).

Figuur 9.1

Globaal overzicht groente- en fruitketen, 2006

^a Cijfers 2005;

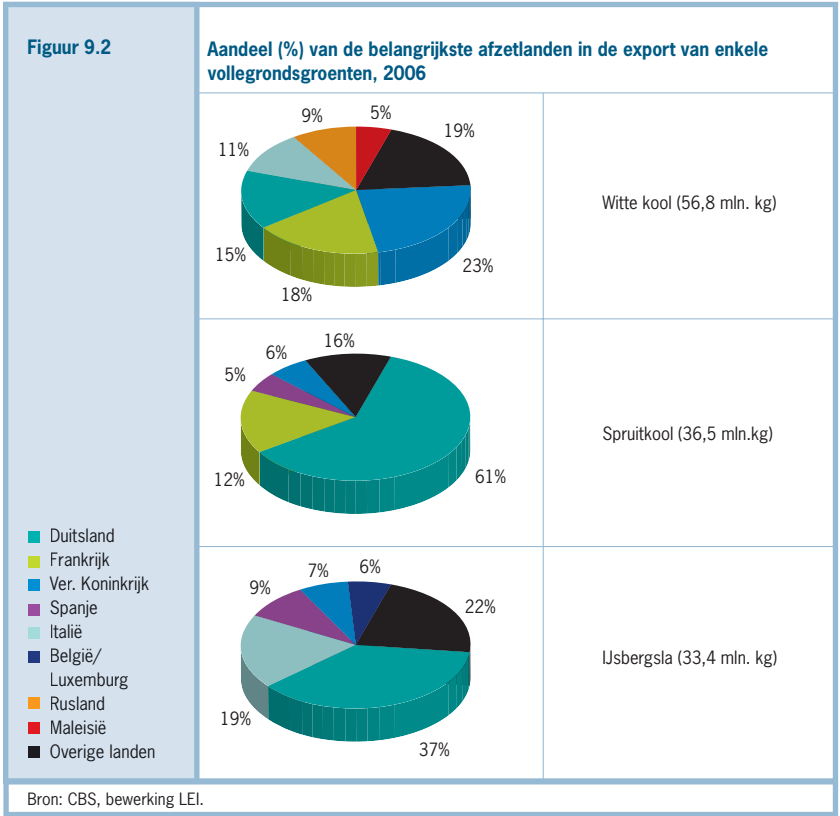
^b handel, o.a. binnenlandse groothandelaren, tussenhandelaren, exporteurs, importeurs, sorteer- en pakstations, groentebewerkingsbedrijven.

Bronnen: CBS, KCB, HBAG en PT.

De uitbreiding betrof vooral kleinere gespecialiseerde bedrijven, bijvoorbeeld groenteboeren die ook leverancier worden van horeca en instellingen. Figuur 9.1 geeft een globaal overzicht van de hoofdstromen in de (glas)groente- en fruitketen.

Export

De totale uitvoer van verse groente (inclusief groente onder glas geteeld) schommelt al jaren rond 2,5 mln. ton. De voor de uitvoer belangrijkste opengrondsgroenten in 2006 waren witte kool, spruitkool en ijsbergsla. Bij witte kool steeg in 2006 de export ten opzichte van 2005 met 2% tot bijna 57.000 ton (figuur 9.2). Bij spruitkool daalde de uitvoer met bijna 35% tot 36.500 ton als gevolg van het kleinere areaal en de gemiddeld 15% lagere opbrengsten in kg per ha. Duitsland en Frankrijk zijn al jaren de belangrijkste afnemers van Nederlandse spruiten. De export van ijsbergsla daalde in 2006 licht (2%) tot ruim 33.000 ton. Duitsland is sinds een aantal jaren de belangrijkste afnemer en de afzet groeit nog steeds. De uitvoer naar Italië, in 2003 nog gelijk aan die van Duitsland, neemt al jaren af (PT/KCB, 2006).

De rol van Nederland als handelsplaats voor fruit is belangrijk en de hoeveelheid die wordt verhandeld neemt jaarlijks toe. De re-export van vers fruit is in de periode 2001-2005 gestegen van 1,4 miljard kg naar 1,7 miljard kg (Slagboom en Van den Berg, 2007). Ook in 2006 lijkt deze groei zich door te zetten (CBS, 2007). Organisaties als Fruitmasters, the Greenery, veiling Zaltbommel en fruitveiling Zuid-Limburg hebben een belangrijke rol in de afzet van fruit. In 2006 zorgden vooral de hogere prijzen voor fruit voor omzetting bij deze afzetorganisaties. De omzet van de grootste, Fruitmasters, nam ten opzichte van 2005 met 13,5% toe tot 265 mln. euro. De nieuwe clubrassen bij appel kunnen het aandeel van de belangrijkste afzetorganisaties in de toekomst nog vergroten, aangezien deze rassen alleen onder regie van Inovafruit en Fruitmasters mogen worden verkocht. Ongeveer 35% van alle aangeplante appelbomen in het voorjaar van 2006 betreft nieuwe clubrassen (zie §9.2) (CBS, 2007).

Ondanks deze positieve geluiden verliep de verkoop van deze rassen dit jaar stroever dan verwacht. Begin 2007 waren nog niet alle bomen verkocht, in voorgaande jaren waren de appelbomen rond dat tijdstip al wel verkocht. Daarbij moet vermeld worden dat elk jaar meer bomen van deze rassen worden verkocht/geplant om de markt voor deze nieuwe appels geleidelijk op te bouwen. Een bepaalde groep telers heeft moeite om over te gaan tot het planten van de nieuwe appelrassen. Ten eerste omdat men nog niet weet welk appelras het uiteindelijk gaat redden; men vindt het risico dus te groot. Het aanschaffen van nieuwe bomen is ingrijpend en een strategische beslissing voor de langere termijn, aangezien een boom minimaal 10 jaar moet meegaan om rendement op te leveren. De meeste telers hebben financieel onvoldoende goede jaren achter de rug en kunnen zich geen misser permitteren. Een tweede reden is het opgeven van vrijheid ten aanzien van de afzet. Indien men voor een nieuw ras kiest, kiest men er ook voor om de komende 10 jaar de appels van dat ras gezamenlijk af te zetten, te sorteren en te telen volgens een vastgesteld teeltconcept.

De hoeveelheid appels die een gemiddeld Nederlands huishouden koopt, is de laatste paar jaar redelijk stabiel en ligt op circa 25 kg per huishouden. Voor peren schommelt de hoeveelheid de laatste jaren tussen 5 à 6 kg per huishouden. Over het algemeen zijn de huishoudelijke aankopen stabielere dan de gemiddelde consumentenprijs. Hierdoor fluctueren de bestedingen in euro's meer dan de aankopen in kilo's (Van der Salm, 2006a).

Export naar Rusland groeit

De totale uitvoer van vers Nederlands fruit is in 2006 met 326 mln. kg gelijk gebleven aan 2005. De export naar Rusland is verdubbeld tot 52 mln. kg, waarbij moet worden

opgemerkt dat naast de toegenomen vraag, de grens met Rusland in 2005 circa twee maanden gesloten was.

De export van Nederlandse peren groeit nog steeds, in 2006 met 2 mln. kg tot 161 mln. (PT, 2007). De export van de oogst 2006 van Conference verloopt stroever doordat gemiddeld meer kleine vruchten zijn geoogst en door een mindere kwaliteit. De belangrijkste afzetmarkt is het Verenigd Koninkrijk, op de voet gevolgd door Rusland. Duitsland wordt vaak genoemd als groeimarkt voor Conference uit Nederland. Het viel tot vorig jaar echter niet mee om dat te realiseren. De concurrentie uit Italië is hevig (Van der Salm, 2006b).

In 2006 werd 142 mln. kg Nederlandse appels uitgevoerd, 3 mln. kg minder dan in 2005 vanwege een lagere productie. De export van Jonagold en Jonagored is echter gestegen. Vooral naar Rusland nam de export explosief toe van ruim 2 mln. kg in 2005 naar ruim 8 mln. kg in 2006 (PT, 2007). Redenen voor de betere uitvoer zijn naast het deels sluiten van de grens in 2005, minder aanvoer vanuit het zuidelijke halfrood in 2006.

9.1.4 BLOEMBOLLEN

De structuur van de Nederlandse bloembollensector verandert nauwelijks, met name vanwege de dominante positie van Nederland in de mondiale productie van en handel in bloembollen. Ongeveer 55% van het mondiale areaal bloembollen ligt in Nederland; het gunstige klimaat en de goede bodemkwaliteit zorgen bovendien voor een beduidend hoger opbrengstniveau dan elders. Voorzover al sprake is van enige buitenlandse concurrentie, vindt deze veelal plaats met inbreng van Nederlandse of uit Nederland afkomstige bedrijven. Wel is in de gehele bloembollenketen sprake van een voortdurende schaalvergroting. Het aantal teeltbedrijven daalt gestaag en het aantal exportbedrijven nam tussen 2005 en 2006 af van 188 naar 176. De twintig grootste exporteurs vertegenwoordigden in 2006 samen 57% van de handelswaarde. Bijna de helft van de transacties tussen teelt- en exportbedrijven loopt via de twee coöperatieve in- en verkoopbureaus CNB en Hobaho. Het aandeel van de directe verkoop van teelt naar groothandel neemt echter geleidelijk toe.

Van de totale Nederlandse bloembollenproductie gaat een kwart naar de Nederlandse broeierij (= bolbloementeel). Net als in de teelt, is in de broeierij de tulp verreweg het belangrijkste product. In 2006 werden via de Nederlandse bloemenveilingen 1,5 miljard stuks snijtulpen verkocht. Na de roos is de tulp de meest verkochte snijbloem. Het eerste kwartaal 2007 laat bij snijtulpen ten opzichte van 2006 een lichte daling zien in de verkoop van het aantal stuks, bij een vergelijkbare prijs.

Exportwaarde stijgt weer

Driekwart van de Nederlandse bloembollen wordt geëxporteerd, waarvan 55% naar de buitenlandse broeierij en 45% voor de droogverkoop. De waarde van de Nederlandse export bedroeg in het jaar 2006 (seizoen 2005/2006) bijna 635 mln. euro (tabel 9.3), na jaren van daling is dat een toename van 4% vergeleken met 2005. De uitvoer in stuks bleef met 6,6 miljard bloembollen nagenoeg gelijk. Tulpen hebben hierin een aandeel van 30%, gevolgd door lelies (17%), gladiolen (13%) en narcissen (8%). De stijging van de exportwaarde komt door de normaal verlopen oogst in 2005, waardoor nauwelijks overaanbod ontstond en de gemiddelde prijs over de gehele linie iets verbeterde. De export in stuks naar de EU nam met 2% toe, de exportwaarde bleef met 295 mln. euro gelijk. De export in stuks naar buiten de EU daalde met 2%, maar de exportwaarde nam toe met 8%. De grootste afnemer buiten de EU is de Verenigde Staten. De export van Nederlandse bloembollen naar de Aziatische landen - Japan, China en Taiwan - liep zeer goed. Naast Nederlandse bloembollen zijn op de Amerikaanse en Japanse markt ook bloembollen uit Nieuw-Zeeland, Chili, Brazilië en Israël in opkomst, zij het marginaal.

Productinnovatie

Ondanks de goede resultaten in 2006 en de gunstige vooruitzichten voor 2007 constateren diverse organisaties in de bloembollensector structureel te weinig groei in

Tabel 9.3

Nederlandse uitvoer (mln. euro) van bloembollen, 2006

	2006
Duitsland	69
Verenigd Koninkrijk	63
Frankrijk	41
Italië	36
Overige EU-lidstaten	86
Totaal EU-25	295
Verenigde Staten	116
Japan	66
China	24
Canada	19
Taiwan	17
Mexico	15
Overige niet EU-lidstaten	82
Totaal niet-EU	339
Totale uitvoer	634

Bron: Productschap Tuinbouw.

de export van bloembollen. Consumententrends volgen elkaar in hoog tempo op en die tendens wordt versterkt door een verschuiving in afzetkanaal van postorderbedrijven naar bouwmarkten en supermarkketens. De bloembollensector zal beter moeten inspelen op veranderingen in de behoeften van consumenten en afzetmarkten. Meer marktkennis, verbetering van de productkwaliteit en gerichte marketing zijn noodzakelijk om meer groei te realiseren.

In de concurrentieslag met perkgoed voor het voorjaar is de presentatie en het gebruiksgemak zeer belangrijk. Veel wordt verwacht van de verkoop van 'kant en klare' producten (KAVB, 2007). Dit zijn bloembolgewassen in knopstadium in potten of draagtrays. Deze kunnen rechtstreeks in de tuin worden geplant of in potten op het balkon of terras worden geplaatst.

Bloembollen als medicijn

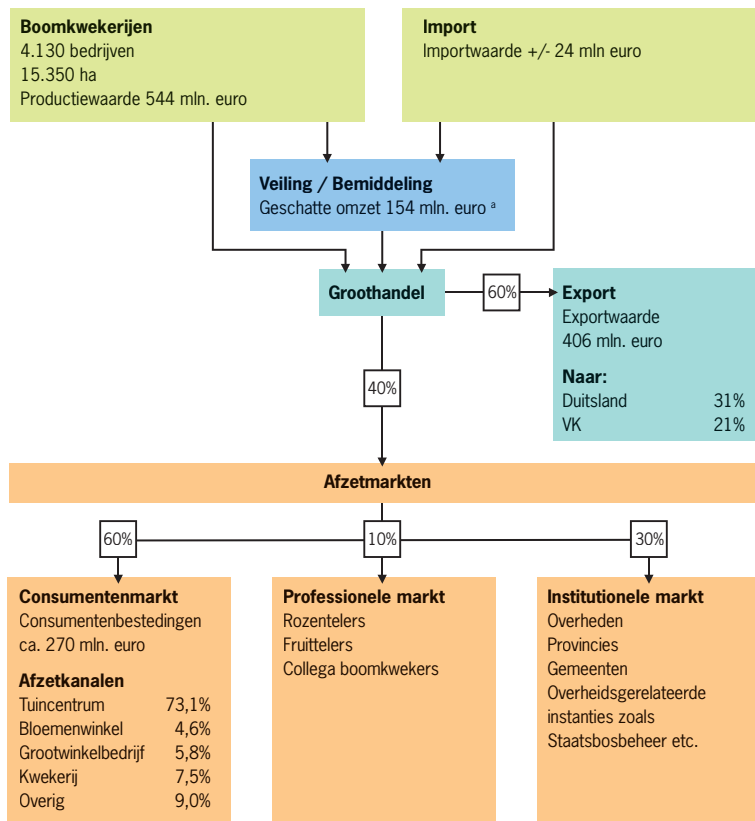
De verwachting is dat bloembollen grootschalig als grondstof voor medicijnen geteeld gaan worden. De stof galanthamine, die onder andere wordt gevonden in narcissen, is inmiddels geregistreerd als medicijn tegen de ziekte van Alzheimer. Een samenwerkingsverband onder de naam Holland Biodiversity werkt aan de bulkproductie en vermarkting van gewenste inhoudsstoffen uit bloembollen (KAVB, 2007).

9.1.5 BOOMKWEKERIJ

Figuur 9.3 geeft de boomkwekerijketen schematisch weer. Opvallend is de afwezigheid van veredelaars en vermeerderders. Veredeling vindt in de boomkwekerij bij de siergewassen, bos- en haagplantsoen en laan- en parkbomen nauwelijks plaats. De veelheid aan gewassen bemoeilijkt het produceren van rassen die toegevoegde waarde hebben ten opzichte van de bestaande rassen. Daarnaast is het afzetpotentieel voor afzonderlijke rassen zo gering dat de kosten niet terugverdiend kunnen worden. Vermeerdering vindt wel plaats op afzonderlijke bedrijven, maar tevens voor een groot deel op bedrijven die eindproducten telen. Daarbij speelt ook een rol dat sommige producten, zoals kleine coniferen, zowel uitgangsmateriaal als eindproduct kunnen zijn. Een duidelijke scheiding is daarom niet aan te brengen.

Binnen de afzonderlijke schakels zijn er wel veranderingen. Zo hebben exporteurs van bloemisterijproducten vaste grond onder de voeten gekregen in de groothandel in boomkwekerijproducten. Dit verklaart tevens het sterk toegenomen belang van de veiling als afzetkanaal, inmiddels 25%. Het merendeel van de boomkwekerijproducten wordt geëxporteerd. Wel is het aandeel van 40% voor de binnenlandse afzet relatief hoog ten opzichte van andere sierteeltsectoren. Dit percentage is de afgelopen jaren wellicht iets gestegen onder invloed van de afnemende export.

Figuur 9.3

De boomkwekerijketen ^a, 2005

a De in vierkante blokjes opgenomen procentuele verdeling heeft betrekking op 2004.

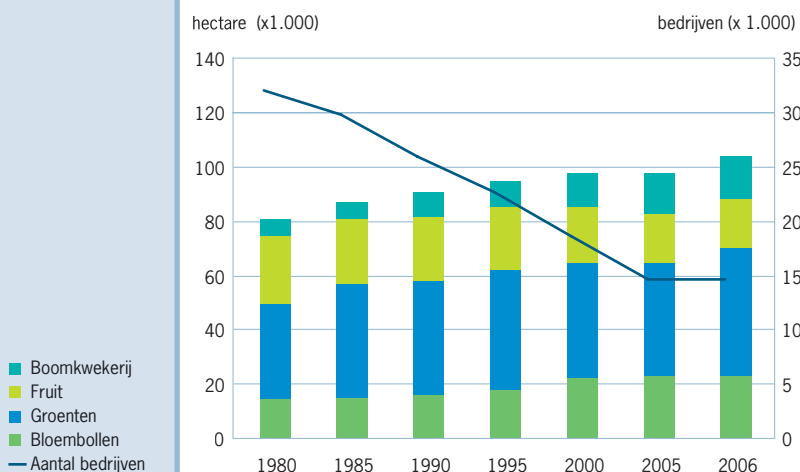
Bronnen: SITA, CBS, PT, VBN, ZLTO.

9.2 STRUCTUUR VAN PRIMAIRE BEDRIJVEN

Het aantal bedrijven met opengrondstuinbouwgewassen daalde in 2006 met 100 tot 14.600 bedrijven (figuur 9.4). De daling deed zich net als in 2005 voor in alle sectoren, uitgezonderd de vollegrondsgroentebedrijven (+1%). Het totale areaal opengrondstuinbouw nam in 2006, na jaren van daling, met 7% toe tot 104.000 ha. In 1980 waren er

Figuur 9.4

Areaal en aantal bedrijven met opengrondstuinbouw, 1980-2006

Bron: CBS-landbouwtelling, bewerking LEI.

32.000 bedrijven met 81.000 ha aan opengrondstuinbouwgewassen. De gemiddelde bedrijfsomvang is hiermee fors toegenomen, van 2,5 ha tot 7 ha.

De specialisatiegraad in de opengrondstuinbouw is zeer divers. Op 67% van de bedrijven met fruit maakt het fruit meer dan twee derde uit van de totale productiecapaciteit. Bij opengrondsgroente ligt dit percentage op slechts 20%, aangezien akkerbouwbedrijven een groot deel van de gewassen op contract telen voor de verwerkende industrie. Voor bloembollen en boomkwekerij maken de 'hoofdberoepers' respectievelijk 49% en 62% uit van het totaal aantal bedrijven met bloembollen en boomkwekerij (De Bont en Van der Knijff, 2006). In 2006 waren er vrijwel evenveel gespecialiseerde groente-, fruit-, bloembollen- en boomkwekerijbedrijven als het jaar daarvoor, namelijk 6.470; de gemiddelde bedrijfsomvang is 136 nge, een toename van 10 nge ten opzichte van 2005.

Opengrondsgroenten

Het areaal vollegrondsgroenten steeg in 2006 met ruim 12% tot 46.800 ha, dat is 45% van het totale areaal opengrondstuinbouw. De stijging deed zich voor bij vrijwel alle gewassen als gevolg van een aantrekkende marktvraag. Deels is de groei vermoedelijk ook toe te schrijven aan wijzigingen in de metelling. Zo zijn in 2006 gewassen toegevoegd in verband met de invoering van gebruiksnormen uit de nieuwe Meststoffenwet. Een wijziging in de volgorde van de vraagstelling resulteerde in meer waarnemingen ten koste van de overige akkerbouwgewassen (Slagboom en van den Berg, 2007).

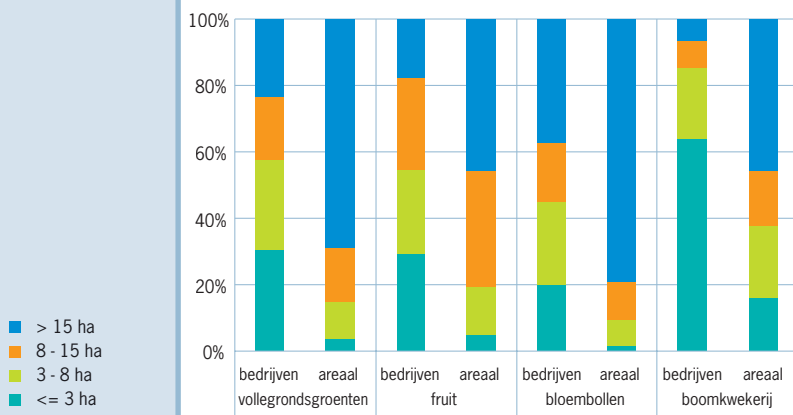
Er waren in 2006 1.130 gespecialiseerde bedrijven met vollegrondsgroenten, die 30% van het totale areaal vollegrondsgroenten verbouwden. Deze bedrijven produceren hoofdzakelijk voor de versmarkt en telen arbeids- en kapitaalintensieve gewassen als aardbeien, asperges, bospeen, diverse koolsoorten, prei en sla. Een gemiddeld gespecialiseerd vollegrondsgroentebedrijf was 108 nge groot, ofwel 13 ha. Een steeds groter deel van de vollegrondsgroenten wordt geteeld op grote bedrijven met meer dan 15 ha (figuur 9.5). Vijf jaar geleden was iets meer dan de helft van het areaal vollegrondsgroenten in handen van deze grote bedrijven, in 2006 was dit bijna 70%. Het aantal bedrijven van deze omvang is de afgelopen 5 jaar gestegen van 15% naar 24%. De gemiddelde omvang van deze bedrijven was in de periode 1986-1996 vrij stabiel, ongeveer 26 ha. De afgelopen tien jaar is het areaal van de grote bedrijven gestegen naar gemiddeld 38 ha. Er heeft dus een versnelde schaalvergroting plaatsgevonden.

Fruit

Het areaal fruit bleef in 2006 met bijna 18.600 ha vrijwel gelijk (figuur 9.4). De oppervlakte peren groeide met 3% tot 6.900 ha. Het areaal Conference, verantwoordelijk voor driekwart van de geogoste peren, steeg vanaf 2002 met 1.000 ha. In dezelfde periode nam het overig perenareaal met bijna 500 ha af. Het areaal appels daalde wederom, met 2% tot 9.500 ha. De drie belangrijkste nieuwe appelfrassen Kanzi, Junami en Rubens, beginnen terrein te veroveren binnen het assortiment met circa 365 ha (bijna 4%) van het totale areaal appels in 2006. Een jaar eerder was dit 108 ha.

Figuur 9.5

Verdeling (%) van het aantal gespecialiseerde opengrondstuinbouw-bedrijven en het areaal op die bedrijven naar bedrijfsgrootte, 2006

Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

Het aantal bedrijven met fruit daalde met 3%, ook in de fruitteelt zet de schaalvergroting door. In 2006 werd 85% van het areaal fruit geteeld op 1.760 gespecialiseerde bedrijven, met een gemiddelde bedrijfsomvang van 67 nge, ofwel 9 ha. Bijna een derde van de bedrijven teelt minder dan 3 ha fruit (figuur 9.5); deze bedrijven hebben 5% van het areaal fruit. Een steeds groter deel van het fruit wordt geteeld op bedrijven met meer dan 15 ha. In 2001 was 39% van het fruitareaal in handen van deze grote bedrijven, in 2006 46%. Het aantal bedrijven van deze omvang is met 300 nog beperkt; de gemiddelde omvang van deze bedrijven is de afgelopen twintig jaar licht gestegen, van ruim 20 ha tot 23 ha in 2006.

Het areaal kleinfruit, voornamelijk bessen, bramen en frambozen, is in 2006 met 1% gestegen tot 1.210 ha. Het areaal biologisch fruit was met totaal 479 ha nagenoeg gelijk aan 2005 (Biologica, 2007).

Bloembollen

Het totale areaal bloembollen steeg in 2006, na een aantal jaren van daling, met 2% tot 23.500 ha (figuur 9.4). Daarmee reageert de sector op de verbetering in de marktsituatie. De stijging komt voor een belangrijk deel op het conto van de lelie (+ 570 ha tot 4.900 ha). Het grootste gewas, tulpen, daalde licht tot 10.400 ha. Het aantal gespecialiseerde bloembollenbedrijven nam het afgelopen jaar af met 2% tot 1.040. Deze bedrijven hadden in 2006 75% van het areaal bloembollen in gebruik, met een gemiddelde bedrijfsomvang van 290 nge oftewel 17 ha.

Het aandeel bloembollenbedrijven groter dan 15 ha nam de afgelopen vijf jaar toe van 32% tot 37% (figuur 9.5). Deze groei is minder sterk dan in de jaren negentig, toen de groei in tien jaar bijna 20% bedroeg. Afvlakking van de groei in bedrijfsomvang wordt veroorzaakt door de slechte marktsituatie in de periode 2002-2004. In 2006 lag bijna 80% van het areaal bloembollen op de bedrijven groter dan 15 ha. Binnen deze groep is de gemiddelde omvang van de bedrijven de afgelopen tien jaar met 9 ha gestegen tot bijna 36 ha. Hieruit blijkt dat de grote bedrijven steeds groter worden en de aanwas van de groep bedrijven groter dan 15 ha beperkt is.

Boomkwekerij

Het areaal boomkwekerijgewassen en vaste planten steeg in 2006 met 5% tot 15.350 ha (figuur 9.4). Het aantal gespecialiseerde boomkwekerijbedrijven nam met 1% toe tot 2.540. Dit geeft aan dat ook in de boomkwekerij de schaalvergroting doorzet. De gespecialiseerde boomkwekerijbedrijven, die 84% van het areaal in gebruik hebben, hadden in 2006 een gemiddelde bedrijfsomvang van 134 nge ofwel 5 ha.

De boomkwekerij is qua bedrijfsomvang (in nge) de tweede sector binnen de opengrondstuinbouw, terwijl het ruimtebeslag het kleinst is. Bijna tweederde deel van het aantal boomkwekerijbedrijven teelt minder dan 3 ha boomkwekerijgewassen op een

totaal areaal van 2.000 ha (figuur 9.5). Het gaat voornamelijk om bedrijven gespecialiseerd in de teelt van heesters, klimplanten en coniferen in de open grond en in de pot- en containerteelt bestemd voor de consumentenmarkt. In deze kapitaals- en arbeidsintensieve teelt is de bedrijfsomvang gemeten in hectares relatief beperkt.

Ook in de boomkwekerij wordt een steeds groter deel van de gewassen geteeld op bedrijven met meer dan 15 ha. In 2001 was 34% van het areaal in handen van deze grote bedrijven, in 2006 was dit 46%. Het aantal bedrijven dat deze omvang bereikt is nog beperkt. Vijf jaar geleden ging het om 4% van de boomkwekerijbedrijven, in 2006 om 7% (167 bedrijven). Het gaat met name om bedrijven gespecialiseerd in de teelt van laan- en parkbomen en bos- en haagplantsoen. De gemiddelde omvang van deze bedrijven is de afgelopen vijf jaar stabiel gebleven op ongeveer 35 ha.

Na een aantal jaren met slechte bedrijfsresultaten in de vollegrondsgroenteteelt, werden in 2005 weer redelijke resultaten behaald. Dit leidde in 2006 tot een groei van het areaal in Nederland en Europa. Ondanks deze uitbreiding stegen de prijzen voor vollegrondsgroente met 6%, vooral omdat de opbrengsten per ha, zowel in Nederland als de rest van de EU, door het wisselvallige weer tegenvielen. Zo lag in Nederland de gemiddelde productie per ha bijna 10% lager. De mindere kwaliteit van de producten zorgde ervoor dat oogst en verwerking meer arbeidsuren vroegen. Samen met de gestegen loonkosten leidde dit tot een kostenstijging van 4%. Wisselende weersomstandigheden zorgden ook voor extra ziektedruk, waardoor de uitgaven voor gewasbescherming toenamen. Per saldo is de geraamde rentabiliteit van het gemiddelde bedrijf in 2006 vergelijkbaar met 2005; deze komt uit tussen 85-89% (tabel 9.4).

Tabel 9.4

Resultaten van opengrondstuinbouwbedrijven naar type, 2002-2006

	Vollegronds- groenteteelt	Fruiteelt	Bloem- bollenteelt	Boomteelt
Opbrengsten/kosten (%)				
2002-2004	83	78	88	90
2005	88	79	90	94
2006 (r)	85-89	81-85	92-96	93-97
Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro)				
2002-2004	29	30	21	60
2005	39	23	29	68
2006 (r)	35-45	35-45	45-55	65-75
Bron: Informatienet.				

Het gezinsinkomen uit het bedrijf stijgt licht tot 35.000-45.000 euro.
Ook de besparingen nemen toe.

Investerings in mechanisatie

De betere resultaten van de afgelopen jaren leidden bij de blijvers tot investeringen in schaalvergroting. Hierbij wordt ook geïnvesteerd in automatisering en mechanisering bij de oogst en verwerking van de producten. Dit verlaagt de kostprijs, aangezien arbeidskosten 30% tot 50% van de kostprijs van vollegrondsgroenten uitmaken. Tevens draagt het in positieve zin bij aan de arbeidsomstandigheden, wat belangrijk is om goed personeel te behouden. Er werd meer geïnvesteerd in het op plateaus telen van aardbeien.

Het aantrekken van de investeringen heeft in 2006 geleid tot een forse toename van verstrekte leningen. Het financieringsvolume steeg met 25% tot 1,1 mrd. euro (Rabobank, 2007).

9.3.2 FRUITTEELT

De Nederlandse appeloogst kwam in 2006 uit op 365 miljoen kilo, een stijging van 2% ten opzichte van 2005. De perenoogst lag 14% hoger en bereikte een record van 222 miljoen kilo, 12 miljoen kilo meer dan het oude record uit 2004 (CBS, 2007). De stijging bij de peren was te danken aan een uitbreiding van het areaal met ruim 200 ha en een toename van de productie per ha.

Gemiddeld waren de appelprijzen tot april 2007 circa 10% hoger dan van vorig jaar. Bij peren lag de gemiddelde prijs echter meer dan 15% lager. De oorzaak ligt in de hogere productie van Conference in Nederland en België, de oogst van meer kleinere maten en de mindere kwaliteit van de geoogste peren. Door de grotere oogst nam de belangrijkste kostenpost, arbeid, toe. Bedrijven die hebben geïnvesteerd in nieuw plantmateriaal zagen deze kosten eveneens stijgen. Gemiddeld lagen de totale kosten dit jaar meer dan 3% hoger. De rentabiliteit voor de hele fruitsector kwam op basis van deze ontwikkelingen in 2006 uit tussen de 81-85% (tabel 9.4). Het gezinsinkomen uit bedrijf zal tussen de 35.000 en 45.000 liggen. De besparingen zullen licht positief zijn.

Investerings

De hoge verwachtingen van de fruitafzet aan het begin van het afzetseizoen zijn niet waargemaakt. De telers beschikken dan ook over minder middelen om te investeren, waardoor ze terughoudend zijn met aanplant van nieuwe rassen (zie §9.1). De verkoop daarentegen van jonge Jonagoldbomen verliep voorspoedig onder invloed van de goede appelprijzen voor dit ras. De financieel sterkere bedrijven zijn in

staat te investeren in schaalvergroting. Ook investeren fruittelers in bewaarplaatsen. Het kan dan gaan om een uitbreiding of vervanging van de bestaande koelcellen. Hoge premies van hagelverzekeringen, waardoor verzekeren bijna niet meer haalbaar is, leiden tot meer investeringen in hagelnetten. Hagelnetten zijn momenteel het enige middel dat fruit volledig kan beschermen tegen hagelschade. Praktijkonderzoek op bedrijven in Zuid-Limburg heeft aangetoond dat de teelt van Elstar onder hagelnetten in deze regio zonder productie- of kwaliteitsverlies mogelijk is (Maas en van Arkel, 2007). Voor de financiering van investeringen is het aantal leningen het afgelopen jaar toegenomen. Het spaartegoed bij de bank steeg licht (Rabobank, 2007).

9.3.3. BLOEMBOLLENTTELT

9

Door de extreme weersomstandigheden tijdens het rooiseizoen hadden de tulpen veel last van de ziekte 'zuur'. De tekorten, die door ziektes en krimp van het areaal ontstonden, konden maar moeizaam worden aangevuld. Hierdoor steeg de prijs van de tulpenbollen in vergelijking met 2005 met 20 tot 30%. De aantrekkelijke prijzen in de broeierij (= bolbloementeel) ondersteunen de gunstige prijsontwikkeling voor de bloembollentelers. In de voorverkoop 2007 worden in het broeierij-assortiment hogere prijzen gerealiseerd dan in 2006. Ook bij narcissen en hyacinten leidden de bijzondere weersomstandigheden tot veel ziekten. In veel partijen narcissen werd bolrot geconstateerd en hyacinten hadden last van snot. De prijzen voor narcissen in de voorverkoop 2007 zijn hoger, vooral in het bol-op-pot-assortiment. Hyacinten gaan in de voorverkoop 2007 voor vergelijkbare prijzen als in 2006. De opbrengst van de lelies is net als vorig jaar normaal. De combinatie van de warme periode in juli en een natte augustusmaand leidde tot een matige groei van de lelies. De prijsvorming is ook matig tot redelijk, maar verschilt sterk tussen de diverse cultivargroepen. Met name de prijs van OriëntaLelies laat te wensen over. Bovendien zijn niet alle bollen verkocht.

Gemiddeld zijn de opbrengsten per ha iets hoger dan in 2005. Daarmee zet het herstel door. De verwerking van de oogst van voorjaarsbloeiers zoals tulpen, narcissen, hyacinten en krokussen zal vanwege de hiervoor beschreven kwaliteitsproblemen op een aantal bedrijven wel extra arbeidskosten met zich meebrengen. Dit leidt tot een verwachte rentabiliteit van 92 tot 96% in 2006. Het gezinsinkomen uit bedrijf zal daarbij uitkomen tussen de 45.000 en de 55.000 euro, waarbij de besparingen licht positief zullen zijn en er enige ruimte komt om te investeren.

Investerings

De bereidheid tot investeren neemt toe als gevolg van de betere resultaten, maar van een flinke stijging is nog geen sprake. Omdat de markt van lelies nog steeds tegen de

verzadigingsgrens aanzit, en de opbrengsten steeds meer naar het kostprijsniveau tenderen, zijn telers terughoudend met investeringen in machines, gebouwen en grond. Bij de voorjaarsbloeiers is een lichte verbetering van het investeringsklimaat waar te nemen. Vanwege het uitblijven van grote investeringsplannen daalde het bedrag aan uitstaande leningen het afgelopen jaar opnieuw (Rabobank, 2007).

Waardering succesfactoren opengrondstuinbouw

In de LEI-Innovatiemonitor is ondernemers in de opengrondstuinbouw gevraagd welke factoren belangrijk zijn voor het succes van hun bedrijf. Het gaat om factoren met betrekking tot strategie (zoals afstemming binnen de keten, kwaliteitsverbetering en kostenreductie), technologie (zoals nieuwe kennis) en overige factoren (zoals anticiperen op regelgeving en milieuvriendelijk produceren). Kwaliteitsverbetering en kostenreductie zijn de belangrijkste strategische doelstellingen om te komen tot goede bedrijfsresultaten. In vergelijking met ondernemers in andere sectoren worden ketenafstemming, toetreding tot nieuwe markten en product vernieuwing ook vaak belangrijk gevonden. De mogelijkheden voor groei en uitbreiding zijn beperkt als gevolg van schaarste aan goede grond en een aantal jaren met magere bedrijfsresultaten in de meeste sectoren.

In vergelijking met andere sectoren scoren ondernemers in de opengrondstuinbouw hoog als het gaat om de waardering van technologische factoren. Technologie en kennis worden belangrijk gevonden om te komen tot kwaliteitsverbetering en kostenreductie. Toegang tot nieuwe kennis is de meest belangrijke technologische factor, gevolgd door samenwerking om innovaties te ontwikkelen en zelf experimenteren.

In vergelijking met 1999 worden wat betreft de overige factoren arbeidsomstandigheden belangrijker gevonden. Arbeid in deze sector is fysiek zwaar en psychisch belastend. Arbeid vormt de hoogste kostenpost en aandacht voor arbeidsomstandigheden is belangrijk om goed personeel te behouden en te interesseren voor werk in deze sector. Ambachtelijk produceren wordt door met name fruittelers in vergelijking met andere sectoren belangrijker gevonden als voorwaarde voor succes.

9.3.4. BOOMTEELT

De afzet van boomkwekerijproducten is in 2006 niet geheel naar wens verlopen. Ondanks een uitbreiding van het areaal nam de export met iets minder dan 1% af. Het afzetseizoen voor sierteeltproducten was vanwege het weer tamelijk kort. In maart

viel de verkoop via bouwmarkten en tuincentra zwaar tegen, de warmte in juni was evenmin bevorderlijk voor de verkoop (De Bont en Van der Knijff, 2006). De handel in het najaar liet wel een verbetering zien. Zo steeg de export met 5%, vrijwel geheel voor rekening van Duitsland. Het is nog te vroeg om te beoordelen of deze kentering blijvend is als gevolg van een toenemende koopkracht, of incidenteel dankzij het goede weer tot laat in het seizoen. Het herstel van de markt is voornamelijk te zien bij producten voor de consumentenmarkt. De markt voor bos- en haagplantsoen en laan- en parkbomen lijkt zich in 2006 echter voorzichtig te herstellen. Het seizoen 2007 is hoopgevend van start gegaan. De zachte winter en het mooie voorjaarsweer vanaf half maart in heel Europa waren gunstig voor de handel.

De rentabiliteit komt in 2006 naar verwachting uit op 93 tot 97%. Het gezinsinkomen uit bedrijf ligt daarbij op een niveau van 65.000 tot 75.000 euro. Dit leidt tot positieve besparingen.

De matige handel in 2006 heeft geleid tot een geringe bereidheid tot investeren. Kwekers houden de hand op de knip in afwachting van verbetering van het handels-sentiment. Het spaartegoed bij de bank is in 2006 flink gestegen (Rabobank, 2007).

Kernpunten:

- toegevoegde waarde en werkgelegenheid akkerbouwcomplex nemen af
- daling areaal akkerbouwgewassen en aantal bedrijven
- 30% land- en tuinbouwbedrijven teelt akkerbouwgewassen
- 20% areaal akkerbouwgewassen in handen van 3% grootste akkerbouwbedrijven
- hogere prijzen voor akkerbouwproducten, zetmeelaardappelen uitgezonderd
- resultaten meeste akkerbouwbedrijven sterk verbeterd
- resultaten zetmeelaardappelbedrijven verslechterd
- akkerbouwbedrijven investeren meer, leningen nemen toe

10.1 HET AKKERBOUWCOMPLEX

10.1.1 ALGEMEEN

Het akkerbouwcomplex bestaat naast de primaire productie uit verwerkende, toeleverings- en distributiebedrijven. De toegevoegde waarde van het akkerbouwcomplex bedroeg in 2005 4 mrd. euro (tabel 10.1). De resultaten van de primaire productie schommelen sterk van jaar tot jaar.

In vergelijking met de tuinbouwcomplexen is het aandeel van de primaire productie in het totaal relatief laag en dat van de verwerkende sectoren relatief hoog.

Akkerbouwers leveren namelijk veelal producten die meer bewerkingen ondergaan.

De lagere primaire productie van 2005 resulteerde in minder aanvoer naar de verwerkende industrie, waardoor de verdiensten in dat segment afnamen.

Het aandeel van het akkerbouwcomplex in de inkomsten van het totale agrocomplex daalde uiteindelijk van 22% in 2001 tot 17,9% in 2005. De verdiensten van het akkerbouwcomplex uit exportactiviteiten lagen met een aandeel van 60% beneden het niveau van het gehele agrocomplex.

De werkgelegenheid die samenhangt met het akkerbouwcomplex daalde tussen 2001 en 2005 met 17.000 arbeidsjaren tot circa 70.000. In 2005 droeg dit complex 18,5% bij aan de arbeidsbehoefte van het totale agrocomplex, tegen 20,5% in 2001. De verdeling over de onderdelen van het complex bleef min of meer gelijk (tabel 10.1). De toegevoegde waarde per arbeidskracht in de primaire sector lag in 2001 al ruim

Tabel 10.1

Toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het akkerbouwcomplex ^a, 2001-2005

	Toegevoegde waarde (factorkosten, mrd. euro) ^b		Werkgelegenheid (1.000 aje)	
	2001	2005 (v)	2001	2005 (v)
Totaal akkerbouwcomplex	4,9	4,0	86,7	69,7
Aandeel in agrocomplex	22,0%	17,9%	20,5%	18,5%
Primaire productie	0,8	0,5	20,2	18,9
Verwerking	1,3	1,1	18,4	15,1
Toelevering	1,4	1,5	23,8	21,4
Distributie	1,4	0,9	24,3	14,4

a Op basis van binnenlandse grondstoffen;
b in lopende prijzen.

NB: door revisie van de Nationale Rekeningen en methodologische veranderingen kunnen cijfers afwijken van eerder gepubliceerde gegevens.

Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

beneden het gemiddelde van het totale akkerbouwcomplex, en is sindsdien verder gedaald. In 2005 verdiende een arbeidskracht in de primaire productie slechts de helft van het gemiddelde inkomen per werknemer in het akkerbouwcomplex.

10.1.2 AARDAPPELEN

De export van consumptieaardappelen van het oogstjaar 2006 loopt, mede als gevolg van een lagere netto productie, achter ten opzichte van het vorige oogstjaar (NAO, 2007). Tot en met februari werd er 483.500 ton geëxporteerd, 5% minder dan vorig jaar. De export naar Europese landen is weliswaar hoger dan vorig jaar, maar de Amerikanen laten het mede vanwege de dure euro afweten wat de vraag naar aardappelen betreft. De vraag vanuit Polen is sterk gestegen, maar blijft met 9.000 ton bescheiden.

De voorwaarden in de telerscontracten met de verwerkende industrie werden vanwege de uitzonderlijke weersomstandigheden aan het begin van de oogstperiode aangepast. De kwaliteitseisen wat betreft het onderwatergewicht werden naar beneden bijgesteld, zodat de fabrieken toch voldoende aardappelen kregen voor de verwerking en de boeren minder kwaliteitskorting op de prijs. De meeste consumptieaardappelen worden via een contract of in een pool afgezet. LTO heeft het initiatief genomen om het aanbod meer te bundelen door het opzetten van de LTO-aardappelo(lis). Deelnemers aan de po(o)lis hebben de zekerheid dat de aardappelen geleverd kunnen worden aan Avico/Korteweg, maar zijn tot op zekere hoogte flexibel in het moment waarop de prijs wordt vastgezet. Dit jaar wordt de mogelijkheid van de polis voor het eerst als proef op beperkte schaal aangeboden.

De pootaardappelhandel is tot en met februari van dit jaar beter verlopen dan vorig jaar. Er ging 484.000 ton de grens over, dat is bijna 10% meer dan vorig jaar (NAO, 2007). De geëxporteerde hoeveelheid binnen de EU is met 19% toegenomen tot 274.000 ton. Vooral Spanje heeft beduidend meer aardappelen gevraagd dan een jaar eerder. Net zoals bij de consumptieaardappelen is de vraag vanuit Polen ook opvallend toegenomen, mogelijk vanwege de goede kwaliteit van het Nederlandse pootgoed. Ook lage opbrengsten in Polen zorgen wellicht voor extra vraag. De handel van het oogstjaar 2006 met Amerika en Azië is achtergebleven ten opzichte van 2005.

De zetmeelaardappelen worden geleverd aan Avebe voor verwerking. De reorganisaties bij AVEBE, waarbij niet-kernactiviteiten zijn afgestoten, zijn achter de rug. Dit jaar duurde de campagne zes weken korter door de lage aardappelproductie; door de misoogst is slechts 76% van het quotum geleverd. Voor de komende campagne gaat Avebe haar telers middels een bonus-malusregeling stimuleren hun quotum zo vol mogelijk te leveren. Alleen bij een volle benutting van de fabriekscapaciteit kan een goed bedrijfsresultaat en een lage kostprijs worden bereikt.

Kostenplaatje consumptieaardappelen

In 2006 heeft het LEI onderzoek gedaan naar de opbouw van de kosten in de diverse schakels van de consumptie-aardappelkolom (Janssens et al., 2006). De kosten die telers maken vertonen een grote spreiding, vooral de vaste kosten (figuur 10.1). Onder de vaste kosten zijn afschrijvingen, rente en grond grote posten. In de toegerekende kosten heeft pootgoed het grootste aandeel. Door deze kosten is de kostprijs voor de aardappelteelt zodanig hoog dat in een jaar met lage aardappelprijzen, zoals in 2004, de kostprijs voor het gros van de bedrijven boven de opbrengstprijs ligt.

Figuur 10.1

Kostenverdeling in de aardappelkolom

Teler		Transporteur		Verpakker		Supermarkt	
Vast	52%	Salarissen	45%	Inkoop	60%	Inkoop	76%
Toegerekend	30%	Brandstof	25%	Arbeid	24%	Arbeid	12%
Arbeid	18%	Afschrijving	13%	Overig	16%	Overig	12%
		Overig	17%	Verwerker			
				Inkoop	34%		
				Productieproces	33%		
				Verpakken/afzet	32%		
				Overig	1%		

Bron: Janssens et al.(2006).

Transporteurs vormen een tweede schakel in de keten. De salarissen van chauffeurs vormen een grote kostenpost voor de transportondernemingen, net zoals de brandstofkosten (45 respectievelijk 25%). Gemiddeld maken de transportondernemingen nauwelijks winst.

Bij zowel de verpakkers van tafelaardappelen als de verwerkers van industrie-aardappelen is de inkoop de grootste kostenpost. De marge die de fritesindustrie weet te halen is beperkt en wijkt niet af van de marge in de voorliggende schakels in de keten. Vooral in jaren met hoge aardappelprijzen staat de marge onder druk.

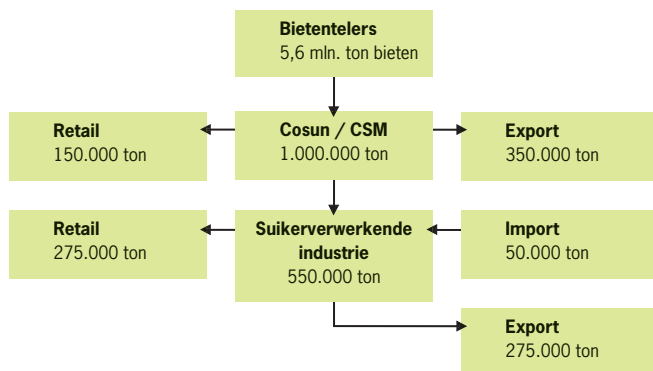
Driekwart van de kosten van een supermarkt heeft betrekking op inkoop van producten (niet enkel aardappelen). Het personeel vormt 12% van de kosten. De marges op AGF-producten liggen op ongeveer 34%, dit is hoger dan de gemiddelde marge van een supermarkt. Hierbij moet wel rekening worden gehouden met uitval van producten als gevolg van problemen met houdbaarheid of kwaliteit.

10.1.3 SUIKERBIETEN

De bieten kunnen in Nederland aan twee suikerverwerkende bedrijven geleverd worden. In april van dit jaar heeft de NMa de overname van CSM door Cosun (voorheen Suiker Unie) goedgekeurd. De verwerking van suikerbieten komt hierdoor bij één concern te liggen. Voor 2007 is de suikerreferentie voor de individuele telers met 13% extra verlaagd bovenop de structurele quotumkorting, omdat het aanbod van suiker in de EU groter is dan verwacht. Minder landen hebben gebruik gemaakt van de mogelijkheid

Figuur 10.2

De suikerkolom

Bron: Berkhout en Van Berkum (2005), HPA.

om quotum te verkopen (zie ook §3.1.1). Cosun heeft extra quotum aangekocht en door het staken van de fructoseproductie is er ook meer ruimte voor suikerproductie. Dit betekent in de praktijk dat de Nederlandse bietenteelt te maken krijgt met een korting op het quotum van 6 procent.

De 1 mln. ton suiker die in 2005/06 geproduceerd werd, wordt voor circa 15% afgezet via de retail aan de consument (figuur 10.2). Ook wordt een deel direct geëxporteerd. Het overgrote deel van de geproduceerde suiker wordt geleverd aan de suikerverwerkende industrie (bijv. voor frisdrank, snoep, bakkerijproducten). De industrie levert de verwerkte suiker voor ongeveer 50% aan de Nederlandse retail en voor ongeveer 50% aan het buitenland.

10.1.4 GRANEN EN UIEN

De productie van granen in de EU-25 bedroeg in 2005 260 mln. ton (tabel 10.2). Het aandeel van Nederland is met minder dan 1% heel beperkt. Het land met de grootste productie in de EU is Frankrijk (64 mln. ton). In 2006 is de productie als gevolg van de droogte in belangrijke graanlanden binnen de EU beduidend lager dan in 2005. Voor Nederland is dit niet het geval. Voor de totale EU wordt een daling van de productie geraamd met 6 à 7%, de prijzen zijn daardoor hoog.

Ook de aantrekkende vraag naar graan voor voeding en veevoeders en de belangstelling voor biobrandstoffen werkten prijsopdrijvend, alsook het feit dat wereldwijd de voorraden van granen de afgelopen jaren geslonken zijn.

Ook in de export van granen is de rol van Nederland bescheiden, met een aandeel van 2% in de graanexport van de EU-25. Frankrijk heeft bijna de helft van de graanexport van de EU in handen. Ook de graanexport van Duitsland, Hongarije en het Verenigd Koninkrijk is omvangrijk.

In 2006 is er bijna 800.000 ton plant- en zaaiuien geëxporteerd, een stijging van 5% ten opzichte van vorig jaar. Rusland en Afrika namen ieder zo'n 25% van de uien

Tabel 10.2

Graanproductie (mln. ton) in de EU, 2002-2006

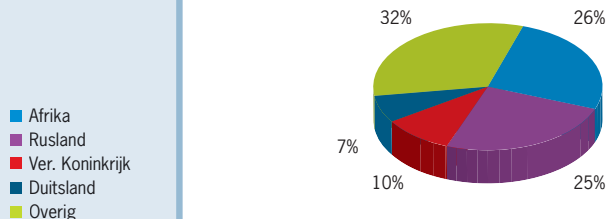
	2002	2003	2004	2005	2006
Nederland	1,8	1,9	1,9	1,9	2,0
Frankrijk	69,6	54,9	70,4	64,1	61,1
Duitsland	43,4	39,4	51,1	46,0	43,5
Polen	26,9	23,4	29,6	26,9	21,8
Verenigd Koninkrijk	23,0	21,6	22,0	21,0	20,8
EU-25 *	265,0	232,2	290,0	259,3	242,0

a 2006 = raming.

Bron: FADN.

Figuur 10.3

Exportaandeel (%) zaai- en plantuien, 2006

Bron: KCB.

af (figuur 10.3). De vraag vanuit Rusland is hiermee verdubbeld ten opzichte van 2005, toen er vanwege een importverbod enkele maanden geen uien geëxporteerd konden worden.

10.2 STRUCTUUR PRIMAIRE AKKERBOUW

Het totale areaal akkerbouwgewassen is in 2006 gedaald tot circa 550.000 ha (figuur 10.4). Met name de suikerbieten en de 'overige akkerbouwgewassen' (zie §9.2) zijn in omvang afgenomen. Het aantal bedrijven met akkerbouwgewassen (exclusief maïs) is ook afgenomen, met 6% tot 24.400. In 1980 waren er nog ruim 48.000 bedrijven met 560.000 ha akkerbouwgewassen. De 12.150 gespecialiseerde akkerbouwbedrijven nemen ruim 80% van het areaal pootaardappelen, zetmeelaardappelen en zaaiuien voor hun rekening. Bij de andere akkerbouwgewassen ligt dit aandeel rond de 70%.

Dertig procent land- en tuinbouwbedrijven teelt akkerbouwgewassen

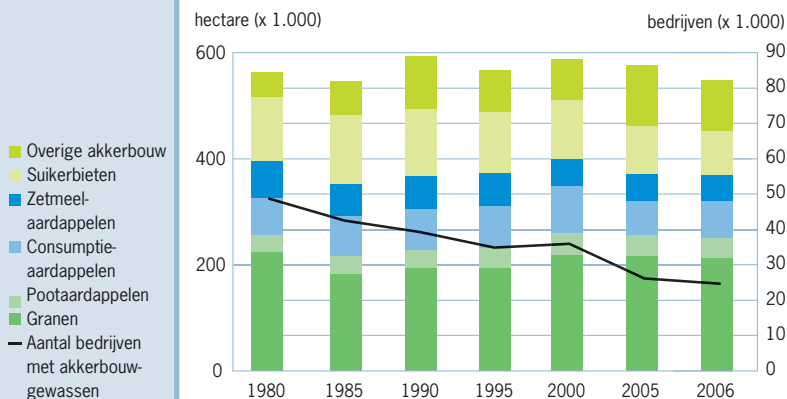
Van het totale aantal land- en tuinbouwbedrijven teelt 30% akkerbouwgewassen. De meeste bedrijven doen dit op een beperkte oppervlakte (figuur 10.5). Ruim 17.000 bedrijven, 72% van het aantal bedrijven met akkerbouwgewassen, telen minder dan 25 ha akkerbouwgewassen. Het aandeel in het totaal areaal akkerbouwgewassen van deze bedrijven is 24%.

Het areaal akkerbouwgewassen op de bedrijven is toegenomen sinds 1986. In dat jaar werd er gemiddeld 15 ha akkerbouwgewassen geteeld, twintig jaar later is dat 23 ha.

Een steeds groter deel van de akkerbouwgewassen wordt geteeld op grote bedrijven (meer dan 100 ha). In 1986 was 10% van het akkerbouwareaal in handen van deze grote bedrijven, in 2006 was dit aandeel meer dan verdubbeld tot bijna 118.000 ha.

Figuur 10.4

Areaal en aantal bedrijven met akkerbouwgewassen, 1980-2006

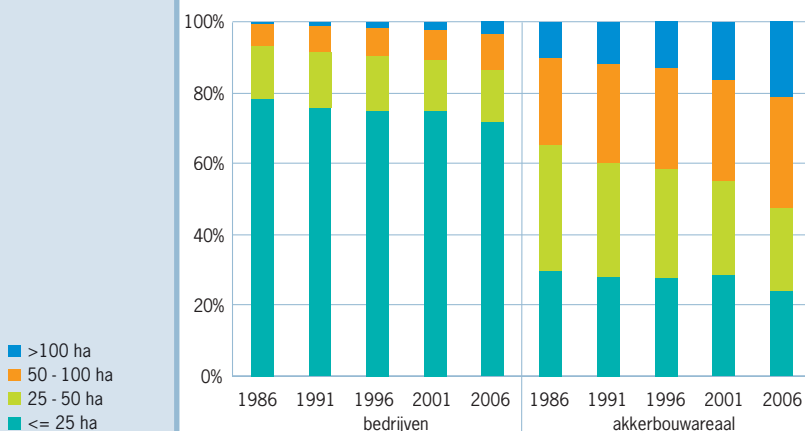
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Het aantal bedrijven dat deze omvang bereikt is nog beperkt. In 1986 was 1% van de land- en tuinbouwbedrijven met akkerbouwgewassen groter dan 100 ha. In 2006 was dit toegenomen tot 3% (769 bedrijven). De gemiddelde omvang van de bedrijven is in de loop der jaren stabiel gebleven. Sinds 1996 ligt het gemiddelde areaal van de grote bedrijven op ongeveer 150 ha.

10

Figuur 10.5

Areaal akkerbouwgewassen en aantal bedrijven met akkerbouw per grootteklasse, 1986-2006

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Betrokkenheid overheid één van de voorwaarden voor succes oogstschadeverzekering

Het jaar 2006 kende extreme weersomstandigheden die grote invloed hadden op de productie van diverse gewassen. Eventuele schade als gevolg van de weersomstandigheden is momenteel maar beperkt te verzekeren. In opdracht van de Nederlandse Akkerbouw Vakbond heeft het LEI een onderzoek uitgevoerd naar de belangstelling van akkerbouwers voor een oogstschadeverzekering (Van der Meer et al., 2007).

Deze verzekering biedt een dekking tegen schade als gevolg van alle weerrisico's die niet te voorkomen zijn zoals hagel, regen, droogte en vorst. Door middel van een enquête is de belangstelling gepeild onder akkerbouwbedrijven groter dan 10 ha. In de enquête is gevraagd of de akkerbouwers een weerschadeverzekering hebben en zo niet, waarom niet. Als belangrijkste reden werd genoemd dat de kans op schade klein werd geacht. Ook gaat men ervan uit dat de continuïteit van het bedrijf niet in gevaar komt als gevolg van een eventuele schade. Als belangrijkste tekortkomingen van de huidige beperkte verzekeringen (met name hagel en storm) werden vooral de hoge premies en het hoge eigen risico gezien. Bij een nieuw op te zetten brede oogstschadeverzekering zijn dit dus belangrijke voorwaarden om de verzekering succesvol in de markt te kunnen zetten.

Iets meer dan de helft van de respondenten had belangstelling voor een verzekering. Op de grotere bedrijven (>50 ha) was de belangstelling (68%) groter dan op de kleine bedrijven. Van de belangstellenden voor een verzekering is 18% bereid de marktconforme premie van 15-20 euro per 1.000 euro verzekerd bedrag te betalen. Bij de grote bedrijven ligt dit percentage iets hoger dan bij de kleinere bedrijven. Iets meer dan een kwart van de belangstellenden voor een oogstschadeverzekering gaf aan een premie te willen betalen die ligt tussen de 10 en 15 euro per 1.000 euro verzekerd bedrag. De premiehoogte zal daarom van groot belang zijn voor het al dan niet slagen van de verzekering.

Stakeholders uit het verzekeringswezen geven aan dat diverse factoren van invloed zijn op de premiehoogte. De participatie onder akkerbouwers moet hoog liggen. Bij een groot aantal verzekerden wordt het risico gespreid over veel ondernemers wat voordelig is voor de premie. De verzekering moet voor het gehele bedrijf gelden, dus alle gewassen in één polis. Dit om te voorkomen dat enkel de meest risicovolle gewassen worden verzekerd. Dit is in tegenspraak met de wensen van de akkerbouwers, waarvan een meerderheid de voorkeur heeft voor een verzekering op gewasniveau.

Als derde voorwaarde geldt dat het eigen risico hoog zal zijn, om te bevorderen dat de ondernemer zoveel mogelijk aan preventie zal doen om eventuele schade te voorkomen. Doordat er tegenstellingen bestaan tussen de wensen van de akkerbouwers en de verzekeraars, is betrokkenheid van de overheid gewenst.

De overheid kan bijvoorbeeld de rol van herverzekeraar op zich nemen. Dit houdt in dat als de schade in een jaar een bepaalde drempel overschrijdt, de overheid

garant zal staan voor deze schade. De verzekeraars worden dan niet geconfronteerd met uitzonderlijk hoge kosten en kunnen zo een lagere premie berekenen. Zonder deze garantstelling is het volgens verzekeraars niet mogelijk een oogstschadeverzekering in het leven te roepen tegen een voor akkerbouwers acceptabele premie. In een reactie heeft de minister van LNV onlangs aangegeven onder voorwaarden bereid te zijn mee te werken aan een brede weersverzekering. Het is echter aan de sector om deze tot stand te brengen.

10.3 BEDRIJFSRESULTATEN AKKERBOUWBEDRIJVEN

De resultaten in de akkerbouw waren in 2006 beter dan in 2005 en lagen op een bovengemiddeld niveau. Het resultaat kon vooral gerealiseerd worden dankzij hogere prijzen, zetmeelaardappelen uitgezonderd. De productie van consumptieaardappelen per hectare was door de lange zachte herfst beter dan eerder in het seizoen werd verwacht. De bruto productie bedroeg ongeveer 44 ton (tabel 10.3). Doordat de kwaliteit van de aardappelen minder was dan normaal, vooral vanwege doorwas, is de netto productie minder dan vorig jaar, zodat de prijzen van aardappelen omhoog schoten. Vooral boeren die vrije aardappelen hadden (dus geen contracten) konden hiervan profiteren.

Het veldgewicht van de zetmeelaardappelen was met 33 ton/ha beduidend lager dan gemiddeld. Ook het zetmeelgehalte bleef ruim onder het normale niveau. Dit jaar kwam het onderwatergewicht uit op 454 gram, ten opzichte van 476 gram in 2005. De prijzen van deze aardappelen zijn in Europees verband vastgelegd en daardoor vrijwel

Tabel 10.3		Opbrengsten ^a en prijzen ^b op akkerbouwbedrijven, 2002-2006					
	Tarwe	Gerst	Consumptie-aardappelen	Pootaard-appelen	Zetmeel-aardappelen	Suiker-bieten	Zaaiuien
Opbrengsten (ton/ha)							
2002 - 2004	9,7	6,5	45,9	34,4	49,3	10,5	50,8
2005	9,6	6,4	48,4	32,4	55,5	11,1	65,1
2006 (r)	9,0	6,1	43,5	33,1	42,1	10,9	55,3
Idem, mutatie (%)	- 6	- 5	- 10	+ 2	- 24	- 2	- 15
Prijzen (euro/100kg)							
2002 - 2004	12,0	12,7	8,8	19,3	3,4	4,8	9,0
2005	11,3	12,1	13,0	19,2	3,4	4,5	8,4
2006 (r)	15,3	15,0	18,5	28,5	3,4	4,8	15,5
Idem, mutatie (%)	+ 35	+ 24	+42	+ 49	0	+ 5	+ 86
a Zetmeelaardappelen bij 400 gr. o.w.g., suikerbieten in polsuiker;							
b zetmeelaardappelen bij 400 gr. o.w.g. exclusief premie, suikerbieten bij 16% suiker.							
Bron: Informatienet.							

onafhankelijk van het aanbod. De hoge prijs voor zetmeel kan nog wel een kleine bonus opleveren, maar dit zal onvoldoende zijn om de lage opbrengst te compenseren.

Door de gunstige situatie op de markt is de prijs van goede pootaardappelen bijzonder hoog. Ook de prijzen van pootaardappelen die als consumptieaardappel (bovenmaats pootgoed) verkocht moesten worden, zijn hoog.

In tegenstelling tot wat in het najaar verwacht werd, zijn de opbrengsten van suikerbieten goed. Om een aantal redenen kan de geldelijke opbrengst flink omhoog worden bijgesteld t.o.v. de prognoses in het najaar. Ten eerste is de productie per hectare van de bieten uitgekomen op 67 ton, evenveel als in 2005. Door het zachte najaarsweer vond er laat in het seizoen nog een behoorlijke groei plaats. Cosun kocht extra quotum aan, waardoor de productie van surplussuiker, die tegen wereldmarktprijs moet worden verkocht, verminderde. Daarnaast is de vraag naar suiker op de wereldmarkt hoog, onder andere vanwege de productie van bio-ethanol. Dit heeft twee positieve effecten op de bietenopbrengst. De suiker uit de bieten die boven het quotum zijn geteeld (surplussuiker) kan voor een hogere prijs dan vorig jaar worden verkocht. Anderzijds is door de hoge wereldmarktprijs het gat tussen de EU-prijs en de wereldmarktprijs kleiner dan ingeschat. Het resultaat is dat de exportsubsidies lager waren dan begroot. Daar de telers een deel van de subsidies zelf opbrengen in de vorm van

Tabel 10.4 Resultaten van akkerbouwbedrijven, 2002-2006

	Akkerbouwbedrijven	Zetmeelaardappelbedrijven
Kenmerken 2006 ^a		
Aantal bedrijven	8.261	1.040
Hectare per bedrijf	55	63
Nge per bedrijf	78	78
Ondernemers per bedrijf	1,5	1,8
Opbrengsten/kosten (%)		
2002-2004	80	82
2005	87	88
2006 (r)	95	76
Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro)		
2002-2004	21,4	20,1
2005	31,2	34,3
2006 (r)	61,0	20,5
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)		
2002-2004	-5,9	1,3
2005	2,9	15,4
2006 (r)	26,0	4,6

a bedrijven tussen 16 en 1.200 ege.

Bron: Informatienet.

vooraf opgelegde heffingen, kon een deel van dit bedrag weer worden verrekend met de bietenprijs voor 2006. De bietenprijs bij 16% suiker ligt daarom iets boven de prijs van vorig jaar, terwijl de (institutionele) minimumbietenprijs met 25% is gedaald als gevolg van wijzigingen in het EU-beleid.

De rentabiliteit voor de akkerbouwbedrijven gaat door het goede prijsniveau van de producten omhoog tot 95% (tabel 10.4). Het gezinsinkomen uit bedrijf neemt hierdoor toe tot ruim 60.000 euro. Bij dit inkomensniveau blijft er voldoende over voor besparingen, naar verwachting gemiddeld 26.000 euro. Voor de zetmeelbedrijven blijft de rentabiliteit sterk achter bij vorig jaar, omdat zij niet kunnen profiteren van de hoge aardappelprijzen. Het gezinsinkomen uit bedrijf daalt hierdoor naar ruim 20.000 euro en slechts een lichte besparing is mogelijk.

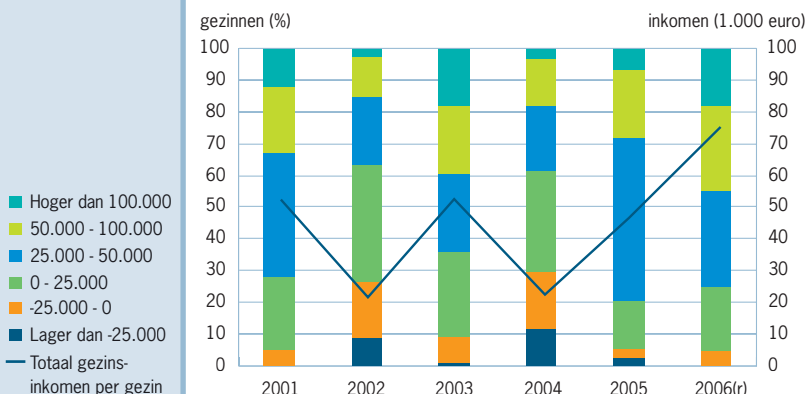
Grote spreiding in inkomen

De spreiding in het gezinsinkomen tussen de bedrijven is ieder jaar groot. In 2006 zal dit nog meer het geval zijn, omdat het sterk van de bedrijfssituatie afhangt of akkerbouwers konden profiteren van goede prijzen. Als bedrijven weinig vrije producten telen zoals aardappelen en zaaiuien, zal het inkomen achterblijven. Ook zijn de verschillen tussen de Veenkoloniale bedrijven en de andere akkerbouwbedrijven dit jaar aanzienlijk. Als de inkomsten van buiten het bedrijf worden meegerekend, dan weet ongeveer 20% van de gezinnen in 2006 een gezinsinkomen te realiseren van meer dan 100.000 euro (figuur 10.6). Tegelijkertijd was op 5% van de bedrijven het gezinsinkomen negatief. Gemiddeld bedraagt het gezinsinkomen ongeveer 75.000 euro per gezin.

Voor de akkerbouwbedrijven vormt het inkomen van buiten bedrijf een belangrijke

Figuur 10.6

Verdeling (%) van het aantal gezinnen op akkerbouwbedrijven naar totaal gezinsinkomen per gezin, 2001-2006

Bron: Informatienet LEI.

Tabel 10.5

Inkomensvorming (1.000 euro) van akkerbouwbedrijven naar bedrijfsomvang, gemiddelde 2003-2005

	Bedrijfsomvang			Totaal
	Klein <70 nge	Midden 70-150 nge	Groot >150 nge	
Aandeel bedrijven (%)	64	30	6	100
Gezinsinkomen uit bedrijf	11,1	25,9	75,1	19,4
Inkomsten buiten bedrijf	20,4	5,8	43,8	17,4
w.v. arbeid	8,2	2,6	2,9	6,2
vermogen	5,6	0,9	38,5	6,2
overig	6,6	2,3	2,5	5,1
Totaal gezinsinkomen	31,5	31,7	119,0	36,8

Bron: Informatienet

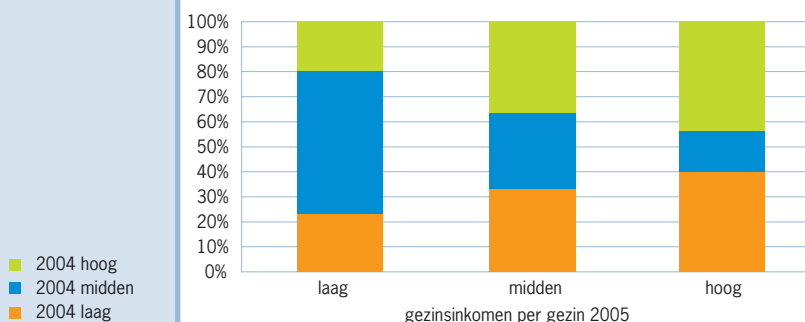
bijdrage aan het totale gezinsinkomen (tabel 10.5). Gemiddeld ligt het inkomen van buiten bedrijf op ruim 17.000 euro in de periode 2003-2005. Het inkomen uit bedrijf is 2.000 euro hoger. Voor de groep kleinste bedrijven ligt het inkomen van buiten bedrijf zelfs hoger dan het inkomen uit bedrijf.

Sterke schommeling in bedrijven met de beste resultaten

Om inzage te krijgen in de inkomensverschillen tussen de jaren zijn de akkerbouw-bedrijven uit het Informatienet in 2004 en 2005 op basis van rangorde in het inkomen in drie even grote groepen gedeeld. Van de bedrijven die in 2005 gerekend konden worden tot de groep met de hoogste gezinsinkomens, behoorde ruim 40% ook in 2004 tot deze groep (figuur 10.7). In vergelijking met andere sectoren in de land- en tuinbouw is dit een gering percentage. Ongeveer 40% van de bedrijven uit de groep met een hoog inkomen, had in 2004 een laag inkomen. Dit betekent dat een flink

Figuur 10.7

Inkomensmobiliteit akkerbouwbedrijven, 2004-2005

Bron: Informatienet.

aantal bedrijven de tegenvallende resultaten van 2004 weer hebben kunnen ombuigen. Dit hangt samen met de diversiteit aan geteelde producten en jaarlijks schommelende productie- en prijsniveaus. Anderzijds is er een grote groep (60%) die in 2004 tot de middenmoot behoorde, maar nu in de groep met een laag inkomen is beland. Een grote groep bedrijven kan het ene jaar tot de kopgroep behoren en een jaar later zijn teruggevallen.

Grote bedrijven hoger aandeel gewasopbrengsten

Naarmate de akkerbouwbedrijven groter worden, bestaan de opbrengsten relatief meer uit gewasopbrengsten en zijn de overige opbrengsten minder van belang. Bij de grote bedrijven is dit meer dan 80%. Grote bedrijven zijn meer gespecialiseerd in akkerbouw en daardoor minder afhankelijk van inkomsten uit andere land- en tuinbouw takken. De directe kosten (zoals uitgangsmateriaal, meststoffen en gewasbeschermingsmiddelen) vormen een flinke kostenpost. De grote bedrijven hebben meer kosten voor afschrijving en minder voor berekende arbeid, omdat deze bedrijven meer gemechaniseerd zijn dan de kleinere.

Spreiding kasstroom

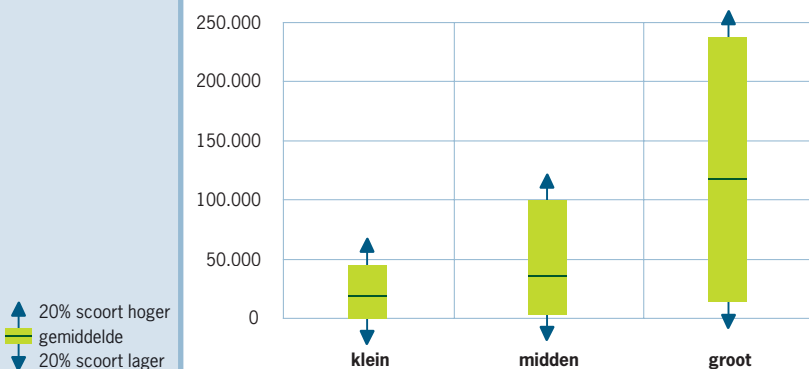
Om investeringen te kunnen verrichten dienen financiële middelen voorhanden te zijn. Dit kunnen eigen bedrijfsmiddelen zijn, zoals besparingen en afschrijvingen, en vreemde middelen verkregen uit leningen. Bij de financieringsbeoordeling door banken van investeringsplannen wordt een steeds groter belang gehecht aan de aanwezigheid van voldoende eigen middelen om aan toekomstige rente- en aflossingsverplichtingen te kunnen voldoen. De gemiddelde kasstroom uit eigen middelen over de jaren 2003-2005 is per grootteklasse in figuur 10.8 weergegeven. Hieruit blijkt dat niet alleen tussen de grootteklassen variatie bestaat in de kasstroom, maar ook tussen de bedrijven binnen een grootteklasse. Bij de kleine bedrijven is de gemiddelde kasstroom 16.000 euro, 1 op de 5 bedrijven heeft een kasstroom groter dan 32.000 euro. Bij de grote bedrijven is de spreiding veel groter; het gemiddelde ligt op 118.000 euro, dit is beduidend meer dan de kasstroom van de beste bedrijven uit de groep 'midden' en 'klein'. De kasstroom van de 20% minste bedrijven uit de groep grote bedrijven ligt echter op het gemiddelde van de kleine bedrijven.

Veel investeringen in grond

In 2005 wisten de akkerbouwbedrijven door betere bedrijfsresultaten twee maal zoveel middelen te genereren als het jaar ervoor (zowel eigen middelen als vreemde middelen). Gemiddeld bedroegen de investeringen ruim 61.000 euro per jaar per bedrijf in de periode 2003-2005 (tabel 10.6). Opvallend is dat de middelgrote bedrijven gemiddeld gesproken het meest hebben geïnvesteerd, veelal met vreemde middelen gefinancierd. Ongeacht de bedrijfsomvang is, gegeven de schaalvergroting, met

Figuur 10.8

Spreiding ^a in kasstroom eigen middelen (euro per bedrijf) per grootteklasse, gemiddelde 2003-2005

a Het gekleurde deel geeft de spreiding weer van 60% van de bedrijven rondom het gemiddelde.

Bron: Informatienet.

name in grond geïnvesteerd. Investerings in mechanisatie vinden hoofdzakelijk op de grote bedrijven plaats.

Het balanstotaal van het gemiddelde akkerbouwbedrijf laat voor 2005 een stijging zien van bijna 200.000 euro tot 1,7 mln. euro. Een groot deel van het vermogen is eigen vermogen, getuige het aandeel van 73% in het totale bedrijfsvermogen (solvabiliteit). In 2004 bedroeg de solvabiliteit nog 75%. Dit betekent dat een groter deel van het vermogen met vreemd vermogen is gefinancierd. Het merendeel van het vermogen is vastgelegd in grond, namelijk 1 mln. euro. De waarde van de grond is ten opzichte van 2004 toegenomen van bijna 26.000 euro tot meer dan 29.000 euro per hectare. De hoeveelheid grond in eigendom is met gemiddeld 2 ha per bedrijf gestegen tot 35 ha. Voor 2006 is er opnieuw een sterke stijging (+10%) van het totale financieringsvolume (Rabobank, 2007).

Tabel 10.6

Investerings (1.000 euro) per akkerbouwbedrijf naar bedrijfsomvang, gemiddelde 2003-2005

	Klein <70 nge	Midden 70-150 nge	Groot >150 nge	Totaal
Investerings	15,5	128,7	114,6	61,4
w.v. grond	16,9	85,6	56,3	43,2
gebouwen	4,4	2,0	12,8	4,2
machines	3,7	8,6	29,0	7,3
quota	-7,6	1,2	9,0	-3,4
overig	-2,0	31,4	7,6	10,1

Bron: Informatienet.

Waardering succesfactoren door akkerbouwers

In de LEI-Innovatiemonitor is akkerbouwers gevraagd welke factoren belangrijk zijn voor het succes van hun bedrijf. Het gaat om factoren met betrekking tot strategie (zoals afstemming binnen de keten en kostenreductie), technologie (zoals nieuwe kennis en nieuwe technologie) en overige factoren.

Kostenreductie en kwaliteitsverbetering zijn de belangrijkste strategische doelstellingen om te komen tot rendementsverbetering. Hierbij is keten-afstemming belangrijk zodat geproduceerd wordt waar de markt naar vraagt. De uitbreidingsmogelijkheden van akkerbouwbedrijven zijn vaak beperkt door de schaarste aan grond.

Toegang tot nieuwe kennis is de belangrijkste technologische succesfactor. Het belang van deze factor is behoorlijk toegenomen sinds 1999, toen deze vragen ook aan ondernemers zijn voorgelegd. Om de concurrentie met het buitenland aan te kunnen gaan, zal de Nederlandse akkerbouw kennisintensiever moeten worden. In samenwerking met collega akkerbouwers of met ketenpartijen werken aan innovaties wordt belangrijker gevonden dan zelf experimenteren. Dit heeft te maken met de sterke verbondenheid van akkerbouwbedrijven aan veredelaars en enkele grote afzetorganisaties zoals de suikerindustrie en de aardappelverwerkende industrie.

Wat betreft de overige factoren worden anticiperen op regelgeving als gevolg van hervormingen van het gemeenschappelijk landbouwbeleid en arbeidsomstandigheden op dit moment hoger gewaardeerd dan in 1999. Productveiligheid en milieuvriendelijk produceren zijn nog steeds belangrijk, maar het belang is sinds 1999 niet of nauwelijks toegenomen.

Uit ander onderzoek met de LEI-Innovatiemonitor bleek dat van alle sectoren ondernemers in de akkerbouw het minste vertrouwen hebben in de toekomst van het bedrijf, zowel op korte als op lange termijn. Onder andere door hervorming van het gemeenschappelijk landbouwbeleid en toenemende internationale concurrentie dreigt het inkomen op lange termijn onder druk te komen staan. Grondschaarste beperkt de uitbreidingsmogelijkheden. Mede daarom verloopt de schaalvergroting trager in vergelijking met andere landen en heeft de Nederlandse akkerbouwer een ongunstige (vaste) kostenstructuur. Momenteel is er veel discussie over de richting die de Nederlandse akkerbouw zal (moeten) kiezen. Deze onzekerheid zal mede een verklaring zijn voor het geringe vertrouwen (Van Galen et al., 2007).

Biologische akkerbouw

Het areaal biologische aardappelen is de laatste jaren vrij stabiel rond de 1.300 ha (Biologica, 2007). Het grootste deel van het areaal bestaat uit consumptieaardappelen (1.000 ha). De arealen van zowel de meeste bewaar- als verse groenten zijn licht afgenomen ten opzichte van 2005. De akkerbouw/groenteteeltcombinaties haalden in 2005 een rentabiliteit van 89%. Dit is beduidend beter dan het gemiddelde over de periode 2001-2004 waar een rentabiliteit van 80% kon worden genoteerd.

Het gezinsinkomen uit bedrijf op de biologische akkerbouw/groenteteeltcombinaties bleef nog wat achter bij de gangbare bedrijven (24.500 respectievelijk 31.200 euro).

Grondgebonden veehouderij

Kernpunten:

- toegevoegde waarde steeds meer in verwerkende schakel
- meer melk naar de kaasbak
- blue tongue: minder export fokvee en schapen
- verwerking en toelevering sterk geconcentreerd
- verdere afname aantal melkveebedrijven
- derogatie zorgt voor meer grasland
- koeien nog altijd op grote schaal in de wei
- resultaat 2006 blijft op peil, inkomensverschillen tussen bedrijven groot
- geringe inkomensmobiliteit bedrijven
- biologisch boert weer beter
- strategie gericht op kostenbeheersing en leren van elkaar

11.1 HET GRONDGEBONDEN VEEHOUDERIJCOMPLEX

11.1.1 ALGEMEEN

De grondgebonden veehouderij bestaat uit de rundvee- (exclusief vleeskalveren), de paarden-, de schapen- en de geitenhouderij. Tot het 'complex' behoren ook de bedrijven die goederen en diensten aanleveren, zowel aan de primaire bedrijven als aan verwerkers (zoals de mengvoederindustrie, banken, agrarische dienstverlening en de papierindustrie), bedrijven die producten afnemen en verwerken (zoals de slachterijen en de zuivelindustrie) en distributiebedrijven (Van Leeuwen en Koole, 2007).

In 2005 was de toegevoegde waarde van het totale grondgebonden veehouderijcomplex 6,7 mrd. euro, wat overeenkomt met bijna 30% van het totale agrocomplex (tabel 11.1). Dit aandeel liep vanaf 1995 jaarlijks iets terug, maar neemt de laatste paar jaar weer toe. Het aandeel van de primaire schakel is lager dan in 2001, zowel absoluut als relatief. De toegevoegde waarde komt voor een steeds groter deel uit de verwerkende industrie. De aandelen van de zuivelindustrie en de slachterijen in de toegevoegde waarde van het grondgebonden veehouderijcomplex stegen tussen 2001 en 2005 met 3 à 4 procent naar respectievelijk 19% en 4%. Ook het relatieve belang van de toeleverende bedrijven in de toegevoegde waarde nam in de beschreven periode toe.

Tabel 11.1

Toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het grondgebonden veehouderijcomplex ^a, 2001-2005

	Toegevoegde waarde (factorkosten, mrd. euro) ^b		Werkgelegenheid (1.000 aje)	
	2001	2005 (v)	2001	2005 (v)
Totaal grondgebonden veehouderijcomplex	6,1	6,7	132,6	125,3
Aandeel in agrocomplex	27,6%	29,7%	31,3%	33,3%
Primaire productie	2,2	1,7	66,2	59,4
Verwerking	1,0	1,6	16,2	14,6
Toelevering	2,4	2,7	41,1	40,3
Distributie	0,5	0,6	9,1	9,3

a Op basis van binnenlandse grondstoffen;
b in lopende prijzen.

NB: door revisie van de Nationale Rekeningen en methodologische veranderingen kunnen cijfers afwijken van eerder gepubliceerde gegevens.

Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

De werkgelegenheid van het grondgebonden veehouderijcomplex daalde tussen 2001 en 2005 met 5%. Ongeveer 47% van de werkgelegenheid zit in de primaire sector, terwijl deze schakel slechts 26% van de toegevoegde waarde genereerde. De toeleverende en verwerkende industrie slaagden er dus beter in om de toegevoegde waarde per arbeidskracht op niveau te houden. In de zuivelindustrie daalde de arbeidsbehoefte tussen 2001 en 2005 met ongeveer 2.000 arbeidsjaren.

11.1.2 DE KETEN IN BEELD

11

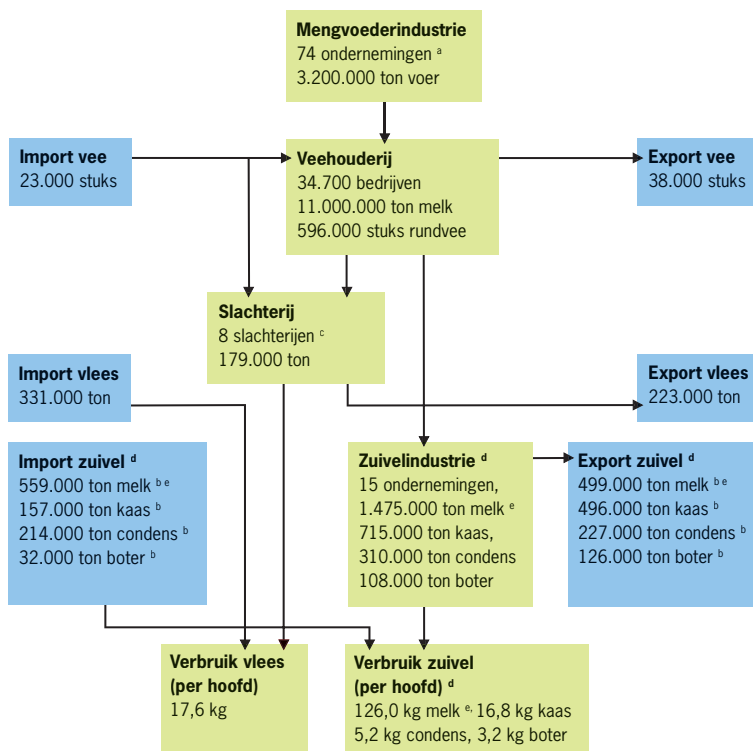
Na een aantal jaren van daling is de melkproductie in 2006 licht gestegen (+1%) tot 11 miljard kg (figuur 11.1). De uitbreiding van het quotum droeg daaraan bij, maar ook de fluctuaties in het aanvoerpatroon. Als er aan het eind van het quotumjaar voldoende ruimte in het quotum is, blijft de productie ook na 1 april vaak wat hoger dan het quotum eigenlijk toestaat. Het gevolg is veelal dat aan het eind van het volgende quotumjaar weer geknepen moet worden.

De fabrieken hebben hun productassortiment het afgelopen jaar behoorlijk gewijzigd, opvallend is vooral de recordproductie van kaas (+7%). De omschakeling hangt mede samen met de verslechterde vooruitzichten voor de interventieproducten boter en mager melkpoeder als gevolg van de hervorming van de EU-zuivelmarkt. Desondanks werd het afgelopen jaar meer boter (+5%) geproduceerd; ook de productie van gecondenseerde melk liep op (+6%). Daar staat tegenover dat de productie van melkpoeder vrij fors (-6%) en van consumptiemelk (-1%) en consumptiemelkproducten (-3%) licht daalde.

In de rundvleessector veranderde in 2006 weinig. De meest in het oog springende veranderingen deden zich voor in de handelsstromen. Bij de volwassen runderen is de

Figuur 11.1

De keten rond de rundveehouderij, 2006

- a 2004;
- b 2005;
- c alleen slachterijen met meer dan 10.000 slachtingen per jaar;
- d alleen belangrijkste consumentenproducten;
- e consumptiemelk en consumptiemelkproducten.

Bron: CBS, FEFAC, PD, PVE en PZ; bewerking LEI.

invoer sterk gestegen (+34%) en de export van fokvee, als gevolg van de uitbraken van blue tongue, sterk gedaald (-25%). De absolute aantallen zijn echter gering. De invoer van rundvlees nam licht toe (3%). Brazilië heeft iets in moeten leveren, mede door importbeperkingen die de EU oplegde als gevolg van MKZ-uitbraken in enkele regio's. Dit kon echter voor een groot deel worden opgevangen door andere regio's binnen Brazilië. Uruguay profiteerde van de exportbeperkingen die de Argentijnse overheid had

ingesteld om de inflatie te beperken. Bij de rundervleeswaren is Brazilië ingesprongen op de opening die de Argentijnse exportbeperkingen bood. Inmiddels komt circa 60% van de ingevoerde rundervleeswaren uit dat land, tegen circa 40% in 2005. Een voor Nederland positieve ontwikkeling is dat de export van rundervleeswaren het afgelopen jaar opnieuw flink is gestegen (+25%). Ook voor rundervleeswaren geldt echter dat de absolute hoeveelheden gering zijn.

In de schapen- en geitensector leidden de uitbraken van blue tongue in de tweede helft van 2006 tot ernstige verstoringen van de productie en handel. De levende export is met 39% afgenomen en ook de levende import daalde, met als gevolg dat meer dieren in eigen land geslacht werden (+15%). Door de hogere binnenlandse vleesproductie nam de import van vlees af en de export toe (respectievelijk -7,5% en +12%).

Concentratiegraad van toelevering en verwerking

De primaire productie van melk en vee vindt plaats op bijna 35.000 bedrijven.

De schakels in de ketens rondom de rundveehouderij zijn veel grootschaliger en vrij sterk geconcentreerd. Dit geldt vooral voor de zuivelindustrie. De twee grootste ondernemingen verwerken samen ongeveer 80% van de bij de fabrieken aangevoerde melk (figuur 11.2). Bij de (rundvee)slachterijen is de concentratie iets minder sterk: de drie grootste ondernemingen slachten ongeveer 65% van het aantal runderen. In de mengvoederindustrie produceren zes ondernemingen circa 70% van de rundveevoeders.

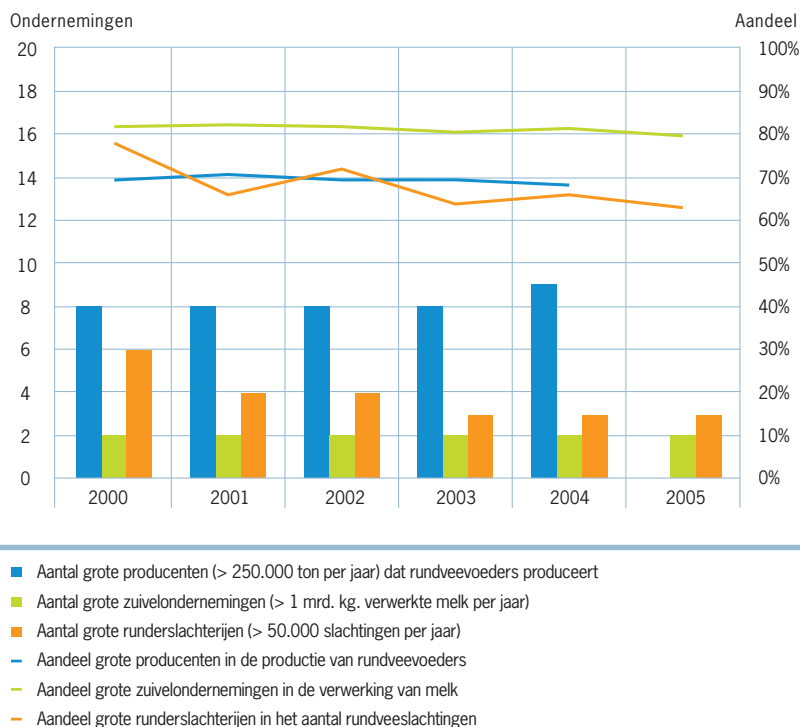
De concentratie in de verschillende schakels is de laatste jaren vrij stabiel, na grote fusies in de laatste decennia van de vorige eeuw. In de zuivelindustrie vond de laatste grote fusie plaats in 1997 toen Friesland Dairy Foods, Coberco, Zuid-Oosthoek en Twee Provinciën werden verenigd in Friesland Coberco Dairy Foods. Na die tijd hebben zich alleen enkele kleine(re) verschuivingen voorgedaan. In 2002 heeft Wessanen zich uit de zuivel teruggetrokken, waarbij Leerdammer is verkocht aan het Franse Fromagerie Bel. In datzelfde jaar heeft Nestlé één van haar zuivelfabrieken verkocht aan Vreugdenhil. In 2005 trok Nestlé zich verder terug en werd een tweede fabriek aan Vreugdenhil verkocht. Begin 2006 volgde de verkoop van een derde fabriek, dit keer aan het Duitse Hochwald dat daarmee voet op Nederlandse bodem zette.

Ook in de rundveeslachterij is de situatie de laatste jaren vrij stabiel. In de periode 1995-2002 was dat anders. Tijdens de eerste grote saneringsronde (1995) hebben dertien slachterijen, met toestemming van de Nederlandse Mededingingsautoriteit, zeven andere slachterijen uitgekocht. De belangrijkste reden was de overcapaciteit als gevolg van de kleinere aanvoer van vleesstieren en slachtkoeien. Begin deze eeuw sloten Slachterij Domburg en Chris Hogeslag Exportslachterij hun deuren.

Aan de aankoopkant hebben rundveehouders te maken met een vrij stabiele concentratie van mengvoederproducenten. De grootste veranderingen vonden daar rond de eeuwwisseling plaats: fusies van Hendrix en UT Delfia (in 1998), Cehave en

Figuur 11.2

Concentratiegraad in de keten rondom de rundveehouderij, 2000-2005

Bron: PVE, PD EN PZ; bewerking LEI.

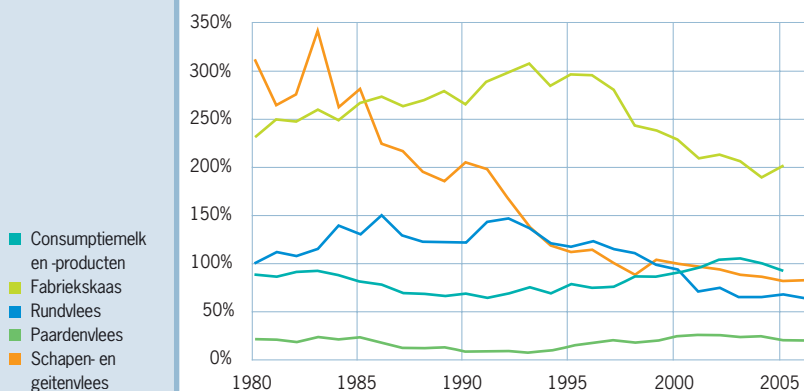
Landbouwbelang (per 2000), ABC en Twente-Achterhoek (medio 2000) en ACM en Cavo Latico (per 2002). Verder is vooral de opkomst van de Gebroeders Fuite opvallend. Bij een stagnerende markt is dit bedrijf erin geslaagd te groeien van circa 30.000 ton productie aan het begin van de jaren tachtig tot ongeveer 350.000 ton in 2006, waarvan 240.000 ton rundveevoeders.

Zelfvoorziening

Voor de meeste eindproducten van het grondgebonden veehouderijcomplex is de zelfvoorzieningsgraad minder dan 100% (figuur 11.3). Dit betekent dat Nederland voor die productcategorieën netto-importerend is: de binnenlandse productie is lager dan het verbruik. Een belangrijke uitzondering is fabriekskaas met een zelfvoorzieningsgraad van rond de 200%. Als enkel naar de in Nederland geproduceerde

Figuur 11.3

Zelfvoorzieningsgraden dierlijke producten, 1980- 2006

Bron: PVE, PZ, bewerking LEI.

kaassoorten wordt gekeken, dan ligt de zelfvoorzieningsgraad nog een stuk hoger. Ongeveer driekwart van deze kaas is namelijk bestemd voor de export. Daar staat tegenover dat in Nederland ook allerlei kaassoorten worden geconsumeerd die hier niet worden geproduceerd. Voor fabriekskaas is verder opvallend dat, na een jarenlange toename, sinds het midden van de jaren negentig sprake is van een daling van de zelfvoorzieningsgraad. Dit komt vooral door de stagnerende productie en export, in combinatie met een groei van de consumptie en import.

Voor consumptiemelk en consumptiemelkproducten is de situatie heel anders dan voor kaas. De laatste jaren ligt de zelfvoorzieningsgraad rond de 100%, in het verleden was dit een stuk lager.

Bij de vleessoorten is de zelfvoorzieningsgraad voor paardenvlees het laagst. De binnenlandse productie is bijzonder laag en veel paardenvlees wordt geïmporteerd. In absolute zin is de import nog altijd vrij klein. Wat hoger ligt de zelfvoorzieningsgraad bij rundvlees. Sinds 1999 is Nederland echter ook voor rundvlees netto-importerend. Tot dat jaar was sprake van een overschot op de handelsbalans. De terugloop van het aantal melkkoeien en de Mac Sharry-hervorming (1992), die de rentabiliteit in de vleesstierenhouderij onder druk zette, bogen het overschot om in een tekort.

De meest opvallende ontwikkeling bij de vleessoorten doet zich voor bij schapen- en geitenvlees. De zelfvoorzieningsgraad is hier gedaald van meer dan 300% naar 80-90% in de afgelopen jaren. Dit komt met name door de sterke stijging van de consumptie aan het eind van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig, maar ook de bruto eigen productie is sinds 1990 trendmatig gedaald.

11.2 **STRUCTUUR VAN PRIMAIRE BEDRIJVEN**

De grondgebonden veehouderij in Nederland vindt plaats op ongeveer 48.700 bedrijven. Op die bedrijven lopen ongeveer 4,8 miljoen graasdieren (runderen, schapen, geiten, paarden). Als voederoppervlakte is ruim 1,2 miljoen ha cultuurgrond beschikbaar in de vorm van grasland of snijmaïs. De voedergewassen en graasdieren worden niet allemaal geteeld of gehouden op gespecialiseerde bedrijven. Ook varkenshouders en akkerbouwers verbouwen soms gras of mais en kunnen kleinere eenheden graasdieren hebben. Ongeveer 38.820 bedrijven zijn gespecialiseerd: de grondgebonden veehouderij maakt daar meer dan tweederde deel uit van de totale productiecapaciteit (gemeten in Nederlandse grootte-eenheden, nge) en de bedrijven worden volgens de NEG-typering ingedeeld als ‘graasdierbedrijf’ (tabel 11.2). De graasdierbedrijven maken ongeveer de helft uit van het totale aantal land- en tuinbouwbedrijven en zijn met 56% van het grondgebruik belangrijke beheerders van een open groene ruimte.

De diversiteit tussen de graasdierbedrijven is groot. Er wordt daarom veelal een onderscheid gemaakt tussen melkveebedrijven en overige graasdierbedrijven. De melkveebedrijven beslaan in 2006 ongeveer een kwart van het totale aantal land- en tuinbouwbedrijven en hebben bijna 44% van het areaal cultuurgrond in gebruik. Ten opzichte van de overige graasdierbedrijven zijn er meer grotere bedrijven (tabel 11.2). De overige graasdierbedrijven kunnen worden verdeeld in een aantal subtypen. Veel van die bedrijven zijn zeer klein en hebben een oudere ondernemer.

Tabel 11.2		Enkele kenmerken van graasdierbedrijven naar bedrijfstype, 2006							
	Bedrijven		Totale oppervlakte		Nge/bedrijf	Verdeling bedrijven naar nge-klassen			
	Aantal	Aandeel	1.000 ha	Aandeel		3-16	16-40	40-100	>100
Melkveebedrijven	20.430	25,7	845,0	43,8	94	3	8	51	37
Overige graasdierbedrijven	18.390	23,1	227,0	11,8	22	65	23	10	3
w.v. schapenbedrijven	280	0,4	2,5	0,1	14	74	20	5	1
geitenbedrijven	290	0,4	4,2	0,2	60	10	18	62	10
graslandbedrijven	3.010	3,8	46,9	2,4	19	75	18	5	2
andere graasdierbedrijven	14.810	18,6	173,5	9,0	22	63	24	10	3
Totaal land- en tuinbouw	79.510	100	1.927,6	100	91	26	17	30	27

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Meer gras, minder bedrijven

De oppervlakte grasland is in 2006 enigszins toegenomen (tabel 11.3). De toename vond vooral plaats op melkveebedrijven en ging ten koste van zowel snijmaïs als akkerbouwgewassen. Deze ontwikkeling kan worden toegeschreven aan de gewijzigde mestwetgeving. Bedrijven met minimaal 70% van het areaal cultuurgrond als grasland mogen onder het nieuwe mestbeleid meer dierlijke mest op het eigen bedrijf plaatsen (de zogenaamde 'derogatie'). Met name veel melkveebedrijven die in 2005 nog niet aan die voorwaarde voldeden hebben hun 'bouwplan' hierop aangepast. In 2005 voldeed ruim 70% van de melkveebedrijven aan de derogatie-eis, in 2006 was dat ruim 90%. Ook bij de andere graasdierbedrijven heeft enige verschuiving plaatsgevonden, maar daar had in 2005 al bijna 90% meer dan 70% gras.

Bij de meeste graasdiersoorten is al jarenlang sprake van een daling van het aantal dieren. Vooral bij de vleesveehouderij is de afname groot, deze zette zich in 2006 door. De geiten en paarden vormen de uitzonderingen, bij geiten vooral veroorzaakt door de groei in de melkgeitenhouderij, bij paarden mede door toenemende belangstelling van het beleid waardoor meer paarden in de Landbouwtelling worden geregistreerd. Vermoedelijk is overigens nog niet de helft van het aantal paarden in Nederland in de Landbouwtelling opgenomen (Hoogeveen, 2006).

Niet alleen het aantal dieren, ook het aantal bedrijven daalt. Tussen 2005 en 2006 is

Tabel 11.3

Oppervlakten, dieren en bedrijven met dieren in de grondgebonden veehouderij, 1980-2006

	Aantallen					Mutatie per jaar (%)	
	1980	1990	2000	2005	2006 (v)	'00-'05	'05-'06
Oppervlakte (1.000 ha)							
Grasland	1.197,6	1.096,5	1.011,9	980,4	996,8	-0,6	1,7
Voedergewassen	141,4	207,8	219,2	247,6	224,5	2,5	-6,3
Dieren (1.000 stuks)							
Melkkoeien	2.356	1.878	1.504	1.433	1.420	-1,0	-0,9
Vleesstieren	227	446	182	129	115	-6,6	-10,4
Ander rundvee	2.288	2.447	1.783	1.537	1.483	-2,9	-3,5
Schapen	858	1.702	1.308	1.363	1.379	0,8	1,2
Geiten	.	61	179	292	310	10,3	6,1
Paarden	67	70	118	133	128	2,4	-3,6
Bedrijven met							
Melkkoeien	67.170	46.980	29.470	23.530	22.300	-4,4	-5,2
Vleesstieren	15.480	18.160	9.670	8.100	7.420	-3,5	-8,4
Schapen	22.428	25.037	17.267	13.705	13.744	-4,5	0,3
Geiten	.	2.626	3.801	4.556	4.237	3,7	-7,0
Paarden	22.722	17.944	19.919	17.691	16.944	-2,3	-4,2

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

die afname bij de meeste diersoorten groter dan de jaarlijkse mutatie over de periode 2000-2005. De schaalvergroting zet zich daarmee versneld door.

Van alle melkkoeien werd in 2006 90% gehouden op gespecialiseerde melkveebedrijven. Van alle grasland zit echter in totaal maar 65% bij de melkveehouders en van de mais amper 50%. Voor paarden en geiten geldt ook een redelijke specialisatiegraad, ze worden voor het overgrote deel gehouden op de overige graasdierbedrijven. Schapen komen ook vrij veel voor als neventak bij melkveehouders, terwijl vleesstieren ook op gecombineerde bedrijven en als neventak op akkerbouwbedrijven voorkomen.

Productie naar bedrijfsomvang

De melkproductie is nationaal beperkt door middel van het melkquotum dat sinds 1984 van kracht is. Dankzij de toename van de productiviteit zijn steeds minder koeien nodig om het quotum vol te melken. Daar het aantal bedrijven in de sector sterker terug loopt dan het aantal dieren, is sprake van schaalvergroting. In 1986 en 1991 had nog ongeveer 70% van de bedrijven minder dan 50 melkkoeien, in 2006 is hun aandeel gedaald tot onder de 40% met krap 20% van de melkkoeien (figuur 11.4). Het aantal bedrijven met meer dan 100 koeien is toegenomen tot bijna 2.800 stuks. Deze bedrijven, met gemiddeld 136 koeien, nemen 27% van de melkveestapel voor hun rekening.

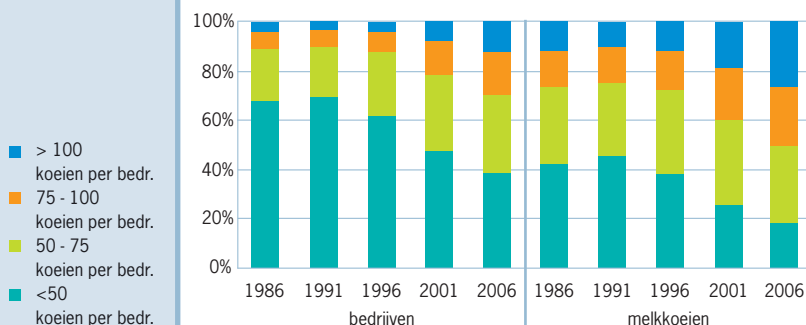
Bij de andere diersoorten is de verdeling van dieren naar bedrijven schever dan bij de melkkoeien. Een belangrijk deel van de productie vindt plaats op een relatief klein deel van de bedrijven (tabel 11.4). Een schaap, geit of paard wordt kennelijk eerder hobbymatig gehouden dan een melkkoe. Vooral bij de geiten is de verdeling scheef: 8% van de bedrijven met geiten heeft meer dan 90% van de geiten in bezit. Het gros van de bedrijven met geiten heeft dus slechts een of enkele geiten, zeer waarschijnlijk als hobby. Ook bij de paardenhouderij is de verdeling scheef. Ruim 40% van de bedrijven met paarden heeft maar 1 of 2 paarden, 41% van de paarden komt voor op de 6% bedrijven met meer dan 25 paarden.

Bewegingsvrijheid voor dieren

Dierenwelzijn - de lichamelijke en geestelijke gezondheid van een dier - kan vertaald worden als het kunnen vertonen van natuurlijk gedrag. Voor een koe betekent dat onder andere dat ze in een groep functioneert en de rust krijgt om te kunnen herkauwen. Natuurlijk gedrag en welzijn worden ook wel gekoppeld aan weidegang. Weidegang is ook een thema dat breed in de maatschappelijke belangstelling staat. Met de teruggang van zowel het totaal aantal melkkoeien als het aantal melkveebedrijven (en daarmee het potentieel aantal koppels) én de drang naar een beter beheersbaar bedrijfsproces zal het landschap steeds minder door melkkoeien worden gestoffeerd. Dat neemt niet weg dat 's zomers toch nog steeds ongeveer 85% van de koeien buiten komt. De sector zelf is ook vrij actief om zich te profileren als een

Figuur 11.4

Verdeling van bedrijven met koeien en het aantal melkkoeien naar bedrijfsomvang, 1986-2006

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Tabel 11.4

Aandeel (%) van grote bedrijven en het aantal dieren op die bedrijven in verhouding tot alle bedrijven met dat soort dieren, 1986-2006

	1986		2006	
	Bedrijven	Dieren	Bedrijven	Dieren
Meer dan:				
100 koeien	3,7	11,5	12,4	26,6
250 schapen	1,6	15,5	8,2	43,2
100 vleesstieren	4,1	39,9	2,3	29,0
200 geiten	0,4	13,3	8,1	92,2
25 paarden	1,1	15,1	5,9	41,3

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

sector met aandacht voor de maatschappelijke wensen, getuige bijvoorbeeld het praktijkproject 'Koe & Wij'. Ondernemers denken daarin bewust na over, en doen ervaring op met weidegang onder lastige omstandigheden. Ook zuivelverwerkers hechten belang aan weidegang, maar stappen niet op grote schaal over op extra vergoedingen voor weidemelk.

Voor gedrag in de groep is ook de bewegingsvrijheid op stal een optie. Ongeveer 90% van het melkvee wordt gehuisvest in een ligboxenstal (Luesink, 2005), meestal met een roostervloer zonder mestschuif.

11.3 BEDRIJFSRESULTATEN

11.3.1 MELKVEEBEDRIJVEN

Het gemiddelde zuivere melkveebedrijf (bedrijven waar de melkkoeien minimaal 75% van de totale Nederlandse grootte eenheden uitmaken) produceerde in de periode 2003-2005 ruim 510.000 kg melk per jaar (tabel 11.5). De opbrengsten lagen gemiddeld op 40,65 euro per 100 kg, waarvan 32,65 euro uit melk en de rest uit omzet en aanwas, toeslagen en andere opbrengsten. De kosten bedroegen ruim 53 euro per 100 kg melk, waarvan ongeveer 23 euro ook daadwerkelijke uitgaven zijn in de vorm van voer, kunstmest, loonwerk, energie en dergelijke. De rest is berekende kosten, waaronder de arbeid van de ondernemersgezinnen. Tegen elke 100 euro kosten staat zodoende gemiddeld slechts 77 euro aan opbrengsten. Omdat een deel van de kosten berekende kosten is, is de arbeidsopbrengst toch positief en wordt inkomen behaald.

Tussen bedrijven bestaan grote verschillen in resultaat per 100 kg melk, deels te verklaren uit de bedrijfsomvang. Grotere bedrijven zetten de arbeid veel productiever in dan kleinere (Blokland, 2007). Ook bij andere posten spelen schaalvoordelen een rol,

Tabel 11.5 Opbrengsten en kosten (euro per 100 kg melk) van gespecialiseerde melkveebedrijven naar bedrijfsomvang, gemiddelde 2003-2005				
	Bedrijfsomvang ^a			Totaal
	Klein	Midden	Groot	
Aantal melkkoeien	35	63	110	67
Melkproductie (kg per jaar)	242.700	477.200	893.000	513.400
Opbrengsten	41,35	41,00	40,10	40,65
w.o. melk	31,90	32,70	32,85	32,65
Kosten	65,50	54,55	47,75	53,15
w.o. betaalde kosten	26,15	23,05	21,30	22,70
w.o. voer	6,85	6,55	6,65	6,65
overige directe kosten	5,20	4,80	4,70	4,85
loonwerk	2,55	2,35	2,15	2,30
onderhoud	3,40	2,70	2,50	2,70
energie en brandstoffen	1,95	1,65	1,45	1,60
overig	6,20	4,95	3,85	4,65
afschrijvingen	4,45	5,15	5,15	5,05
rente totaal vermogen	10,50	10,25	9,60	10,00
arbeid	24,45	16,10	11,75	15,35
Arbeidsopbrengst	0,30	2,55	4,10	2,90
Opbrengst per 100 euro kosten	63	75	84	77
a Klassegrenzen liggen bij 350.000 en 650.000 kg melkquotum per bedrijf.				
Bron: Informatienet.				

evenals verschillen in intensiteit (melk/ha) en bedrijfsopzet (neventakken). Groot of klein is echter niet op voorhand een goede indicator voor kosten, rentabiliteit of inkomen.

De managementkwaliteiten van de ondernemer zijn ook van belang. Zo is de kostprijs van de beste kleine bedrijven lager dan die van de slechtste grote bedrijven.

Inkomen loopt terug maar kasstroom blijft op peil

De resultaten van melkveebedrijven bevonden zich in de periode 2002-2004 op een relatief laag niveau. In 2005 zijn de inkomens flink hersteld en ook 2006 zal volgens raming de boeken in gaan als een redelijk jaar, met een gemiddeld inkomen uit bedrijf van ongeveer 53.000 euro (tabel 11.6). Ten opzichte van 2005 is het inkomen gedaald, vooral als gevolg van de waardeverandering van de veestapel. Sinds de invoering van het nieuwe rekenstelsel (zie Poppe, 2004) wordt die post meegenomen in bedrijfsresultaat en inkomen. In 2005 bedroeg die stijging 8.500 euro, in 2006 liep die waarde juist 2.500 euro terug. In totaal een effect van 11.000 euro. Dat bedrag vormt wel inkomen, maar er is geen geldstroom aan verbonden. Boeren merken het dus niet in de portemonnee.

Tabel 11.6

Resultaten (1.000 euro per bedrijf) van melkveebedrijven, 2001-2006

	2001	2002	2003	2004	2005	2006 (r)
Kenmerken						
Aantal bedrijven ^a	24.420	23.150	22.280	21.740	20.800	19.970
Melkkoeien per bedrijf	60,2	61,5	62,6	64,9	64,9	67,5
Oppervlakte (ha per bedrijf)	37,0	39,1	39,1	41,7	42,2	43,9
Nge per bedrijf	97	99	97	100	94	97
Ondernemers per bedrijf	1,7	1,8	1,7	1,8	1,8	1,8
Opbrengsten	198,3	199,2	193,3	202,5	220,1	220,2
w.v. landbouwproductie	189,7	189,0	182,7	185,0	196,4	189,4
verbreding	4,4	4,6	5,1	5,8	6,9	7,5
subsidies	4,2	5,6	5,5	11,7	16,8	23,3
Betaalde kosten en afschrijving	149,2	158,7	161,0	161,0	159,0	167,3
Bedrijfswinst uit normale bedrijfsvoering	49,2	40,5	32,3	41,5	61,0	53,0
Gezinsinkomen uit bedrijf	51,6	43,0	34,8	44,3	62,0	53,5
Inkomsten buiten bedrijf	8,1	8,8	13,0	13,3	15,0	15,2
w.v. arbeid	4,2	4,7	4,9	5,4	6,0	6,1
vermogen	0,1	-0,1	2,1	2,3	3,6	3,8
overig	3,8	4,1	6,0	5,5	5,4	5,3
Totaal gezinsinkomen	61,9	52,2	48,8	57,7	76,8	68,7
Idem per gezin	54,4	45,6	43,3	49,5	65,9	59,0

a 16-1200 ege.

Bron: Informatienet.

De opbrengsten waar wel kasstroom mee gemoeid was liepen op. Door schaalvergroting en quotumverruiming werd gemiddeld per bedrijf meer melk geproduceerd. De melkprijsdaling van 0,85 euro per 100 kg was voor het derde achtereenvolgende jaar geringer dan de melkpremie, die in het kader van de zuivelhervorming werd verhoogd met 1,18 euro per 100 kg per jaar. Ook het verkochte vee bracht iets meer op dan in 2005.

Groter belang subsidies

De subsidies zijn onder invloed van de melkpremie opgelopen tot gemiddeld 23.300 euro per bedrijf. Ze vormen alzo meer dan 10% van de opbrengsten en ruim 40% van het inkomen uit bedrijf. De opbrengsten uit verbredingsactiviteiten (gedefinieerd als natuurbeheer, loonwerk, recreatie, energie en verhuur van activa) lopen langzaam maar zeker op, tot ongeveer 7.500 euro in 2006. De belangrijkste zijn loonwerk en verhuur van activa. Gemiddeld genomen hebben melkveehouders dus meer baat bij een goede melkprijs dan bij een hogere vergoeding voor bijvoorbeeld natuurbeheer.

De schaalvergroting is terug te zien in de ontwikkeling van de totale kosten, waarin de ontwikkeling van de prijzen overigens ook een rol speelt. Zo werden in 2006 met name veevoer en energie duurder. Naast het inkomen uit bedrijf wordt ook inkomen van buiten het bedrijf behaald via onder andere arbeid en (sociale) uitkeringen. Het belang van ingezette arbeid buiten het bedrijf neemt toe. Uit (sociale) uitkeringen, zoals kinderbijslag, komt gemiddeld 5.000 euro per jaar binnen. De opbrengsten uit sparen en beleggen fluctueren enigszins, samenhangend met koersverschillen die als resultaat zijn meegenomen. In totaal wordt een inkomen behaald van gemiddeld bijna 69.000 euro per bedrijf. Dit is bestemd voor meerdere gezinnen, omdat er bedrijven zijn waar de ondernemers niet tot hetzelfde gezin behoren.

Biologische melkveehouderij loopt achterstand in

De biologische melkveehouderij in Nederland lijkt na enkele matige jaren de dip te boven te zijn. Doordat destijds vanwege de tegenvallende vraag een deel van de melk in het gangbare circuit moest worden afgezet stelden de resultaten teleur: wel hogere biologische kosten, maar geen biologische opbrengsten. In 2006 herstelde de vraag naar biologische zuivel echter sterk en werd de inkomensachterstand op de gangbare collega's ingelopen. Met beduidend minder melk wordt een gelijk inkomen behaald. Naar verwachting zet het markt- en prijsherstel zich in 2007 voort (Biologica, 2007).

Ten opzichte van de gangbare melkveehouders boeren de biologische boeren tamelijk extensief: de bedrijven zijn in oppervlakte vrij groot en hebben een lage veebezetting (tabel 11.7). De melkkoeien gaan langer mee dan op de gangbare bedrijven, gezien het lagere vervangingspercentage. Dit staat mede onder invloed van de lagere melkproductie per jaar. De bedrijfsomvang ontwikkelt zich minder sterk dan van de gangbare bedrijven.

Tabel 11.7

Enkele kengetallen van gangbare en biologische melkveebedrijven 2001-2006

	Biologisch			Gangbaar		
	Gemiddelde 2001-2003	Gemiddelde 2004-2006	2006 (r)	Gemiddelde 2001-2003	Gemiddelde 2004-2006	2006 (r)
Oppervlakte voedergewassen	44,0	46,9	47,5	36,9	40,1	41,4
Melkkoeien per bedrijf	55,5	54,0	55,5	61,4	65,8	67,5
Vervangingspercentage ^a	20,8	24,0	24,0	26,6	27,5	26,6
Melkquotum (1.000 kg)	336,4	342,8	360,6	467,4	520,9	546,1
Intensiteit (ton melkquotum/ha voedergewas)	7,7	7,3	7,6	12,7	13,0	13,2
Melkproductie per koe (kg)	6.240	6.290	6.330	7.502	7.710	7.828
Fabrieksprijs melk (euro/100 kg)	39,30	37,52	37,50	35,18	32,33	31,55
Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro)	42,3	48,3	54,0	43,1	53,3	53,5

^a Verkochte melkkoeien/gemiddeld aantal aanwezige melkkoeien.

Bron: Informatienet.

Inkomens op melkveebedrijven naar bedrijfsomvang

Het inkomen op de kleinere melkveebedrijven bestond over de periode 2003-2005 gemiddeld voor ruim 40% uit inkomsten van buiten bedrijf. Op de grotere was dat maar 10% (tabel 11.8). Het verschil wordt vooral bepaald door het absolute verschil in bedrijfsinkomen. Op de grotere bedrijven zijn er met name minder inkomsten uit arbeid buiten het bedrijf. Deze verschillen nemen in de loop van de jaren toe.

Overige inkomsten bestaan voor het grootste deel uit uitkeringen vanwege arbeidsongeschiktheid en/of overige sociale verzekeringen (zoals kinderbijslag, AOW). Deze overige inkomsten zijn het hoogst op de grotere bedrijven omdat hier vaak meerdere ondernemers en gezinnen werkzaam. Ook binnen de grootteklassen zijn er verschillen. Bij de kleinere bedrijven heeft een kwart bijvoorbeeld geen neveninkomsten uit arbeid.

Tabel 11.8

Inkomensvorming (1.000 euro) van melkveebedrijven naar bedrijfsomvang, gemiddelde 2003-2005

	Bedrijfsomvang			Totaal
	Klein <70 nge	Midden 70-150 nge	Groot >150 nge	
Aandeel bedrijven (%)	29	57	13	100
Gezinsinkomen uit bedrijf	22,7	48,9	102,7	48,5
Inkomsten buiten bedrijf	16,3	13,5	13,9	14,4
w.v. arbeid	6,5	5,7	2,0	5,4
vermogen	3,6	3,1	1,7	3,0
overig	6,2	4,8	10,2	6,0
Totaal gezinsinkomen	39,0	62,4	116,6	62,8
Idem per gezin	37,9	53,3	83,9	54,1

Bron: Informatienet.

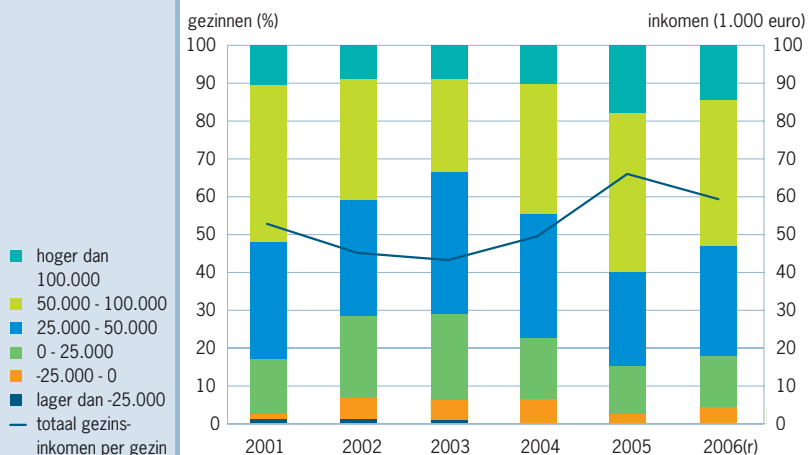
Grote inkomensverschillen, maar geringe inkomensmobiliteit

Het totaal gezinsinkomen bedroeg in 2006 ongeveer 59.000 euro per gezin maar verschilt sterk tussen de gezinnen (figuur 11.5). Ongeveer 18% van de gezinnen had in 2006 een totaal inkomen van minder dan 25.000 euro, terwijl het voor 14% de 100.000 euro te boven zal gaan. De verdeling van de gezinnen over de inkomensklassen is daarmee gunstiger dan in de periode 2002-2004. Worden de gezinnen voor 2004 en 2005 per jaar ingedeeld in drie even grote groepen op basis van de rangorde van het gezinsinkomen per gezin in dat jaar, dan blijken de meeste gezinnen tussen de jaren niet van inkomensklasse te veranderen. Bijna 70% van de gezinnen die in 2005 bij de laagste inkomensklasse behoorden, zaten in 2004 ook in deze klasse. Bijna 80% van de gezinnen in de hoogste klasse behoorde ook in 2004 tot de beste 33%. Bijna 50% van de gezinnen behoorde in beide jaren tot de middengroep. Het zijn dus veelal dezelfde bedrijven die goed of slecht scoren. De meeste bedrijven die van inkomensklasse veranderen, verschuiven slechts één klasse omhoog of omlaag.

De veranderingen tussen de groepen zijn meestal een gevolg van incidentele mee- of tegenvallers, zoals bijvoorbeeld een groot boekverlies in een bepaald jaar. De kleine verschuivingen hebben veelal te maken met de samenstelling van het inkomen. Zo tikt een stijging van de melkprijs minder hard door in het inkomen bij een sterke afhankelijkheid van neveninkomsten. Ook de ontwikkeling van de kostprijs is niet voor alle bedrijven gelijk.

Figuur 11.5

Verdeling (%) van het aantal gezinnen op melkveebedrijven naar totaal gezinsinkomen per gezin, 2001-2006

Bron: Informatienet.

Herkomst en besteding van middelen naar bedrijfsomvang

Over de periode 2003-2005 kwam jaarlijks gemiddeld 92.500 euro per bedrijf aan financieringsmiddelen beschikbaar. Daarvan bestond 56% uit de kasstroom uit eigen middelen, de rest was een mutatie van het vreemd vermogen. De totale hoeveelheid middelen varieert sterk met de bedrijfsomvang (tabel 11.9). De grotere bedrijven haalden een grotere kasstroom uit het eigen bedrijf, maar ze trokken vooral veel meer vreemd vermogen aan. Er werd dan ook beduidend meer geïnvesteerd, vooral in quota. Bij de kleinere bedrijven lag de nadruk meer op het versterken van de liquiditeitspositie. Bij de middelgrote bedrijven zijn de verhoudingen ongeveer gelijk aan die bij de groten. Ook in de middengroep zijn dus bedrijven nadrukkelijk met de toekomst bezig.

De kasstroom uit eigen middelen laat niet alleen grote verschillen zien tussen de groepen bedrijven maar ook binnen de groepen. Figuur 11.6 geeft aan dat 20% van de kleinere bedrijven een kasstroom behaalt die hoger is dan 42.000 euro. Van de middelgrote bedrijven scoort 20% niet hoger dan 26.000 euro, bij de grotere bedrijven is dit 49.000 euro. Groter betekent dus niet automatisch beter. Desondanks is het uiteraard wel zo dat de toppers te vinden zijn bij de grote bedrijven. Een op de vijf bedrijven haalt daar een kasstroom van meer dan 170.000 euro.

Melkveehouderij vraagt veel kapitaal

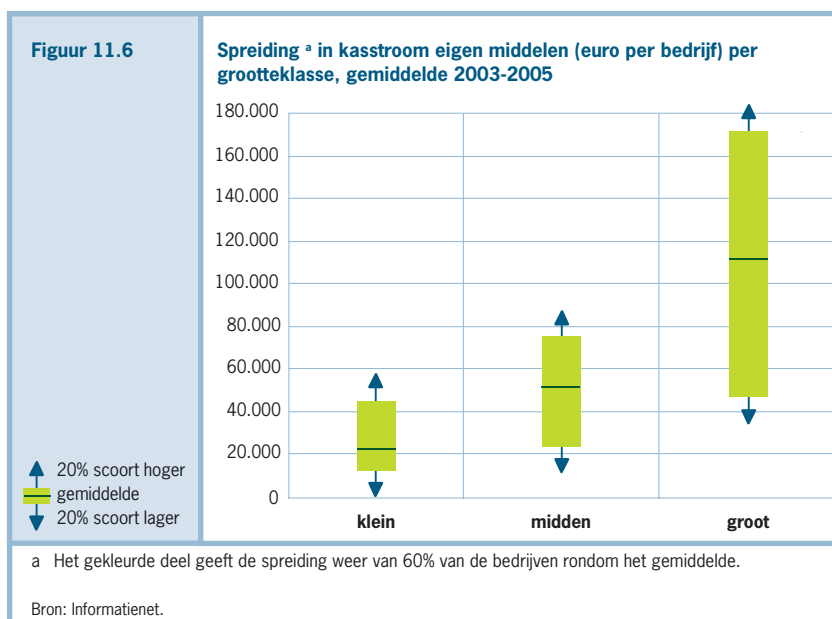
Het gemiddeld melkveebedrijf had per 1 januari 2006 een balanstotaal van bijna 2,5 mln. euro, ofwel vijf euro per kg melk. Bij de grotere melkveebedrijven (> 150 nge) bedraagt het balanstotaal gemiddeld zelfs ruim 5 mln. euro, maar het balanstotaal per kg melk is bij de kleinere bedrijven (< 70 nge) hoger dan bij de grotere, namelijk 5,17 euro per kg melk tegen 4,74 euro per kg melk. Vooral de hogere waarde van de materiële activa, met name grond, speelt daarbij een rol: de kleinere bedrijven zijn veel extensiever (minder melk per ha). De verhouding eigendom/pacht is over de grootte-klassen nagenoeg gelijk.

Tabel 11.9

Herkomst en besteding van middelen (1.000 euro per bedrijf) op melkveebedrijven naar bedrijfsomvang, gemiddelde 2003-2005

	Bedrijfsomvang			Totaal
	Klein <70 nge	Midden 70-150 nge	Groot >150 nge	
Totaal herkomst	33,3	94,6	212,3	92,5
w.v. eigen middelen	24,5	51,7	110,9	51,7
vreemde middelen	8,8	42,9	101,4	40,8
Totaal bestedingen	33,3	94,6	212,3	92,5
w.v. investeringen	22,1	88,3	197,2	83,5
mutatie liquide middelen	8,8	1,2	-2,3	3,0
overige bestedingen	2,4	5,1	17,4	6,0

Bron: Informatienet.

De grotere bedrijven hebben per kg melk iets meer vermogen in quota. Ook hebben zij beduidend meer vreemd vermogen. De leningen belopen daar gemiddeld ongeveer 1,4 mln. euro, wat neerkomt op 1,33 euro per kg melk. Bij de kleinere bedrijven gaat het om 0,90 euro per kg. De solvabiliteit van de grotere bedrijven is dan ook lager.

De melkquota staan tegen marktwaarde op de balans, ongeacht of deze ooit zijn aangekocht en of ze fiscaal zijn afgeschreven. De verwachte afschaffing van de melkquotering in 2015 leidde het afgelopen jaar tot een sterke prijsdaling. Begin 2006 bedroeg de waarde van de immateriële activa nog gemiddeld bijna 1 mln. euro, maar gegeven de prijsdaling (28%) zou het per ultimo 2006 bijna 3 ton euro minder waard zijn. In de eerste maanden van 2007 is de prijs nog verder teruggelopen, een trend die zich vermoedelijk de komende jaren zal doorzetten. Dit heeft gevolgen voor de vermogenspositie van een melkveebedrijf, de gemiddelde solvabiliteit zal bij een prijs van 0 euro teruglopen tot ongeveer 61%.

Strategie gericht op kostenverlaging en leren van elkaar

In de LEI-Innovatiemonitor is aan ondernemers gevraagd welke factoren belangrijk zijn voor het succes van hun bedrijf. Het gaat om factoren met betrekking tot strategie (zoals afstemming binnen de keten, kwaliteitsverbetering en kostenreductie), technologie (zoals nieuwe kennis en nieuwe technologie) en overige factoren als dierenwelzijn, ambachtelijk produceren en milieuvriendelijk produceren.

Net als in andere sectoren wordt door bijna alle melkveehouders kostenverlaging als een zeer belangrijke strategie genoemd. Ook kwaliteits-verbetering scoort hoog. In vergelijking met andere sectoren wordt ook schaalvergroting relatief vaak genoemd, vooral door grotere bedrijven. Toetreding tot nieuwe markten en productvernieuwing zijn minder belangrijk dan in andere sectoren, maar toch vindt een op de drie boeren dat een belangrijke strategie.

Nieuwe technologie wordt door veel melkveehouders niet erg belangrijk gevonden, net zo min als samenwerking om innovaties te ontwikkelen en zelf experimenteren. Toegang tot (nieuwe) kennis wordt wel vaak als belangrijk ervaren. De behoefte aan kennis is in vergelijking met 1999 (vorige peildatum) toegenomen. Praktijknetwerken en -projecten, zoals de MelkVeeAcademie en Koe & Wij, voorzien in deze behoefte. Bedrijven die verbredingsactiviteiten ontplooiën hebben bovengemiddelde belangstelling voor afstemming in de keten en productvernieuwing. Bedrijven met productbewerking en huisverkoop zijn duidelijk meer gericht op productveiligheid, ambachtelijke productie, experimenteren en vergaren van nieuwe kennis.

Wat betreft de overige factoren, in vergelijking met 1999 worden anticiperen op regelgeving, arbeidsomstandigheden, dierenwelzijn, milieuvriendelijk produceren en productveiligheid hoger gewaardeerd als succesfactor voor het bedrijf. Daarmee lijkt de sector zich bewust van de noodzaak tot maatschappelijk verantwoord ondernemen, wat kan bijdragen aan een daadwerkelijke verdere verbetering van de duurzaamheid van de productie.

11.3.2 VLEESRUNDVEE EN SCHAPENHOUDERIJ

Bedrijven met vleesrunderen (vleesstieren, vleesvee en overig weidevee, geen vleeskalveren) kenmerken zich door hun gemengde karakter (zie ook §11.2). De inkomensvorming van bedrijven met vleesvee is daarom slechts ten dele afhankelijk van de resultaten die met de vleesrunderen worden behaald. Ook

Tabel 11.10

Resultaten (1.000 euro per bedrijf) van bedrijven met vleesrunderen, 2004-2006

	2004	2005	2006 (r)
Opbrengsten	190,0	196,0	199,3
w.v. omzet en aanwas rundvee	34,3	45,8	44,6
subsidies	25,7	26,5	31,3
Betaalde kosten en afschrijving	162,6	163,5	169,3
w.v. toegerekende kosten	62,1	59,3	62,2
Buitengewone baten en lasten	1,4	0,4	0,5
Gezinsinkomen uit bedrijf	28,7	33,0	30,5

Bron: Informatienet.

Tabel 11.11	Resultaten (euro/ooi) van bedrijven met meer dan 25 schapen, 2004-2006		
	2004	2005	2006 (r)
Opbrengsten totaal	123	127	127
w.v. omzet en aanwas	97	104	104
Toegerekende kosten	27	28	29
w.v. veevoeder	13	10	10
Saldo	96	98	98
Bron: Informatienet.			

akkerbouw, varkenshouderij en melkveehouderij spelen op deze bedrijven een rol. Voor de presentatie van resultaten van deze bedrijven is in het Informatienet een groep bedrijven gedefinieerd, waarbij de verkopen van vleesvee in de totale rundveeverkopen ten minste 40% bedragen en tegelijkertijd minstens 7% van de totale opbrengsten.

De opbrengsten uit omzet en aanwas rundvee maken gemiddeld ongeveer 20% uit van de totale opbrengsten. De bedrijven ontvingen in 2005 gemiddeld ruim 26.000 euro aan subsidies (toeslagen en dergelijke). Voor 2006 worden iets hogere opbrengsten en kosten verwacht dan in 2005, met per saldo een lager inkomen. Het subsidiebedrag zal dan hoger zijn dan het inkomen uit bedrijf (tabel 11.10).

Voor schapen geldt in nog sterkere mate dan vleesrunderen dat ze voorkomen als nevenactiviteit. De opbrengsten en kosten zijn echter wel beter toe te rekenen aan de schapenhouderij, waardoor presentatie van een saldo per dier mogelijk is.

De opbrengsten bedroegen gemiddeld ongeveer 125 euro per ooi en bestaan voor circa 80% uit omzet en aanwas (tabel 11.11). De rest is opbrengsten van wol en premies. In 2006 waren de prijzen van lammeren iets lager dan in 2005, maar de slachtschapen brachten iets meer op. De marktsituatie was onstabiel vanwege de ziekte blauwtong. De kosten zijn door hogere prijzen in 2006 iets toegenomen. De toegerekende kosten komen uit op krap 30 euro per ooi, waarvan 10 euro aan voerkosten. Het betreft hier alleen de aangekochte voeders; vers gras is er dus niet bij inbegrepen. Het saldo komt al met al uit op ongeveer 100 euro per ooi. Dat niveau is redelijk stabiel in de loop van de tijd.

Intensieve veehouderij

Kernpunten:

- toegevoegde waarde intensieve veehouderij terug op niveau voor uitbraak vogelpest
- sterkere concentratie in verschillende schakels varkenskolom
- zelfvoorzieningsgraad varkensvlees ruim boven 200%
- productie pluimveevlees daalt, productie eieren neemt licht toe
- zelfvoorzieningsgraad bij pluimveevlees en eieren in loop der jaren gedaald
- productie kalfsvlees neemt af, invoer groeit
- sinds 2001 stabilisering zelfvoorzieningsgraad voor kalfsvlees
- verdere afname aantal primaire bedrijven, trend naar specialisatie zet door
- gemiddelde gespecialiseerde bedrijf ruim twee keer zo groot als in 1990
- bijna 40% hokcapaciteit voor zeugen geschikt voor groepshuisvesting
- aandeel alternatieve huisvesting voor leghennen ruim 40% van totale hokcapaciteit
- gezinsinkomen uit bedrijf bij varkensbedrijven weer op hoog niveau
- leghennenbedrijven klimmen uit dal, resultaten vleeskuikenbedrijven scherp gedaald
- inkomens vleeskalverbedrijven lager

12.1 HET INTENSIEVE VEEHOUDERIJCOMPLEX

12.1.1 ALGEMEEN

De intensieve veehouderij bestaat uit de varkens-, de pluimvee- en de vleeskalverhouderij. De intensieve veehouderij maakt deel uit van een complex, waartoe onder andere ook mengvoederproducenten, slachterijen, eierpakstations en distributiebedrijven behoren. In 2005 realiseerde dit complex een toegevoegde waarde van 5,1 mrd. euro (tabel 12.1). Daarmee is de toegevoegde waarde terug op het niveau van voor de uitbraak van de vogelpest in 2003. Uit de verdeling van de toegevoegde waarde over de schakels blijkt dat de waardetoevoeging door de verwerkende industrie in de periode 2001-2005 vrij sterk is toegenomen, terwijl de distributiebedrijven juist terrein hebben verloren.

De werkgelegenheid in het intensieve veehouderijcomplex bedroeg in 2005 bijna 80.000 arbeidsjaren, een afname van 20% in vergelijking met 2001. Deze daling deed zich in alle schakels voor, maar was het sterkst in de distributie- (-27%) en de verwerkende schakels (-25%). De toegevoegde waarde per arbeidsjaar is tussen 2001

Tabel 12.1 Toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het intensieve veehouderijcomplex ^a , 2001-2005				
	Toegevoegde waarde (factorkosten, mrd. euro) ^b		Werkgelegenheid (1.000 aje)	
	2001	2005 (v)	2001	2005 (v)
Totaal intensieve veehouderijcomplex	5,0	5,1	99,3	79,8
Aandeel in agrocomplex	22,5%	22,7%	23,5%	21,6%
Primaire productie	0,7	0,8	24,9	20,6
Verwerking	1,1	1,3	17,9	13,5
Toelevering	2,4	2,4	42,5	34,9
Distributie	0,8	0,6	14,0	10,2

a Op basis van binnenlandse grondstoffen;
b in lopende prijzen.

NB: door revisie van de Nationale Rekeningen en methodologische veranderingen kunnen cijfers afwijken van eerder gepubliceerde gegevens.
Bron: Agrarische input-outputtabel, LEI.

en 2005 voor alle schakels toegenomen, maar de stijging was het sterkst in de verwerking (+57%).

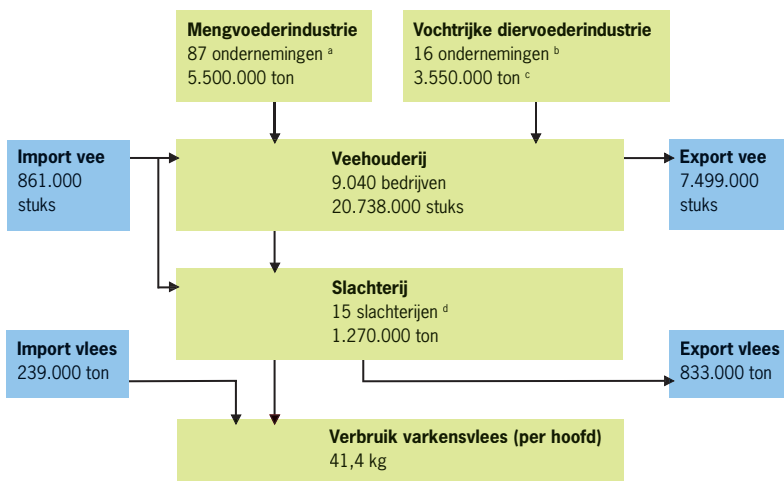
12.1.2 VARKENSSECTOR

Het aanbod van in Nederland geboren varkens nam in 2006 licht toe (+2%). Dit leidde echter niet tot een hoger aantal slachtingen - dit aantal daalde zelfs met 2% - omdat de levende export met 9% naar een nieuw record groeide van 7,4 miljoen stuks (figuur 12.1). Ook de levende invoer nam toe (+3%). De sterkste stijging van de uitvoer deed zich voor bij de biggen (+11%). Dit kwam met name doordat de afzet naar Spanje en Italië zich herstelde van de forse daling in 2005 zonder dat dit ten koste ging van de groei van de export naar nieuwe bestemmingen als Hongarije, Kroatië, Slowakije, Roemenië en Bulgarije. Voor de export van vleesvarkens (+5%) had vooral de grote vraag bij de Duitse slachterijen - vanwege gunstige afzetmogelijkheden op de Duitse markt - een positief effect.

Het gemiddeld geslacht gewicht per varken was in 2006 vrijwel gelijk aan dat in 2005. Dit betekent dat de daling van het aantal slachtingen resulteerde in een vrijwel evenredige afname van de Nederlandse vleesproductie (-1%). Ook het verbruik nam af (-1%). Op de huishoudelijke markt waren waarschijnlijk de warme zomermaanden en de hogere prijzen voor varkensvlees (+3%) hiervoor de belangrijkste oorzaken. De meest opvallende ontwikkeling op het gebied van varkensvlees was echter de forse daling van de export van bacon (-13%). Deze export had sterk te lijden onder de gedaalde Britse aankopen van bacon; het Verenigd Koninkrijk is met een aandeel van circa 95% veruit de belangrijkste afnemer.

Figuur 12.1

De keten rond de varkenshouderij, 2006

a 2004;

b ondernemingen die lid zijn van de Overleggroep Producenten Natte Veevoerders (OPNV). Daarnaast is het Centraal Brouwerij Kantoor (CBK) lid van de OPNV. Het CBK vertegenwoordigt vrijwel alle bierbrouwerijen in Nederland. Gezamenlijk realiseren de leden van de OPNV ongeveer 80% van de afzet aan vochtrijke diervoeders;

c 2005;

d alleen slachterijen met meer dan 100.000 slachtingen per jaar.

Bron: CBS, FEFAC, OPNV, PD en PVE; bewerking LEI.

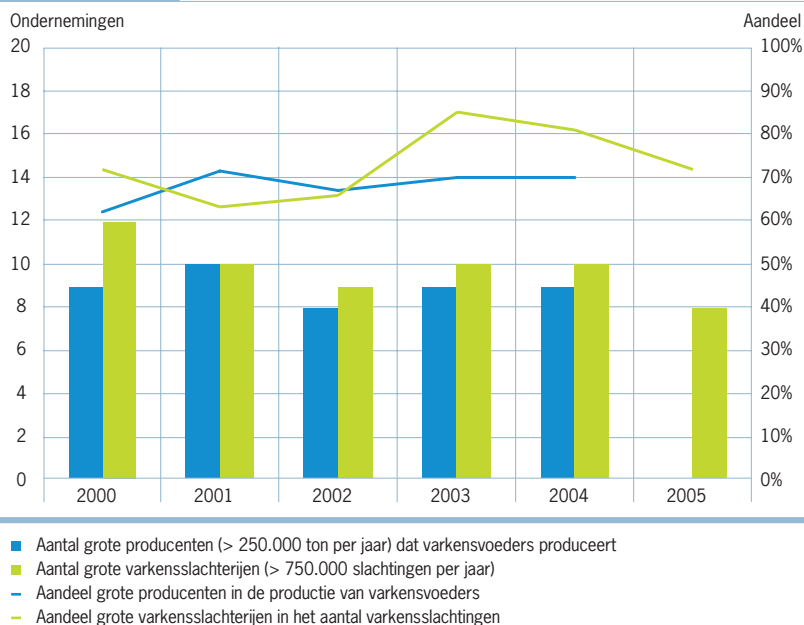
Sterkere concentratie in verschillende schakels varkenskolom

In de Nederlandse varkensketen is in de periode 2000-2005 zowel bij de leveranciers van mengvoeders als bij de slachterijen sprake geweest van een toenemende concentratie (figuur 12.2). Bij een krimpende markt (-14% in de genoemde periode) zagen de grote producenten van mengvoeders, met een omzet van meer dan 250.000 ton per bedrijf per jaar, hun afzet van varkensvoerders niet of nauwelijks dalen. Hun marktaandeel nam dan ook toe van 62% tot 70%. Binnen deze categorie traden er wel duidelijke verschuivingen op. Cehave Landbouwbelang verloor terrein, het marktaandeel daalde van ruim 20% naar een krappe 16%. Boerenbond Deurne vergrootte de afzet behoorlijk, het marktaandeel steeg van een kleine 5% naar 8%.

De toename van de concentratie aan afnemerszijde was nog sterker. Dumeco, tegenwoordig Vion Food Group, is na een aantal overnames uitgegroeid tot de verreweg

Figuur 12.2

Concentratiegraad in de keten rondom de varkenshouderij, 2000-2005

Bron: PD, PVE; bewerking LEI.

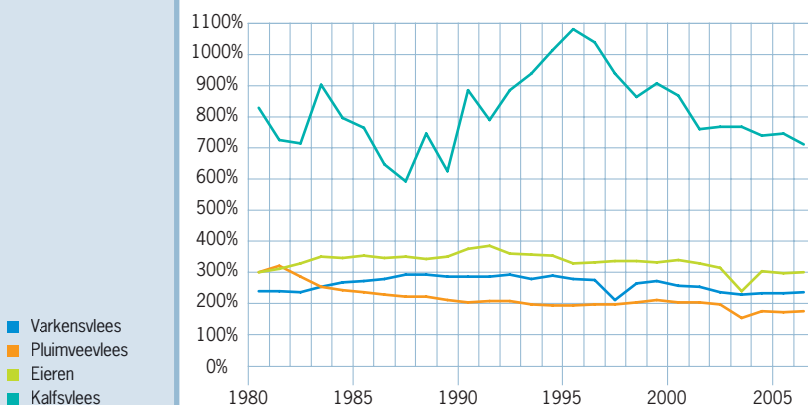
grootste varkensslachter van Nederland. De eerste grote overname was die van SturkoMeat Group in 2001. Eind 2004 vond de overname plaats van Hendrix Meat Group. Het afgelopen jaar werd Slachthuis Groenlo aan dit lijstje toegevoegd. Inmiddels heeft de Vion Food Group vier van de zes grootste slachterijen met meer dan 1 miljoen slachtingen per jaar in handen. De andere grote slachterijen zijn in handen van Compaxo (Zevenaar) en Hilckmann (Nijmegen).

Zelfvoorzieningsgraad varkensvlees ruim boven 200%

In de periode van 1980 tot heden heeft de zelfvoorzieningsgraad voor varkensvlees altijd boven de 200% gelegen. Dit betekent dat er in Nederland meer dan tweemaal zo veel varkensvlees wordt geproduceerd als verbruikt. Sinds begin jaren negentig is de zelfvoorzieningsgraad van varkensvlees afgenomen van bijna 300% tot ongeveer 225% in 2003 (figuur 12.3). De scherpe daling in 1997 is het gevolg van de uitbraak van varkenspest. Sinds 2003 is sprake van een licht opwaartse tendens, vermoedelijk vooral het gevolg van een afname in het verbruik van varkensvlees.

Figuur 12.3

Zelfvoorzieningsgraden dierlijke producten, 1980- 2006

Bron: PVE, bewerking LEI.

12.1.3 PLUIMVEESECTOR

De pluimveevesector had in 2006 op vrijwel alle fronten met krimp te maken: de bruto productie daalde met 1% van 618.000 ton tot 613.000 ton (figuur 12.4). De levende invoer nam met 3% af, de vleesproductie eveneens met 3%. De im- en export van vlees daalden beide met 1% en ten slotte, de Nederlandse consument at 2% minder pluimveevlees. Deze afname op diverse fronten werd vooral veroorzaakt door de berichtgeving over de uitbraken van vogelpest. Deze berichtgeving had ook een negatieve invloed op het prijspeil, waardoor het jaar 2006 de boeken in gaat als een bijzonder slecht jaar voor de pluimveevesector.

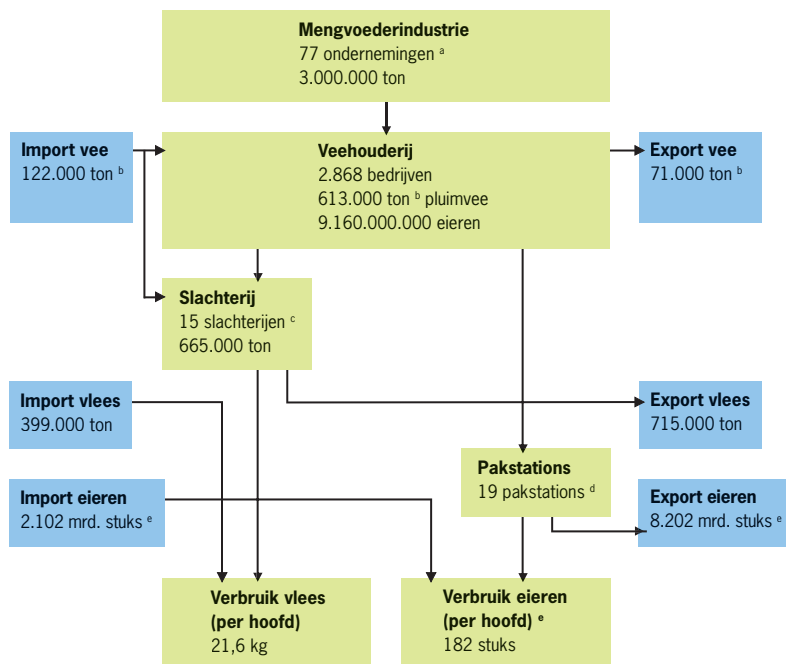
Enkel de levende uitvoer onttrok zich aan de krimp. Deze steeg fors (+18%), wat vooral is te danken aan het feit dat sinds medio 2005 in Nederland vrijwel geen kalkoenen worden geslacht. Daardoor wordt bijna de gehele binnenlandse productie geëxporteerd. Overigens nam die binnenlandse productie wel behoorlijk af (-12%). Doordat er in Nederland geen kalkoenvlees meer wordt geproduceerd is de consument hiervoor afhankelijk van de import. Geïmporteerd kalkoenvlees is echter duurder, waardoor het verbruik (verder) daalde (-17%).

Groei in legghennensector

Het afgelopen jaar was de situatie in de legghennensector beter dan in de pluimveevesector. De productie van eieren nam licht toe met 1%, evenals de export. De invoer en het verbruik namen wel af, met respectievelijk meer en minder dan 1%. De licht gegroeide productie en het vrij sterk verbeterde prijsniveau resulteerden in een

Figuur 12.4

De keten rond de pluimveehouderij, 2006

a 2004;

b geslacht gewicht;

c alleen slachterijen met een aanvoer van meer dan 10.000 ton per jaar;

d alleen pakstations met een aanvoer van meer dan 100 miljoen eieren per jaar;

e inclusief ei producten, omgerekend naar eieren in schaal.

Bron: CBS, FEAC, PD en PVE; bewerking LEI.

forse stijging van de productiewaarde van de leghennenhoudery (+17%). De afname van het aantal geïmporteerde eieren (inclusief naar eieren omgerekende ei producten) werd meer dan gecompenseerd door het hogere prijsniveau, zodat de invoerwaarde verder groeide (+3%). De exportwaarde nam echter nog sterker toe (+12%), waardoor het handelsoverschot inmiddels ruim boven de 400 mln. euro uitkomt.

Zelfvoorzieningsgraad bij zowel pluimveevlees als eieren gedaald

Voor zowel de pluimveevlees- als de eiersector geldt dat de binnenlandse productie het binnenlandse verbruik ruimschoots overtreft. Dit blijkt uit de zelfvoorzieningsgraad die

voor de pluimveevleessector ongeveer 175% bedraagt en voor de eiersector ongeveer 300% (figuur 12.3). Voor beide sectoren is de zelfvoorzieningsgraad in de loop van de jaren gedaald doordat de consumptie sneller steeg dan de productie. In de pluimveevleessector vond deze daling vooral plaats in de jaren tachtig. Daarna stabiliseerde de zelfvoorzieningsgraad zich rond de 200% tot de uitbraak van vogelpest in 2003. Sinds die uitbraak ligt de zelfvoorzieningsgraad rond de 175%.

Bij de eiersector was in de jaren tachtig nog sprake van een stijgende zelfvoorzieningsgraad. Aan het begin van de jaren negentig werd deze omgebogen naar een neerwaartse trend, evenals bij pluimveevlees veroorzaakt door een bij de consumptie achterblijvende productie. De uitbraak van vogelpest heeft weliswaar voor een tijdelijke dip gezorgd, maar na een paar jaar is de zelfvoorzieningsgraad weer vrijwel terug op het niveau van voor de uitbraak.

12.1.4 VLEESKALVERENCTOR

Voor de Nederlandse vleeskalverhouderij is zowel de binnenlandse als buitenlandse aanvoer van nuchtere kalveren van groot belang. Het afgelopen jaar zijn deze aanvoerstromen in omvang dicht bij elkaar komen te liggen. De binnenlandse aanvoer is sinds 2004 weer op het peil van voor 2001, het jaar dat mond- en klauwzeer uitbrak. In 2005 groeide de aanvoer verder, om in 2006 weer af te nemen met 5%. Daarmee bevond de aanvoer zich weer op het niveau 2004. Dergelijke fluctuaties zijn overigens normaal; sinds 1993 heeft de bruto eigen productie - de periode 2001-2003 uitgezonderd - steeds tussen de 175.000 en 183.000 ton gelegen. De buitenlandse aanvoer is opnieuw gestegen, met 3%. De toename van de import werd echter teniet gedaan door de, absoluut gezien, even grote toename van de export die relatief gezien overigens aanzienlijk was (+29%).

Per saldo is de aanvoer van gemeste kalveren bij de Nederlandse slachterijen met krap 3% afgenomen. Dit leidde bij een lichte daling van het gemiddeld geslacht gewicht per dier tot een nog iets grotere afname van de kalfsvleesproductie (- 3%). De invoer van kalfsvlees bleef gelijk, maar omdat de export vrij sterk daalde (- 4%), was er toch iets meer kalfsvlees beschikbaar voor binnenlands verbruik (+1%).

Sinds 2001 stabilisering zelfvoorzieningsgraad voor kalfsvlees

Het bovenstaande betekent dat de zelfvoorzieningsgraad het afgelopen jaar vrij fors is gedaald. Als echter naar de langere termijn wordt gekeken, dan lijkt er nog altijd sprake van een stabilisering in vergelijking tot de sterke daling in de periode 1995-2001 (figuur 12.3). Daar moet bij worden aangetekend dat de veel hogere binnenlandse productie in vergelijking met de consumptie van kalfsvlees - de zelfvoorzieningsgraad ligt tussen de 600 en 1100% - de indicator vrij gevoelig maakt voor geringe schommelingen in

consumptie en productie. Zo steeg in de periode 1995-2006 de productie met 4.000 ton tot 186.000 ton en nam de consumptie toe met 8.000 ton tot 25.000 ton.

12.2 STRUCTUUR VAN PRIMAIRE BEDRIJVEN

In 2006 telde de intensieve veehouderij 14.189 bedrijven waarvan 9.040 met varkens, 2.869 met pluimvee en 3.174 met vleeskalveren (tabel 12.2; nota bene, bedrijven kunnen meerdere diersoorten houden). Dit betekent dat net als in voorgaande jaren sprake was van een sterke daling van het aantal bedrijven met varkens, pluimvee of vleeskalveren (-6%). Het grootst was de afname van het aantal bedrijven met varkens. Het aantal niet-gespecialiseerde bedrijven daalt sterker dan het aantal gespecialiseerde bedrijven in de intensieve veehouderij (waar tweederde deel van de productie uit een tak van de intensieve veehouderij komt). Tussen 2005 en 2006 verminderde dit laatste aantal met slechts 1,1% (tabel 7.1 in §7.1).

Het aantal dieren bleef het afgelopen jaar ongeveer gelijk. De toename van het aantal biggen zorgde voor de groei van het aantal varkens; het aantal zeugen bleef gelijk, terwijl het aantal vleesvarkens licht afnam. Bij het pluimvee werd de afname veroorzaakt door de vrij sterke daling van het aantal vleeskuikens (- 6%). Het aantal leghennen nam daarentegen licht toe (+1%).

Trend naar verdere specialisatie zet door

De trend van toenemende specialisatie heeft zich het afgelopen jaar verder doorgezet. Het aandeel van de gespecialiseerde bedrijven in het totale aantal bedrijven dat actief is

Tabel 12.2		Aantal dieren en bedrijven in de intensieve veehouderij, 1990-2006				
	1980	1990	2000	2005	2006	2005-2006 Mutatie (%)
Dieren (1.000 stuks)						
Varkens	10.138	13.915	13.118	11.312	11.356	+ 0,4
w.v. zeugen	1.032	1.272	1.129	946	946	0,0
vleesvarkens	5.241	7.025	6.505	5.504	5.476	- 0,5
Pluimvee	82.709	95.452	106.813	95.465	94.335	- 1,2
w.v. leghennen	26.610	33.199	32.573	30.513	30.845	+ 1,1
vleeskuikens	38.609	41.172	50.937	44.496	41.914	- 5,8
Vleeskalveren	582	602	783	829	844	+ 1,8
Aantal bedrijven met:						
Varkens	44.130	29.210	14.520	9.690	9.040	- 6,7
Pluimvee	8.897	6.081	4.148	3.061	2.869	- 6,3
Vleeskalveren	2.810	2.275	2.885	3.329	3.174	- 4,7
Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.						

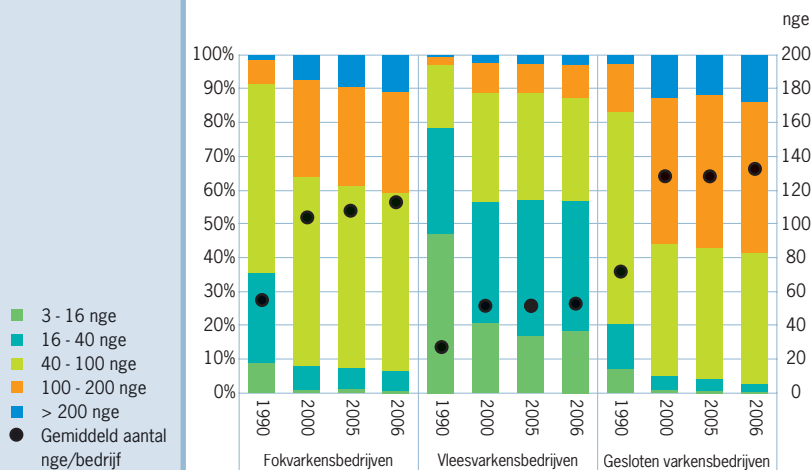
in de intensieve veehouderij steeg van 45% in 2005 tot 48% in 2006. Zelfs in de vleeskalverhouderij was het afgelopen jaar sprake van een toename van het aandeel van de gespecialiseerde vleeskalverbedrijven (van 34% naar 36%). Op de langere termijn bezien is in deze bedrijfstak echter nog altijd sprake van een drastische afname van het aandeel gespecialiseerde bedrijven. In 1990 stond nog 55% van de vleeskalverhouderijen als gespecialiseerd te boek. Dit valt te verklaren uit het feit dat de vleeskalverhouderij uiteenvalt in twee groepen. Een groep bedrijven waar de ontwikkeling wordt gedomineerd door schaalvergroting en verdere specialisatie; en een groep bedrijven waar de vleeskalveren worden gehouden voor extra inkomsten naast het melkvee. De laatste groep bedrijven neemt toe.

Een andere trend die de intensieve veehouderij al jarenlang kenmerkt is schaalvergroting, die onder meer blijkt uit de ontwikkeling van het aantal nge per bedrijf (figuur 12.5 en 12.6). Het gemiddelde gespecialiseerde bedrijf in de intensieve veehouderij is in 2006 ruim twee keer zo groot als in 1990. Het gemiddelde vleeskuikenbedrijf is nu zelfs 3,4 keer zo groot als ruim 15 jaar geleden. Het minst toegenomen is de omvang van het gemiddelde gesloten varkensbedrijf (1,8 keer). Daarbij moet overigens worden opgemerkt dat het gemiddelde gesloten varkensbedrijf wel het hoogste aantal nge heeft (133 nge in 2006). Het kleinst is het gemiddelde vleesvarkensbedrijf (53 nge in 2006). Voor beide bedrijfstypen geldt bovendien dat dit zowel in 1990 als in 2006 het geval was.

Het aantal nge is nuttig om de ontwikkeling in de economische omvang van bedrijven in verschillende sectoren te vergelijken. Doordat de nge-norm per eenheid (dier)

Figuur 12.5

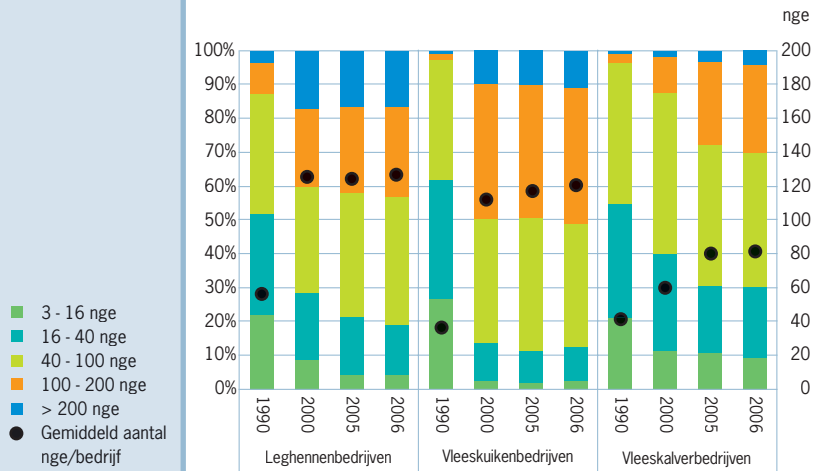
Verdeling (%) van varkensbedrijven naar bedrijfsomvang, 1990-2006

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Figuur 12.6

Verdeling (%) van pluimvee- en vleeskalverbedrijven naar bedrijfsomvang, 1990-2006

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

tweejaarlijks wordt herzien (zie Begripsomschrijvingen), geeft het aantal nge geen inzicht in de ontwikkeling in de fysieke omvang van bedrijven. Hiervoor kan beter naar de aantallen dieren worden gekeken. Een gemiddeld varkensbedrijf telt inmiddels 2.027 varkens. In 1990 was dit nog 927 stuks. Het grootst is het gemiddelde gesloten varkensbedrijf: 2.891 varkens (1.380 in 1990), waarvan 243 zeugen en 1.390 vleesvarkens. Het kleinst is het gemiddelde vleesvarkensbedrijf met 1.217 varkens (616 in 1990), waarvan 1.195 vleesvarkens. Het gemiddelde fokvarkensbedrijf zit daar met 2.369 varkens (994 in 1990), waarvan 357 zeugen, tussenin.

Bij de pluimveehouderij liggen de aantallen een stuk hoger. Het gemiddelde pluimveebedrijf houdt 51.000 stuks pluimvee (tegen 31.000 in 1990). Voor leghennenbedrijven ligt dit gemiddelde op 46.000 stuks (34.000 in 1990) en voor vleeskuikenbedrijven op 83.000 stuks (40.000 in 1990). Overigens zijn de verschillen binnen de leghennensector groot. Dit hangt samen met de verschillende houderijsystemen. Bij scharrelsystemen is het aantal leghennen met gemiddeld 27.000 fors lager dan bij het kooisysteem. Per arbeidskracht kunnen namelijk minder scharrelhennen worden verzorgd dan kooihennen. Bovendien vergen scharrelsystemen veel hogere investeringen.

Het laagst zijn de aantallen in de vleeskalverhouderij. Het gemiddelde vleeskalverbedrijf houdt 594 kalveren (368 in 1990). Ook hier bestaan aanzienlijke verschillen. Deze verschillen hangen samen met het type vleeskalf. Het gemiddelde witvleeskalverbedrijf is inmiddels ruim twee maal zo groot als het gemiddelde

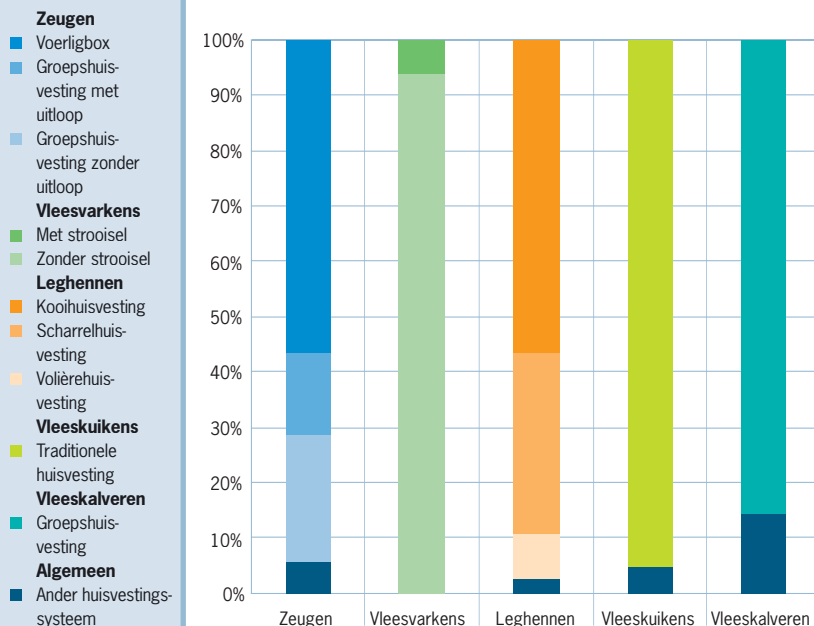
rosé vleeskalverbedrijf en dit verschil neemt nog toe. Het gemiddelde witvleeskalverbedrijf wordt steeds groter, terwijl het gemiddelde rosé vleeskalverbedrijf ongeveer even groot blijft. Witvleeskalveren vergen minder arbeid en zijn minder groot. Bovendien worden relatief veel rosé kalveren gehouden op bedrijven die in het verleden vleesstieren hielden.

Bijna 40% hokcapaciteit voor zeugen geschikt voor groepshuisvesting

Dierenwelzijn staat de laatste jaren volop in de belangstelling. Eén van de aspecten die in de intensieve veehouderij veel aandacht krijgt is de huisvesting van de dieren. Bij de Landbouwtelling 2004 is voor varkens en leghennen in kaart gebracht in hoeverre bepaalde huisvestingssystemen voorkomen (Luesink, 2005). De resultaten laten zien dat in 2004 38% van het aantal dierplaatsen voor guste en dragende zeugen geschikt was voor groepshuisvesting (figuur 12.7). Bij 15% van het aantal dierplaatsen voor zeugen werd groepshuisvesting gecombineerd met uitlopmogelijkheden en bij eveneens 15% werd gebruik gemaakt van strooisel. Dit kwam relatief gezien het meest voor bij groepshuisvesting, waar bij ongeveer een derde van de groepshuisvestingsplaatsen strooisel werd gebruikt. In de vleesvarkenshouderij wordt veel minder vaak gebruik gemaakt van strooisel, namelijk slechts bij 6% van het aantal dierplaatsen.

Figuur 12.7

Verdeling (%) van hokcapaciteit naar type, 2004

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Aandeel alternatieve huisvesting voor leghennen al naar ruim 40% van totale hokcapaciteit

De leghennenhouderij heeft te maken met het batterijverbod dat in 2013 voor alle bedrijven van kracht zal zijn. Bijna tien jaar voor dit verbod is het aandeel alternatieve huisvesting al aanzienlijk. In 2004 bestond 44% van de totale hokcapaciteit uit alternatieve systemen. In vergelijking met 2002 is dit aandeel met 11 procentpunten toegenomen. Deze toename komt vrijwel volledig op het conto van de scharrelstallen (van 26% naar 33%). Het aandeel volièrehuisvesting is vrijwel gelijk gebleven. Uit de groei van het marktaandeel scharreleieren valt af te leiden dat ook na 2004 het aandeel scharrelstallen is gegroeid.

In de vleeskuikenhouderij was huisvesting nauwelijks een issue. Ruim 95% van de vleeskuikens wordt gehouden in de standaardhuisvesting. Bij dit systeem worden groepen kuikens op strooisel gehuisvest. Begin mei 2007 zijn de ministers van Landbouw akkoord gegaan met voorstellen van de Europese Commissie om de zogenaamde bezettingsnorm te verlagen naar maximaal 33 kg/m². Een verhoging tot 39 kg/m² is mogelijk als wordt voldaan aan extra huisvestingseisen. Dit zal er toe leiden dat in veel gevallen minder kuikens gehouden mogen worden op hetzelfde vloeroppervlak. De bezettingsgraad ligt in Nederland gemiddeld tussen de 39 tot 46 kg/m² (LNV, 2007).

Voor vleeskalveren geldt dat zij sinds 2004 in groepen moeten worden gehouden. Er is nog wel hokcapaciteit voor individuele huisvesting, maar deze wordt waarschijnlijk niet gebruikt; de capaciteit van de groepshuisvesting is groter dan het aantal gehouden dieren.

12.3 **BEDRIJFSRESULTATEN**

12.3.1 **VARKENSBEDRIJVEN**

In de zeugenhouderij was het saldo van opbrengsten en toegerekende kosten in 2006 opnieuw goed (tabel 12.3). Dit saldo is geraamd op 590 euro per zeug (+6%). Gunstige ontwikkelingen waren onder meer de verbeterde biggenproductie per zeug (+1%) en de hogere biggenprijzen (+5%). Deze ontwikkelingen waren meer dan voldoende om de kostenstijging te compenseren, die vooral werd veroorzaakt door hogere voerkosten (+3%). Overigens zijn de in 2006 fors gestegen mestafzetkosten (de kosten zijn ongeveer verdubbeld) in de berekening van de saldi buiten beschouwing gelaten. Deze kostenpost valt namelijk niet onder de toegerekende kosten. Bij de berekening van de bedrijfskosten en de inkomenskengetallen is deze kostenpost wel meegenomen.

Niet alleen in de zeugenhouderij maar ook in de vleesvarkenshouderij was het saldo opnieuw vrij hoog. De raming bedraagt 85 euro per vleesvarken (+4%). Dit saldo wordt positief beïnvloed door de hogere opbrengstprijzen (+6%) en

Tabel 12.3

Resultaten per dier per jaar (euro) op varkensbedrijven, 2004-2006

	Zeugenhouderij			Vleesvarkenshouderij		
	2004	2005	2006 (r)	2004	2005	2006 (r)
Kerncijfers						
Grootgebrachte biggen per zeug	23,6	23,9	24,2			
Opbrengstprijs per big c.q. per kg	40,90	46,80	49,00	1,28	1,31	1,39
Kg voer per kg groei				2,75	2,76	2,74
Voerprijs per 100 kg	22,60	20,90	21,70	18,70	16,50	17,00
Resultaat per zeug/vleesvarken						
Opbrengsten	1.072	1.118	1.168	255	217	226
w.v. verkoop dieren	1.062	1.254	1.268	356	363	386
aankoop dieren	-73	-97	-93	-131	-149	-158
waardeverandering	83	26	-7	29	3	-4
Toegerekende kosten	594	558	579	153	135	141
w.v. voer	454	420	434	142	124	129
gezondheidszorg	58	59	60	5	5	5
verwarming	32	35	39	2	2	2
Saldo	478	559	590	102	82	85
Bron: Informatienet.						

negatief door de gestegen voerprijzen (+4%).

De resultaten in de varkenshouderij zijn de afgelopen drie jaar relatief goed geweest. De varkenssector bevindt zich dan ook in een gunstige fase van de varkenscyclus. Na een aantal goede jaren volgt gewoonlijk weer een aantal magere jaren. De hoge opbrengstprijzen stimuleren namelijk varkenshouders (met name in andere EU-landen) om de productie uit te breiden. Als vervolgens het aanbod groter wordt dan de vraag heeft dat een prijsdrukkend effect, waardoor de sector weer in een minder gunstige fase belandt.

Gezinsinkomens uit bedrijf van varkensbedrijven weer op hoog niveau

Door de gunstige ontwikkelingen in 2006 is het gezinsinkomen uit bedrijf op de varkensbedrijven verder gestegen naar gemiddeld 83.000 euro per bedrijf (+3%) (tabel 12.4). Ook de besparingen gingen omhoog en bereikten een niveau van 48.000 euro per bedrijf (+4%). De inkomens van de fokvarkensbedrijven stegen het meest, met 7% tot 107.000 euro. De inkomens van de vleesvarkensbedrijven daalden licht. Het inkomen van de - in nge gemeten - aanzienlijk grotere gesloten varkensbedrijven ligt duidelijk hoger dan het inkomen van de kleinere vleesvarkensbedrijven. Vermoedelijk hangt dit vooral samen met de bedrijfsomvang.

Tabel 12.4 Resultaten (1.000 euro per bedrijf) van varkensbedrijven ^a naar type, 2004-2006				
	Fokvarkens-bedrijf	Vleesvarkens-bedrijf	Gesloten varkensbedrijf	Totaal
Kenmerken, 2006				
Aantal bedrijven	1.450	1.440	1.000	3.890
Zeugen per bedrijf	390		245	210
Vleesvarkens per bedrijf	210	1.400	1.490	980
Nge per bedrijf	125	66	135	107
Ondernemers per bedrijf	1,7	1,5	1,7	1,6
Opbrengsten/kosten (%)				
2004	99	102	101	100
2005	105	98	103	102
2006 (r)	103	95	100	100
Gezinsinkomen uit bedrijf				
2004	78,0	58,4	117,0	82,1
2005	99,8	39,5	108,8	80,3
2006 (r)	107,0	39,0	110,0	83,0
Besparingen				
2004	46,1	43,8	85,0	55,8
2005	63,8	19,7	58,3	46,2
2006 (r)	67,0	17,0	60,0	48,0
a Bedrijven tussen 16 en 1.200 ege.				
Bron: Informatienet.				

Grote verschillen in het totaal gezinsinkomen

Het totale gezinsinkomen bestaat naast het inkomen uit bedrijf ook uit inkomsten van buiten het bedrijf. Het gaat daarbij om inkomsten uit arbeid buiten het bedrijf, inkomsten uit vermogen en overige inkomsten (zoals sociale verzekeringen). Voor het gemiddelde varkensbedrijf vormden de inkomsten van buiten het bedrijf in de periode 2003-2005 ongeveer een kwart van het totale gezinsinkomen (tabel 12.5). Bij onderverdeling naar bedrijfs grootte blijkt dat kleine bedrijven relatief afhankelijk zijn van inkomsten van buiten het bedrijf, die voor een belangrijk deel bestaan uit arbeidsinkomsten. De middelgrote bedrijven zijn het minst afhankelijk van inkomsten van buiten het bedrijf.

Het totale gezinsinkomen per gezin op het gemiddelde varkensbedrijf bedroeg in 2006 ongeveer 89.000 euro (+2%) (figuur 12.8). Dit niveau gold echter niet voor alle bedrijven. Bijna 40% van de gezinnen behaalde een totaal gezinsinkomen van meer dan 100.000 euro. Aan de andere kant had bijna 30% van de gezinnen een totaal gezinsinkomen van minder dan 50.000 euro, duidelijk beneden het gemiddelde. Ongeveer 2% van de gezinnen had een negatief inkomen.

Tabel 12.5

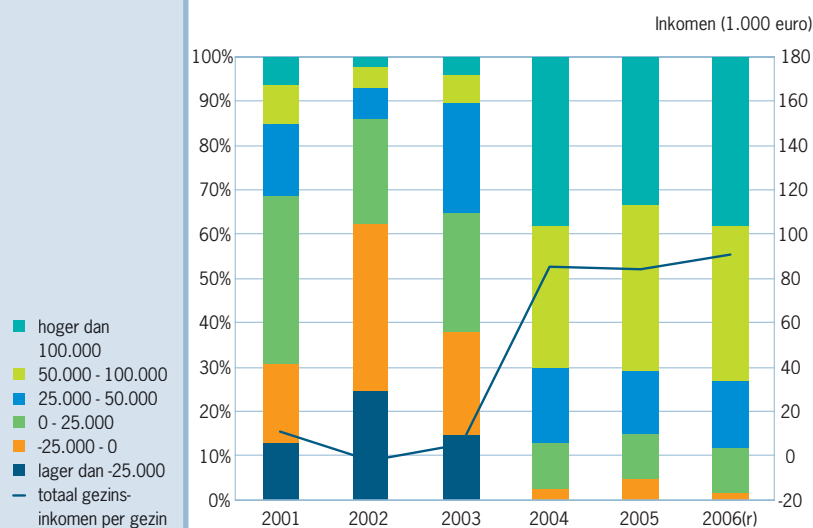
Inkomensvorming (1.000 euro) van varkensbedrijven naar bedrijfsomvang, gemiddelde 2003-2005

	Bedrijfsomvang			Totaal
	Klein < 70 nge	Midden 70-150 nge	Groot >150 nge	
Aandeel bedrijven (%)	47	39	14	100
Gezinsinkomen uit bedrijf	16,2	68,6	110,6	49,7
Inkomsten buiten bedrijf	20,4	10,3	21,3	16,5
w.v. arbeid	9,4	3,3	3,5	6,2
vermogen	2,8	0,8	7,4	2,6
overig	8,2	6,2	10,3	7,7
Totaal gezinsinkomen	36,6	78,9	131,9	66,2

Bron: Informatienet.

Figuur 12.8

Verdeling (%) van het aantal gezinnen op varkensbedrijven naar totaal gezinsinkomen, 2001-2006

Bron: Informatienet.

Lage inkomensmobiliteit bij varkensbedrijven

De hiervoor beschreven inkomensverschillen zijn niet uniek voor 2006, maar kunnen vrijwel jaarlijks worden geconstateerd. Uit nader onderzoek van een constante groep van bedrijven in 2004 en 2005 blijkt dat de zogenaamde inkomensmobiliteit bij varkensbedrijven laag is. Dat wil zeggen dat het vaak dezelfde bedrijven zijn die in achtereenvolgende jaren relatief goed of slecht scoren. Op basis van het totale

gezinsinkomen per gezin zijn de bedrijven ingedeeld in drie klassen die elk een derde van de varkensbedrijven in 2005 representeren. Ruim 70% van de varkenshouders behoorde zowel in 2005 als in 2004 tot de laagste inkomensklasse. Een gelijk percentage varkenshouders behoorde in 2004 en 2005 tot de hoogste klasse. Ongeveer 60% van de varkenshouders bleef in de middenklasse. In 2005 gingen er meer bedrijven van de hoge naar de lage klasse dan andersom.

Kostenreductie cruciaal voor varkens- en pluimveehouders

In de LEHnnovatiemonitor is varkens- en pluimveehouders gevraagd naar het belang van een aantal factoren voor het succes van hun bedrijf. Het gaat om factoren met betrekking tot strategie (zoals afstemming binnen de keten en kostenreductie), technologie (zoals nieuwe kennis) en overige factoren (zoals anticiperen op regelgeving, arbeidsomstandigheden en dierenwelzijn). In het algemeen valt op dat kostenreductie en, in iets mindere mate kwaliteitsverbetering door beide groepen veehouders als (zeer) belangrijke succesfactoren worden. Daarna volgen arbeidsomstandigheden, dierenwelzijn, anticiperen op regelgeving en productveiligheid. Sinds 1999, de vorige peildatum, zijn vooral arbeidsomstandigheden en dierenwelzijn in belang toegenomen. Factoren met betrekking tot technologie en innovatie worden minder vaak als (zeer) belangrijk gezien.

Een vergelijking van beide groepen veehouders leert dat pluimveehouders aan vrijwel alle factoren meer gewicht toekennen dan varkenshouders. De grootste verschillen doen zich voor bij factoren die zijn gericht op vernieuwing.

Pluimveehouders hechten meer belang aan zaken als innovatie en product-vernieuwing. Ook het belang van ketenafstemming wordt door pluimveehouders relatief belangrijk gevonden. Dit hangt mogelijk samen met het feit dat de meeste vleeskuikenhouders en ook veel houders van scharrelhennen op contractbasis werken, terwijl dit in de varkenshouderij nauwelijks voorkomt.

Gezien de actualiteit van de milieuproblematiek is het wellicht verrassend dat milieuvriendelijk produceren minder belangrijk wordt gevonden dan de meeste andere factoren in de categorie 'overig'. Een mogelijke verklaring is dat veel zaken met betrekking tot het milieu via regelgeving worden geregeld en dat anticiperen op regelgeving wel relatief belangrijk wordt gevonden.

12.3.2 PLUIMVEE- EN VLEESKALVERBEDRIJVEN

Het gemiddelde leghennenbedrijf ging van een negatief gezinsinkomen uit bedrijf van 10.000 euro in 2005 naar een plus van 40.000 euro in 2006 (tabel 12.6). De hogere eierprijzen (+10%) waren ruim voldoende om de gestegen kosten te compenseren.

Het waren vooral het voer en de mestafzet die duurder werden, met respectievelijk 4% en circa 50%. Opgemerkt moet worden dat er grote verschillen bestonden tussen de inkomensontwikkeling bij kooibedrijven en bij scharrelbedrijven. Het waren namelijk vooral de prijzen van kooieieren die omhoog gingen. De prijzen voor scharreleieren stegen veel minder, waardoor de resultaten bij scharrelbedrijven niet of nauwelijks verbeterden.

Resultaten bij vleeskuikenbedrijven scherp gedaald

Voor het gemiddelde vleeskuikenbedrijf was 2006 een slecht jaar. Het gezinsinkomen uit bedrijf daalde met ruim 120.000 euro tot -25.000 euro (tabel 12.6). In belangrijke mate is dit het gevolg van lagere opbrengstprijzen (-8%) en hogere voerkosten (+6%). In de periode 2002-2004 werd ook al fors ingeteerd op het eigen vermogen. De financiële reserves raken daardoor langzamerhand uitgeput waardoor het weerstandsvermogen voor tegenvallers in de toekomst steeds kleiner wordt.

Inkomens bij vleeskalverbedrijven lager

Voor het gemiddelde vleeskalverbedrijf daalde het gezinsinkomen uit bedrijf in 2006 met ruim 8.000 euro tot 48.000 euro (tabel 12.6), omdat de opbrengsten duidelijk minder stegen dan de kosten. De hogere opbrengsten waren te danken aan het grotere

Tabel 12.6		Resultaten (1.000 euro per bedrijf) van pluimvee- en vleeskalverbedrijven ^a , 2004-2006		
		Leghennenbedrijf	Vleeskuikenbedrijf	Vleeskalverbedrijf
Kenmerken, 2006				
Aantal bedrijven		540	340	1.070
Aantal dieren per bedrijf		46.000	79.000	680
Nge per bedrijf		126	115	95
Ondernemers per bedrijf		1,8	1,6	1,5
Opbrengsten/kosten (%)				
2004		75	92	88
2005		86	104	96
2006 (r)		92	88	88
Gezinsinkomen uit bedrijf				
2004		- 71,8	- 0,6	40,0
2005		- 10,0	97,0	56,4
2006 (r)		40,0	-25,0	48,0
Besparingen				
2004		- 102,6	- 19,2	4,4
2005		- 43,5	62,0	18,3
2006 (r)		5,0	-55,0	8,0
a Bedrijven tussen 16 en 1.200 ege.				
Bron: Informatienet.				

aantal vleeskalveren per bedrijf. De betaalde contractvergoeding per kalf is namelijk, na enkele jaren met relatief hoge vergoedingen, verlaagd. De nieuw afgesloten contracten kwamen in 2006 gemiddeld uit op 176 euro per kalverplaats, 10 euro minder dan in 2005. Aan de kostenkant hadden vleeskalverbedrijven te maken met gestegen kosten voor huisvesting, energie en afvoer van kalvergier (circa 50%).

De inkomens in de vleeskalversector zijn, in vergelijking met bijvoorbeeld de pluimveebedrijven, vrij stabiel omdat de meeste vleeskalverbedrijven op contractbasis werken. Kortetermijnfluctuaties worden opgevangen door de contractgever (Van Drie Groep, Alpuro). Daarnaast heeft de sector kunnen profiteren van de uitbraken van vogelpest, omdat kalfsvlees een substituuat vormt voor pluimveevlees.

HOOFDSTUK 1

- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) (2007). *Sterke groei handelsoverschot*. Webmagazine, maandag 19 maart 2007. Via <http://www.cbs.nl>, 11/4/2007
- CBS (2006). *Meer tijdelijk werk door Poolse werknemers*. Webmagazine, 25 maart 2006. Via <http://www.cbs.nl>, 11/4/2007
- CPB (Centraal Planbureau) (2007). *Centraal Economisch Plan 2007*. Den Haag
- Duits voorzitterschap (2006). *'Europe - succeeding together' Presidency Programme 1 January to 30 June 2007*. Berlijn
- EC (Europese Commissie) (2006a). *European Economy: Autumn Forecast*. DG Economische en Financiële Zaken. Brussel
- EC (2006b). *Global Europe - competing in the world; A contribution to the EU's Growth and Jobs Strategy*. DG External Trade. Brussel
- EC (2007a). *Interim Forecast, February 2007*. DG Economische en Financiële Zaken. Brussel
- EC (2007b). *Renewable Energy Road Map. Renewable energies in the 21st century: building a more sustainable future*. COM (2006) 848 final. Brussel
- IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) (2007a). *Climate Change 2007: The Physical Science Basis; Summary for Policymakers*. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report. Genève
- IPCC (2007b). *Climate Change 2007: Climate Change Impacts, Adaptation and Vulnerability; Summary for Policymakers*. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report. Genève
- Kabinet (2007). *Coalitieakkoord tussen de Tweede Kamerfracties van CDA, PvdA en Christenunie*. Den Haag
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2007). *Brief aan de Tweede Kamer inzake Stand van zaken Bluetongue*, dd. 5 april 2007. Den Haag
- LNV (2006). *LNV-beleid in 2007; de plannen van de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit in kort bestek*. Den Haag
- OIE (Wereldorganisatie voor de diergezondheid) (2007a). *Animal diseases prevention and control: avian influenza*. Parijs.
Via http://www.oie.int/eng/info_ev/en_avianinfluenza.htm, benaderd 5/4/2007
- OIE (2007b). *OIE provides African countries with 18,000,000 doses of AI vaccines for poultry protection against H5N1*. Press release February 2007. Parijs.
Via http://www.oie.int/eng/info_ev/en_avianinfluenza.htm, benaderd 5/4/2007
- OESO (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling) (2006). *OECD Economic Outlook: December 2006, No. 80*. Parijs
- Saatkamp, Helmut, Monique Mouritsen, Ruud Huirne (2006). *Bluetongue in Nederland: Enkele voorlopige economische implicaties*. Leerstoelgroep Bedrijfseconomie, Departement Maatschappijwetenschappen, Wageningen Universiteit. Presentatie Lelystad, 21 Augustus 2006
- SER (Sociaal-Economische Raad) (2006). *Cofinanciering van het EU-handbouwbeleid*. Advies 2006/05. Den Haag

- Veerman, C. (2006). *Landbouw verbindend voor Europa? Van vrijheid in gebondenheid naar vrijheid in verbondenheid*. Ministerie van LNV, Den Haag
- VN (Verenigde Naties) (2006a). *Millennium Development Goals Report 2006*. UNDESA (United Nations Department of Economic and Social Affairs). New York
- VN (2006b). *Human Development Report 2006: Beyond scarcity: Power, poverty and the global water crisis*. UNDP (United Nations Development Programme). New York
- WHO (World Health Organization) (2007). *Cumulative Number of Confirmed Human Cases of Avian Influenza A/(H5N1) Reported to WHO*. Version 2 april 2007. Genève.
- Via http://www.who.int/csr/disease/avian_influenza/en/, benaderd 5/4/2007

HOOFDSTUK 2

- Achterbosch, Thom (2007). *Sanitary requirements in dairy trade. Evidence from an exporter survey on divergent standards*. IPC discussion paper. IPC, Washington DC (nog te verschijnen)
- Achterbosch, T. en P. Roza (2007). *Diversity of impact; Agricultural trade liberalisation, poverty and development*. Rapport 6.07.04. LEI, Den Haag
- CPB (Centraal Planbureau) (2006). 'De Doha-ronde: trage onderhandelingen over handelsliberalisatie'. In: *Centraal Economisch Plan 2006*. Den Haag
- Dagevos, H. en G. Munnichs (red.) (2007). *De obesogene samenleving: maatschappelijke perspectieven op overgewicht*. Amsterdam University Press. Amsterdam
- Eaton, D., J. Bourgeois en T. Achterbosch (2005). *Product differentiation under the WTO; An analysis of labelling and tariff or tax measures concerning farm animal welfare*. Rapport 6.05.11. LEI, Den Haag
- EC (European Commission) (2006). *Global Europe - competing in the world; A contribution to the EU's Growth and Jobs Strategy*. DG External Trade. Brussel
- EC (2007). *European Commission welcomes adoption of negotiating mandates for new Free Trade Agreements with India, Korea and ASEAN*. 23 April 2007. DG External Trade. Brussel
- FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations) (2006a). *Food Outlook; Global Market Analysis No 2*. December 2006. Rome
- FAO (2006b). *The State of Food Insecurity in the World 2006*. Rome
- FAO (2006c). *The double burden of malnutrition: case studies from six developing countries*. FAO Food and Nutrition Paper 84. Rome
- FAO (2007a). *Crop Prospects and Food Situation No 2*. April 2007. Rome
- FAO (2007b). *Managing Livestock - Environment Interactions, working-paper FAO Committee on Agriculture, April 25-28, 2007*. Rome
- FAO (2007c). *Environment and Agriculture, working-paper FAO Committee on Agriculture, April 25-28, 2007*. Rome
- Josling, T., D. Roberts en D. Orden (2004). *Food Regulation and Trade, Toward a Safe and Open Global System*. Institute for International Economics. Washington DC
- Kuiper, M. en M. Banse (2007). *Agricultural market access proposals in the Doha round. Dutch agro-food interests*. Rapport 6.07.12. LEI, Den Haag
- Lamy, P. (2007). 'Globalization and the Environment in a Reformed UN: Charting a Sustainable Development Path'. Address to the 24th Session of the Governing Council/Global Ministerial Environment Forum. Nairobi (via www.wto.org)
- Lapperre, R. (2005). 'Het WTO-perspectief'. In: *EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen*. p.79-98. Wageningen Pers, Wageningen

- OECD/FAO (Organisation for Economic Co-operation and Development/Food and Agriculture Organization of the United Nations) (2006). *OECD-FAO Agricultural Outlook 2006-2015*. Paris/Rome
- OECD (2007). *Patterns in Agriculture and Food Trade: 1985 to 2004*. COM/AGR/TD/ WP(2006)58. Paris
- Streib, L. (2007). 'World's fattest countries'. In: *Forbes*, 8 februari, www.forbes.com.
- Veerman, C. (2006). *Landbouw verbindend voor Europa? Van vrijheid in gebondenheid naar vrijheid in verbondenheid*. Ministerie van LNV, Den Haag
- WTO (World Trade Organization) (2006a). *World Trade Report 2006*. World Trade Organization. Genève
- WTO (2006b). *International Trade Statistics 2006*. Via www.wto.org
- WTO (2007a). *Committee on Sanitary and Phytosanitary Measures, Specific Trade Concerns*. Note by the secretariat, G/SPS/204/Rev.7/Add.1. Genève
- WTO (2007b). *Committee on Sanitary and Phytosanitary Measures, Private Standards and the SPS Agreement*. Note by the secretariat, G/SPS/746. Genève
- WTO (2007c). *Committee on Sanitary and Phytosanitary Measures, Private Voluntary Standards and Developing Country market Access: preliminary results*. Note by the secretariat, G/SPS/763. Genève
- WTO (2007d). *World Trade 2006, prospects for 2007*. Press release, 12 April 2006. Via www.wto.org

HOOFDSTUK 3

- AGMEMOD partnership (2007). *Impact analysis of the CAP reform on main agricultural commodities*. Final report, European Commission, Directorate General JRC (Joint Research Centre), Institute for Prospective Technological Studies, Contract no 150267-2005-FIED-NL
- Agra Europe (2007a). 'Romania, Bulgaria become EU's newest members'. In: *Agra Europe Weekly* 2240. 5 January 2007
- Agra Europe (2007b). 'Romania and Bulgaria accede to the European Union'. In: *Agra Europe Weekly* 2240. 5 January 2007
- Agra Europe (2007c). 'Health Check package planned for this summer'. In: *Agra Europe Weekly* 2250. 16 March 2007
- Agra Europe (2007d). 'MEPs to renew call for co-financing of CAP'. In: *Agra Europe Weekly* 2250. 16 March 2007
- Agra Europe (2007e). 'CAP budget underspent by 2% in 2006'. In: *Agra Europe Weekly* 2244. 2 February 2007
- ASG (Animal Sciences Group) (2006). 'Onverdoofd castreren niet meer nodig in 2010.' Persbericht, 6 juni 2006. Wageningen UR, Wageningen
- Berkum, S. van, C. J.A.M. de Bont, J.H. Helming en W. van Everdingen (2006). *Europees zuivelbeleid in de komende jaren*. Rapport 6.06.12. LEI, Den Haag
- Berkum, S. van en P. Roza (2005). *De EU op de agrarische wereldmarkt. Een evaluatie van de Uruguay-ronde*. Rapport 6.05.24. LEI, Den Haag
- CPB (Centraal Planbureau) (2003). *Four futures of Europe*. Den Haag
- Euractiv.com (2007). 'Wood, food or biofuels?'. In: *Euractiv.com*. 30 January 2007. Via <http://www.euractiv.com/en/sustainability/wood-food-biofuels/article-161307>
- EC (Europese Commissie) (2006a). *Het EU-plattelandontwikkelingsbeleid 2007-2013*. Factsheet. DG Landbouw en Plattelandontwikkeling, Brussel

- EC (2006b). *Agricultural trade document on China*. June 2006. Directorate-General for Agriculture and Rural Development, Brussel. Via http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/june/tradoc_120305.pdf
- EC (2006c). *Agricultural trade document on India*. June 2006. Directorate-General for Agriculture and Rural Development, Brussel. Via http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/june/tradoc_120306.pdf
- EC (2007a). *Voorstel voor een Verordening van de Raad tot vaststelling van specifieke voorschriften voor de sector groenten en fruit en tot wijziging van bepaalde verordeningen*. COM(2007) 17 definitief. Brussel
- EC (2007b). *Renewable Energy Road Map. Renewable energies in the 21st century: building a more sustainable future*. COM(2006) 848 final. Brussel
- EC (2007c). *Workshop 'Castration of piglets'*. Brussel 29 januari 2007. Via http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/seminars/index_en.htm
- EC (2007d). *Report from the Commission to the Council on the application of the system of cross-compliance*. COM(2007) 147 final, 29 maart. Brussel
- EP (Europees Parlement) (2007). *Tweede Verslag over het voorstel voor een verordening van de Raad houdende voorschriften voor een vrijwillige modulatie van de rechtstreekse betalingen waarin Verordening (EG) nr. 1782/2003 tot vaststelling van gemeenschappelijke voorschriften voor regelingen inzake rechtstreekse steunverlening in het kader van het gemeenschappelijk landbouwbeleid en tot vaststelling van bepaalde steunregelingen voor landbouwers voorziet, en houdende wijziging van Verordening (EG) nr. 1290/2005. A6-0009/2007*. Commissie Landbouw en Plattelandsontwikkeling. Brussel
- Europese Raad (2005a). *Verordening (EG) Nr. 1698/2005 van de Raad inzake steun voor plattelandsontwikkeling uit het Europees Landbouwfonds voor Plattelandsontwikkeling (ELFPO)*. 20 september 2005. Brussel
- Europese Raad (2005b). *Voorstel voor een verordening van de Raad inzake steun voor plattelandsontwikkeling uit het ELFPO: herdefiniëring van intermediaire probleemgebieden*. 15 april, Working Party on Agricultural Structures and Rural Development, working document (7971/05). Brussel
- Europese Rekenkamer (2003). *Special Report No 4/2003 concerning rural development: support for less-favoured areas, together with the Commission's replies*. Official Journal of the European Union, 2003/C 15/01. Brussel
- IAMO (2004). *The Future of Rural Areas in the CEE New Member States*. Report in cooperation with the Network of Independent Agricultural Experts in the CEE Candidate Countries. IAMO, Halle
- IEEP (Institute for European Environmental Policy) (2006). *An evaluation of the Less Favoured Area measure in the 25 Member States of the European Union*. Londen
- Janssen L.H.J.M., V.R. Okker en J. Schuur (red.) (2006a), *Welvaart en Leefomgeving; een scenariostudie voor Nederland in 2040*; CPB, MNP en RPB, Den Haag/Bilthoven
- Jongeneel, R. (2003). *Het EU zuivelbeleid op weg in de 21^e eeuw: van Agenda 2000 tot Midterm Review*. Bijdrage PHLO-cursus 'EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen, 19-21 februari 2003, Wageningen
- Jongeneel, R. et al. (2007). *Cross-compliance: Mandatory standards in 7 EU countries and 3 non-EU countries*. Synthesis Report Project no. SSPE-CT-2005-006489). Den Haag
- NMV (Nederlandse MelkveehoudersVakbond) (2007). *Afschaffing van de melkquotering: een historische vergissing!* Ingen

- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2006a). *Brief aan de Tweede Kamer inzake Kabinetsreactie op SER-advies over cofinanciering van het GLB*, dd. 25 september 2006. Den Haag
- LNV (2006b). *Randvoorwaarden GLB (Cross-compliance)*. Directie Juridische Zaken en Directie Landbouw, Den Haag
- LNV (2006c). *Nieuwsflits Dierenwelzijn: Naar smakelijk spek zonder castratie*. Via <http://www.minlnv.nl>, benaderd 30 maart 2007
- LNV (2007a). *Brief aan de Tweede Kamer inzake Verslag Landbouw- en Visserijraad*, dd. 11 mei 2007. Den Haag
- LNV (2007b). *Brief aan de Tweede Kamer inzake De hervorming marktordeningen groenten en fruit*, dd. 27 maart 2007. Den Haag
- LNV (2007c). *Brief aan de Tweede Kamer inzake Stand van zaken aangenomen moties en gedane toezeggingen*, dd. 30 maart 2007. Den Haag
- LNV (2007d). *Programmadocument Plattelandsontwikkelingsprogramma (POP)2 2007-2013 voor Nederland*. Versie 19 januari. Den Haag
- OESO (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling) (2005). *An analysis of dairy policy reform and trade liberalization*. Parijs
- Rabobank (2007). *Accession of Romania and Bulgaria to the EU. Impact on food & agribusiness markets*. Utrecht
- Terluin, I.J., D.Verhoog en J.H. Post (2007). *Less favoured areas in the EU: despite relatively low farm incomes no rapid decline of the number of farms*. Paper for the session 'The changing face of rural Europe' at the EUGEO first international conference on the geography of Europe, August 20-23. Amsterdam

HOOFDSTUK 4

- Agrarisch Dagblad (2006). *'Etiketten worden misbruikt voor marktbescherming'*. 20 september, blz. 9.
- Baltussen, W.H.M., S.C.O. Wertheim-Heck, F.H.J. Bunte, G.M.L. Tacken, M.A. van Galen, J.H. Bakker, M.A. de Winter (2006). *Een Biologisch Prijsexperiment; Grenzen in zicht?* Rapport 7.06.19. LEI, Den Haag.
- Bergès-Sennou, F., P. Bontems, and V. Réquillart. (2004). 'Economics of Private Labels: A Survey of Literature'. In: *Journal of Agricultural and Food Industrial Organization*, 2(1): Article 3.
- BHC (Bedrijfschap Horeca en Catering) (2006). *Jaarverslag 2005*. Zoetermeer
- Bijman, Jos, Bram Pronk en Ronald de Graaff (2003). *Wie voedt Nederland? Consumenten en aanbieders van voedingsmiddelen 2003*. Periodiek Rapport 03-02. LEI, Den Haag
- Biologica (2007a). *EKO-Monitor, Cijfers en trends, Jaarrapport 2006*. Utrecht
- Biologica (2007b). *Biologische sector gonst van de activiteiten*. Persbericht, 12 maart 2007
- CBS (2007a). *Krachtig herstel omzet detailhandel*. Persbericht, 9 februari 2007. Voorburg
- CBS (2007b). *Omzetgroei horeca verdubbeld*. Persbericht: 28 februari 2007. Voorburg
- CBS (2007c). *Steeds minder levensmiddelenwinkels op platteland*. Webmagazine, 8 januari 2007. Voorburg
- CBS (2007d). *Leefstijl Nederlander niet verbeterd*. Persbericht 20 maart 2007. Voorburg
- Colruyt (2006). *Bio-Planet opent in 2007 zijn eerste winkel in Nederland*. Persbericht, 29 september 2006
- Dierenbescherming (2007). *'BeterLeven-kenmerk' van de Dierenbescherming onthuld*. Persbericht, 15 januari 2007
- Distrifood (2007a). *'Toekomst supers somber'*. In: *Distrifood*, 10 februari 2007

Distrifood (2007b). 'Nettorama en AH avondwinnaars'. In: *Distrifood*, 10 maart 2007

DNB (De Nederlandsche Bank) (2007a). www.dnb.nl, geraadpleegd 28 februari 2007

DNB (2007b). *Kwartaalbericht maart 2007*. Amsterdam

FNLI (Federatie Nederlandse Levensmiddelenindustrie) (2006). *Voedingsmiddelen-industrie presenteert energielogo op verpakkingen*. Persbericht, 8 februari 2006. Den Haag

Gezondheidsraad (2006). *Richtlijnen goede voeding 2006 - achtergronddocument*. Publicatie nr A06/08. Den Haag

Golan, E., F. Kuchler, and L. Mitchell (2000). 'Economics of Food Labeling'. US Department of Agriculture, Economic Research Service. Agricultural Economic Report No. 793, December. Washington DC

Gracia, A., M. Loureiro, and J.R.M. Nayga. (2007). 'Do Consumers Perceive Benefits from the Implementation of a EU Mandatory Nutritional Labelling Program?' In: *Food Policy*, 32(2): 160-174

Het Financieel Dagblad (2007). 'Consument is te verwend voor de markt'. 17 januari 2007

HBD (Hoofdbedrijfschap Detailhandel) (2006). *Jaarboek Detailhandel 2005*. Den Haag

Henson, S. and T. Reardon. (2005). 'Private Agri-Food Standards: Implications for Food Policy and the Agri-Food System'. In: *Food Policy*, 30(3): 241-253.

ING (2007). *Sectorvisie Voedingsmiddelenindustrie*. Januari 2007

IRI Nederland (2006). *Gezonde producten niet te missen op de winkelvloer* <http://nl1.inforces.com>, d.d. 19 februari 2007.

Koninklijke Wessanen N.V. (2006). *Wessanen verkoopt Private Labelactiviteiten*. Persbericht 14 december 2006

LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2006a). *Duurzame catering bij overheid in 2010*. Persbericht, 5 december 2006

LNV (2006b). *Brief aan de Tweede Kamer, inzake Reactie op aangenomen moties begroting LNV 2007*, dd. 20 december 2006. Den Haag

LNV (2007a). *Ministerie van LNV steekt geld in exportpromotie agribusiness*. Persbericht, 23 februari 2007

LNV (2007b). *Ontwikkeling handelsoverschot en agrarisch handelsoverschot van Nederland*. Bijlage bij Magazine 'Activiteiten 2007; voor de agribusiness'. Den Haag, 22 februari 2007

NVP (Nederlandse Vereniging van Participatiemaatschappijen) (2007). www.nvp.nl, geraadpleegd 14 maart 2007.

OESO (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling) (2006). *Patterns in agriculture and food trade: 1985 – 2004*. COM/AGR/TD/WP(2006)58. Parijs

Ollinger, M., J. MacDonald and M. Madison (2000). 'Poultry plants lowering the costs and increases variety'. In: *Food review* 23(2) pp. 2-7.

Reuters News Service (2007). 'EU May Reconsider Labels for 'Biotech' Meat, Eggs'. 6 februari.

TNS NIPO (2007). *De Nederlandse consument: prijzenoorlogen supermarkten zijn deel beleid geworden*. Persbericht, 6 februari 2007

Wijnands, J.H.M., B.M.J. van der Meulen and K.J. Poppe (2007). *Competitiveness of the European Food Industry: an economic and legal assessment*. Te verschijnen.

WTO (2007). 'Private standards are a mixed blessing, committee hears' News item, 28 februari. http://www.wto.org/english/news_e/news07_e/sps_28feb_1march07_e.htm.

Geraadpleegde internetsites:
 www.biologica.nl, 12 februari 2007.
 www.hbd.nl, 7 februari 2007.
 www.ikkiesbewust.nl, 22 februari 2007.
 www.optimel.nl, 19 februari 2007.
 www.voedingscentrum.nl, 5 december 2006

HOOFDSTUK 5

- BCI (Buck Consultants International) (2007). *Monitoring Pilotprojecten Agrologistiek, Managementrapport*. Nijmegen
- Bergh, Simon van den (2004). *Verdeeld land; De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985*. Historia Agriculturae 35. Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, Groningen
- Bont, C.J.A.M. de, C. van Bruchem, J.F.M. Helming, H. Leneman en R.A.M. Schrijver (2007). *Schaalvergroting en verbreding in de Nederlandse landbouw in relatie tot natuur en landschap*. WOt-rapport 36. Wettelijke Onderzoekstaken & Milieu, Wageningen
- Boonstra F.G., W. Kuindersma, H. Bleumink, S. de Boer en A.M.E. Groot (2007). *Van varkenspest tot integrale gebiedsontwikkeling, Evaluatie van de reconstructie zandgebieden*. Rapport 1441. Alterra, Wageningen
- Buiter, Hans en Jan Korsten (2006). *Land in aanleg; De Dienst Landelijk Gebied en de inrichting van het platteland*. Stichting Historie der Techniek p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen
- CLC (Centrale Landinrichtingscommissie) (1994). *Advies over basisinrichting ten behoeve van de land- en tuinbouw*. Utrecht
- Dessing, N. en T. Janssen (2002). 'Een soepele landinrichting met raamplannen en modules'. In: *Landwerk 3-2002*, pp. 10-14
- DLG (Dienst Landelijk Gebied) (2005). *Jaarverslag 2004*. Utrecht
- Glami (2005). *Mid term review herstructurering glastuinbouw*. Projectbureau Glami, Utrecht
- GS Gelderland (2006). *VerbeterDe Verkaveling; Beleidsnotitie verbetering verkaveling grondgebonden landbouw*. Gedeputeerde Staten van Gelderland, Arnhem
- HaverSchmidt, Janneke (2007). *Weidegang versus Opstallen; Een bewuste keuze*. Drachten
- Hietbrink, Olaf, Anita van der Knijff, Jan van der Lugt, Ruud van der Meer, Marc Ruijs en Arno van der Vlist (2006). *Ruimte voor Greenports. Achtergrondrapport*. Intern rapport. LEI, Den Haag
- Hoogeveen, M.W., K.H.M. van Bommel, and G. Cotteleer (2003). *Berekening in de land- en tuinbouw; Rapport voor de Droogtestudie Nederland*. Rapport 3.03.02. LEI, Den Haag
- Kessel, Henk van, Frank van Heest, Brendan McCarthy, Els Otterman (2005). *Ruimtelijk beleid glastuinbouw; beleidsevaluatie van het ruimtelijke beleid glastuinbouw in de 10 LOG's*. NovioConsult Van Spaendonck, Nijmegen
- Klaassen, A.W. (1998). *Ruimtelijk beleid in theorie en praktijk*. Elsevier, 's Gravenhage
- Klieverik, M. en G. Migchels (2006). *Top-10 belemmeringen in wetgeving ruimtelijke ordening voor multifunctionele landbouw....maar ook slimme manieren om er mee om te gaan!*. Praktijkonderzoek Plant & Omgeving B.V., Lelystad
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij) (2000). *Bestuurlijk afsprakenkader herstructurering glastuinbouw*. Ministerie van LNV, Den Haag

- LN/VWS (Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Ministerie van Verkeer en Waterstaat) (2001). *Visie Agrologistiek*. Den Haag
- LN/V (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2004). *Agenda voor een Vitaal Platteland*. Den Haag
- LN/V (2005). *Kiezen voor landbouw; Een visie op de toekomst van de Nederlandse agrarische sector*. Den Haag
- LN/V (2007). *Brochure Agrologistiek: 'Verser, sneller, schoner: Op weg naar een efficiëntere agrologistiek'*. Den Haag
- LN/V-Loket (2007). *Flyer Diepe Veenweiden; Regeling Landbouw met Natuurlijke Handicap Diepe Veenweiden*. www.hetinvloket.nl
- LTO Noord (2007). *Groen Hart of Grijs Niemandland? Boeren maken het verschil*.
- MJP2 (2006). *Meerjarenprogramma Vitaal Platteland 2007-2013*. Versie Ministerraad 17-02-2006
- Programmabureau Groene Hart (2007). *Het Groene hart icoon van Nederland*. Utrecht
- Reijnders, C.E., M.N.A. Ruijs en E. Poot (2005). *Verkassende Westlanders; Motieven en vestigingsfactoren van verplaatsende Westlandse telers*. Rapport 7.05.07. LEI, Den Haag
- RvS (Raad van State) (2007). *Uitspraak in zaaknummer 200506283/1*. 4 april 2007, Den Haag
- Silvis, Huib en Kees de Bont (red.) (2005). *Perspectieven voor de agrarische sector in Nederland; Achtergrondrapport bij 'Kiezen voor landbouw'*. Rapport PR.05.05. LEI, Den Haag
- Slangen, L.H.G., R.A. Jongeneel en N.B.P. Polman (2007). *De ingezette financiële middelen binnen het ILG en de ingezette capaciteit van DLG*. Interne notitie. LEI, Den Haag
- Stoof, C.R. en C.J. Ritsema (2006). *Waterwinning voor beregening in de landbouw en op sportvelden: een overzicht van de regelgeving in Nederland*. Rapport 1364. Alterra, Wageningen
- Stuyt, L.C.P.M. et al. (2006). *Transitie en toekomst van Deltalandbouw; Indicatoren voor de ontwikkeling van de land- en tuinbouw in de Zuidwestelijke Delta van Nederland*. Rapport 1132. Alterra, Wageningen
- Taskforce Verdroging (2006). *Verdrogingsbestrijding: een nieuwe impuls, advies van de Taskforce Verdroging*. Utrecht
- TK (Tweede Kamer der Staten Generaal) (1978-1979). *Derde nota over de Ruimtelijke ordening, Nota landelijke gebieden*. Zitting 1978-1979, 14392, nrs. 9-13. Den Haag
- TK (2006). *Rijksbegroting Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit; Begroting XIV*. KST99343-1, SDU Uitgevers, 's-Gravenhage
- Vogelzang, T.A., M.A.H.J. van Bavel, J.W. Kuhlman en C.P.A. van Wagenberg (2005). *Ruimte voor Reconstructie; Over de invloed van autonome en recente beleidsmatige ontwikkelingen op het aantal bedrijfsverplaatsingen in het kader van de reconstructie*. Rapport 4.05.01. LEI, Den Haag
- VROM (Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu) (2004). *Nota Ruimte; Ruimte voor ontwikkeling*. Deel 3, Kabinetsstandpunt PKB Nationaal Ruimtelijk Beleid. Den Haag
- Wezel, A.P. van, R.O.G. Franken, J.D. van Dam, W. Loonen, P. Cleij (2004). *Schuiven op zand. Ex-ante evaluatie van de reconstructieplannen*. Rapport 718401002. RIVM, Bilthoven
- WILG (Wet inrichting landelijk gebied) (2006). *Staatsblad 2006 666, STB10678*. Sdu Uitgevers, 's-Gravenhage

HOOFDSTUK 6

- Agrarisch Dagblad (2007a). 'Extra inkomsten CO2-markt uit mestvergisting'. In: *Agrarisch Dagblad*, 8 maart 2007
- Agrarisch Dagblad (2007b). 'Hoge mestafzetkosten leiden tot extra leegstand in vleesvarkenshouderij'. In: *Agrarisch Dagblad*, 7 april 2007
- Annevelink, E., R.R. Bakker en M.J.G. Meeusen (2006). *Quick scan kansen op het gebied van biobrandstoffen; met nadruk op de agrosector*. Rapport 619. Alterra, Wageningen
- Backus, G. (2005). *Quick Scan Luchtwassers*. Interne Notitie. LEI, Den Haag
- Boerderij (2006). 'Nieuwe wet verschaalt middelenpakket'. In: *Boerderij* 92 (2006), nr. 2, pag. 32
- Boerderij (2007). 'Bio-energie impuls voor Duitse economie'. In: *Boerderij* 92 (2007), nr. 24, pag. 8
- Bont, C.J.A.M. en A. van der Knijff (2006). *Actuele ontwikkeling van bedrijfsresultaten en inkomens in 2006*. Rapport 1.06.03. LEI, Den Haag
- Boone, K., C. de Bont, K.J. van Calker, A. van der Knijff en H. Leneman (2007). *Duurzame landbouw in beeld. Resultaten van de Nederlandse land- en tuinbouw op het gebied van people, planet en profit*. Rapport 2.07.09. LEI, Den Haag
- Croezen, H.J., B.E. Kampman, L.C. den Boer en I. de Keizer (2005). *Op (de) weg met plantenolie? CE/Senternovem*, Delft
- CTB (Commissie Toelating Bestrijdingsmiddelen, 2006). *Jaarverslag/Annual report 2005*. Wageningen
- Driver, J., D. Lijmbach en I. Steen (1999). 'Why recover Phosphorus for recycling, and how?' In: *Environmental Technology* Vol. 20, pp 651-662
- Eerd, M.M.van en H.van Zeijts (2007). *Tussenevaluatie van de nota Duurzame Gewasbescherming*. Milieu- en NatuurPlanbureau (MNP), Bilthoven
- Gezondheidsraad (2004). *Bestrijdingsmiddelen in voedsel: beoordeling van het risico voor kinderen*. Publicatie nr. 2004/11. Den Haag
- Hanegraaf, M.C., S.W. Moolenaar, H.W. Elbersen en E. Annevelink (2007). *Effecten van biomassaketens op landgebruik en bodemkwaliteit in Nederland; Ontwikkeling en toepassing van een toetsingskader*. NMI-rapport 1183. Wageningen
- Hoogeveen, M.W., H.H. Luesink, G. Cotteleur en K.W. van der Hoek (2003). *Ammoniakemissie 2010; Referentiescenario en effecten van bestaand beleid en mogelijke aanscherpingen*. Rapport 3.03.05. LEI, Den Haag
- Hoop, D.W., H.H. Luesink, H.Prins, C.H.G. Daatselaar, K.M.H. van Bommel en L.J. Mokveld (2004). *Effecten in 2006 en 2009 van Mestakkoord en nieuw EU-landbouwbeleid*. Rapport 6.04.23. LEI, Den Haag
- Horne, P.L.M. van, R. Hoste, B.J. de Haan, H. Ellen, A. Hoofs en B. Bosma (2006). *Gevolgen van aanpassingen in het ammoniakbeleid voor de intensieve veehouderij*. Rapport 3.06.03, LEI, Den Haag
- Janssen L.H.J.M., V.R.Okker en J. Schuur (red.) (2006a). *Welvaart en Leefomgeving; een scenariostudie voor Nederland in 2040*; CPB, MNP en RPB, Den Haag/Bilthoven
- Janssen L.H.J.M., V.R.Okker en J. Schuur (red.) (2006b). *Welvaart en Leefomgeving; een scenariostudie voor Nederland in 2040; Achtergronddocument*; CPB, MNP en RPB, Den Haag/Bilthoven
- Lauwere, C. de, en J. Bremmer (2006). *Sociaal-economische aspecten van het Nederlandse gewasbeschermingsbeleid*. Rapport 2.06.10. LEI, Den Haag
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij) (2001). *Zicht op gezonde teelt - Gewasbeschermingsbeleid tot 2010*. Den Haag

LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2004). *Duurzame Gewasbescherming; Beleid voor gewasbescherming tot 2010*. Den Haag
 LNV (2006a). *Brief aan de Eerste Kamer, Memorie van Antwoord inzake voorstel van Wet gewasbeschermingsmiddelen en biociden*, dd. 12 december 2006. Den Haag
 LNV (2006b). *Brief aan de Tweede Kamer inzake Beantwoording vragen en openstaande toezeggingen mestbeleid*, dd. 5 oktober 2006. Den Haag
 LNV (2006c). *Brief aan de Tweede Kamer inzake Co-vergisting*, dd. 28 juni 2006. Den Haag
 LNV (2006d). *Brief aan de Tweede Kamer inzake GLB en bio-energie*, dd. 20 november 2006. Den Haag
 LNV (2006e). *Brief aan de Tweede Kamer inzake Feitelijke vragen mestbeleid*. dd. 1 december 2006. Den Haag
 LNV (2006f). *Brief aan de Tweede Kamer inzake Stand van zaken uitvoering mestbeleid*, dd. 20 april 2006. Den Haag
 LNV (2006g). *Brief aan de Tweede Kamer inzake Concept-Alterrarapport Ammoniakdepositie*, dd. 14 september 2006. Den Haag
 LNV/VROM (2007). *Nieuwe wet gewasbescherming*. Persbericht 13-02-2007. Den Haag
 Mels, A., N. van Andel, J. Kristinsson, E. Wortmann, P. Oei, J. de Wilt, G. Lettinga en G. Zeeman (2006). 'Decentrale voorziening in energie, water en andere nutsfuncties; Woonwijk en glastuinbouw vinden elkaar in de Zonneterp'. In *Spil*, 229-230, 2006, nr. 5
 Milieudefensie (2007). *Boeren met toekomst*. Amsterdam
 MNP (Milieu- en NatuurPlanbureau) (2006a). *Milieubalans 2006*. Bilthoven
 MNP (2006b). *Welke ruimte biedt de Kaderrichtlijn Water? Een quick scan*. Rapport 500072001. MNP, Bilthoven
 Mulder, M. en P. Veenendaal (2005). *Emissiehandel en glastuinbouw: een efficiënte combinatie?* Memorandum CPB nummer 120, juni 2005. Den Haag
 Nie, D.S. de (2002). *Emissie-evaluatie MJP-G 2000; Achtergronden en berekeningen van emissies van gewasbeschermingsmiddelen*. Rapport 716601004/2002. RIVM, Bilthoven
 Nieuwe Oogst (2006). 'Vergisting scharnierpunt tussen sectoren'. In: *Nieuwe Oogst*, 1 juli 2006, pag. 17
 Oenema, O., J.W.H. van der Kolk en A. M.W. Groot (2006). *Landbouw en milieu in transitie*. WOt-studie 2, Wageningen
 RIVM (2006). *Evaluatie duurzame gewasbescherming 2006: milieu*. Rapport 607016001. Bilthoven
 RIZA (2005). *Emissies van gewasbeschermingsmiddelen uit de glastuinbouw*. Rapport 2005.019. Lelystad
 Ruijs, M.N.A., J.K. Nienhuis en R.W. van der Meer (2007). *Financiële stimulering van gesloten kassystemen gewenst?* Rapport 6.07.02. LEI, Den Haag
 Silvis, H. en C.J.A.M. de Bont (2005). *Perspectieven voor de agrarische sector in Nederland; Achtergrondrapport bij 'Kiezen voor landbouw'*. Ministerie LNV, Den Haag
 Task Force Energietransitie (2006). *Criteria voor duurzame biomassa productie; Eindrapport van de projectgroep 'Duurzame productie van biomassa'*. Den Haag
 V&W (Ministerie van Verkeer en Waterstaat) (2006). *Decembernota KRW/WB21; Beleidsbrief 2006*. Den Haag
 VROM (Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu) (2001). *Een wereld en een wil; Nationaal Milieubeleidsplan 4*. Den Haag
 VROM (2006). *Brief aan de Tweede Kamer inzake Voorstel Beleidslijn IPPC*, dd. 27-10-2006

- FROM (2007). *Kabinet: Klimaatverandering vraagt om innovatie*. Persbericht 06-04-2007, Den Haag
- Zwart, K., D. Oudendag, Ph. Ehlert, P. Kuikman (2006). *Duurzaamheid co-vergisting van dierlijke mest*. Rapport 1437. Alterra, Wageningen

HOOFDSTUK 7

- AVEBE (2007). *Nieuwsbrief AVEBE AGRO*, nr. 5, januari 2007
- Baltussen, W.H.M., M.A.P.M. van Asseldonk en A.J. de Buck (2006). *Risicobeheer in de land- en tuinbouw; Een visie op de rol van de overheid*. Rapport 2.06.12. LEI, Den Haag
- Berkum, S. van, C.J.A.M. de Bont, W.H. van Everdingen en J.F.M. Helming (2006). *Europees zuivelbeleid in de komende jaren; Wegen naar afschaffing van de melkquotering*. Rapport 6.06.12. LEI, Den Haag
- Biologica (2007). *BIO-MONITOR; Cijfers en Trends*. Jaarrapport 2006. Utrecht
- Blokland, Pieter Willem (2007). 'Kostprijs van melk: uitkomsten 2005 en methodewijziging'. In: *Agri-Monitor*, februari 2007. LEI, Den Haag
- Bommel, K.H.M. van, J.H. Jager en M.J. Voskuilen (2007). *Dynamiek in bedrijven; Schatting aantal starters, bedrijfsovernames en -beëindigingen in de land- en tuinbouw*. Te verschijnen. LEI, Den Haag
- Bont, C.J.A.M. de, K.H.M. van Bommel, W.H. van Everdingen, J.H. Jager en M.J. Voskuilen (2006). *Betekenis van subsidies voor de continuïteit van landbouwbedrijven*. Rapport 6.06.10. LEI, Den Haag
- Bont, C.J.A.M. de; J. Bolhuis, W.H. van Everdingen, J.F.M. Helming, J.H. Jager en M.G.A. van Leeuwen (2007). *Bedrijfstoeslagen in de landbouw. Naar volledige ontkoppeling en flat rate?* Rapport 6.07.11. LEI, Den Haag
- Bont, Kees de en Walter van Everdingen (2007). 'Kleine bedrijven, ze zijn niet weg te denken'. In: *Agri-Monitor*. LEI, Den Haag
- Bureau Berenschot (2005). *Uitkomsten raadpleging van ondernemers in de sectoren, fruit, volle grond, champignons, groenten onder glas, bloemisterij, boomkwekerij*.
- Commissie Pachtnormen (2006). *Evenwicht in pachtnormen; Advies Commissie Pachtnormen*. Den Haag
- Cotteleer, G., J. Luijt, T. Kuhlman en K. Gardebroek (2007). *Oorzaken van verschillen in grondprijzen. Een hedonische prijsanalyse van de agrarische grondmarkt*. WOt-rapport (te verschijnen). Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen
- Daatselaar, C., G.J. Doornewaard, W.H. van Everdingen, H.A.B. van der Meulen, A. Netjes, H. Prins en G.S. Venema (2007). *Verkenning van grootschalige grondgebonden landbouwbedrijven in 2016*. Rapport 2.07.03. LEI, Den Haag
- ECORYS (2007). *Arbeidsmarktmonitor tuinbouw 2006; Tuinbouw algemeen; deel 1*. ECORYS en Productschap Tuinbouw, Rotterdam/Zoetermeer
- Engelen, Mirjam en Miranda Grootsholte (2007). *Eindevaluatie Arboconvenant Agrarische sectoren; Samenvatting, conclusies en aanbevelingen*. Research voor Beleid/Stigas, Leiden/Utrecht
- Galen, Michiel van, Anita van der Knijff en Jan van der Lugt (2007). 'Kleine bedrijven hebben weinig vertrouwen in de toekomst van het bedrijf'. In: *Agri-monitor*, jaargang 13, nummer 1, februari 2007. LEI, Den Haag
- Hardaker, J.B., R.B.M. Huirne, J.R. Anderson en G. Lien (2004). *Coping with Risk in Agriculture*. CABI Publishing, 2nd ed., Oxfordshire.

- Hermans Tia, Han Naeff en Ida Terluin (2006). *Ruimtelijke neerslag van GLB-betalingen in Nederland*. Rapport 1346. Alterra, Wageningen
- Hoek, J.M. van den en J. Luijt (1999). *Ontwikkelingen rond pacht (vervolg); Achtergronden, gebouwen en pachtnormen*. Rapport 1.99.12. LEI, Den Haag
- Horst, Martijn ter (2007). 'Prijs op weg naar topniveau 2001'. In: *Boerderij* 92 (2007) 25, pp. 18-19
- Jongeneel, R, N.P.B. Polman en L.H.G. Slangen (2005). *Explaining the changing institutional organisation of Dutch farms: the role of farmer's attitudes, advisory network and structural factors*. Paper presented at the XIth International Congress of the EAAE 'The Future of Rural Europe in the Global Agri-Food System', Copenhagen, Denmark, 24-27 August, 2005.
- Kooren, Joan en Jan Kees Boon (2005). *Toekomstverkenning Arbeidsmarkt; Bloemkwekerijsector; Pilotstudie*. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- LNv (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2006a). *Brief aan de Tweede Kamer inzake Stand van zaken uitvoering mestbeleid*, dd. 20 april 2006. Den Haag
- LNv (2006b). *Fiscale behandeling van toeslagrechten*. Task Force Economie. Den Haag
- LNv (2007). *Brief aan de Tweede Kamer inzake Voortgangsrapportage Dienst Regelingen*, dd. 8 maart 2007. Den Haag
- Luijt, J., J.W. Kuhlman en J. Pilkes (2003). *Agrarische grondprijzen onder stedelijke druk; Stedelijke optiewaarde en agrarische gebruikswaarde afhankelijk van ligging*. Werkdocument 2003/15. Natuurplanbureau, Wageningen
- Luijt, J. (2006). *Strategisch gedrag grondeigenaren; En de realisatie van natuurdoelen*. WOt-rapport 38. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen
- Mentjox, Monique en Jan Kees Boon (2006). *Zonder arbeid geen groenten en fruit; Een toekomstverkenning arbeid voor de sector groenten en fruit*. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- Meulen, Harold van der en Marcel van Asseldonk (2006). 'Brede weersverzekering: bijdrage overheid cruciaal'. In: *Agri-monitor* jaargang 12 - nummer 6 - december 2006. LEI, Den Haag
- Nieuwe Oogst (2007). *Naheffing gevaar voor Aquapol*. Nieuwe Oogst, jaargang 3, nummer 11, 17 maart 2007
- Poppe, K. J. (2004). *Het Bedrijven-Informatienet van A tot Z*. Rapport 1.03.06. LEI, Den Haag
- RLG (Raad Landelijk Gebied) (2007). *Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid: Bedrijfstoelagen*. Publicatie 07/1, deel 1. Amersfoort
- RWI (Raad voor Werk en Inkomen) (2006). *Arbeidsmarktanalyse 2006*. Den Haag
- Schenk, S. (2006). 'Rechtsvormen van agrarisch ondernemen in Duitsland, België en Nederland: B Nederland'. In: *Agrarisch Recht*, (2006) 5, pp. 248-251
- Vogelzang, T.A., C.J.A.M. de Bont, P.B. Berentsen, C.H.G. Daatselaar, L.I. van Dellen, R.B.M. Huirne en C.J.W. Wolswinkel (2003). *Geen cent te veel; Over opties voor het verlagen van de quotumkosten in de melkveehouderij*. Rapport 2.03.18. LEI, Den Haag

Geraadpleegde internetsites:

www.agroarbo.nl

www.hetLNVloket.nl

www.toeslagrechten.nu

HOOFDSTUK 8

- Anoniem (2007). 'De AVAG-index; de index voor nieuwbouw in Nederland'. In: *Groenten & Fruit*, week 7
- Berg, van den W. (2006). *Productinfo champignons 2006*. Rapportnummer 2006/50. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- Biologica (2006). *EKO-Monitor jaarrapport 2005; cijfers en trends*. Utrecht
- Biologica (2007). *BIO-Monitor jaarrapport 2006; cijfers en trends*. Utrecht
- Bloemenveiling Aalsmeer en FloraHolland (2006). *Fusiespecial*. Naaldwijk
- Bloemenveiling Aalsmeer en FloraHolland (2007). *Nieuwsbrief fusie*. Naaldwijk
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) (2007a). *Oogstramingen groenten*. Statistieken, via website www.cbs.nl
- CBS (2007b). *Bouwvergunningen verleend: nieuwbouw soort gebouw*. Statistieken, via website www.cbs.nl
- Cogen (2006). *Nieuwsbrief warmte/kracht in de glastuinbouw*. Driebergen, uitgave 2.
- Frugi Venta (2006). *Cijfers over de bedrijfstak groothandel verse groenten en fruit. Bijlage bij jaarverslag 2005*. Den Haag
- Galen, van Michiel, Suzanne Pegge en Nico de Groot (2006). *Exportdaling bloemen, tomaten en paprika naar VS en Japan. Structurele trend of tijdelijke dip?* Interne nota. LEI, Den Haag
- Galen, van Michiel, Anita van der Knijff en Jan van der Lugt (2007). 'Kleine bedrijven hebben weinig vertrouwen in de toekomst van het bedrijf'. In: *Agri-monitor*, jaargang 13, nummer 1, februari 2007. LEI, Den Haag
- Hamstra, Geert en Marly Oosterwijk (2006). *Marktmonitor 2006 Nederland; snijbloemen en kamerplanten*. PT 2006-46. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- HBAG (Hoofdbedrijfschap Agrarische Groothandel) (2007a). *Kengetallen 2006*. HBAG Bloemen en Planten, Aalsmeer
- HBAG (2007b). *Exportwaarde bloemen en planten klimt 3,3% tot € 5,2 miljard*. *Exportbericht 12 januari 2007*. Via website www.hbagbloemen.nl
- KvK (Kamer van Koophandel Nederland) (2006). *Het bedrijfsleven in Nederland 2006. Rapport Enquête Regionale BedrijfsOntwikkeling*. Den Haag
- NMa (Nederlandse Mededingingsautoriteit) (2007). *NMa gaat fusie bloemenveilingen nader onderzoeken*. Persbericht 20-2-2007, via www.nmanet.nl
- PT (Productschap Tuinbouw) (2007). *Export van verse groenten en vers fruit 2006, per product, per land*. Statistieken, via www.tuinbouw.nl
- Rabobank (2007). *Mondelinge informatie*. Utrecht
- Slagboom Ed en Wilco van den Berg (2007). *Marktmonitor verse groenten en fruit Nederland 2006; van teelt tot consument*. PT 2007-08. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- VGB (Vereniging van Groothandelaren in Bloemkwekerijproducten) (2006a). *Veilingfusie moet tot forse kostenbesparing voor handel leiden*. Nieuwsbericht 26 oktober 2006, via website www.vgb.nl
- VGB (2006b). *Groothandel ziet geen voordelen in fusie bloemenveilingen*. Nieuwsbericht 8 december 2006, via website www.vgb.nl
- VBN (Vereniging van Bloemenveilingen in Nederland) (2007a). *Jaaromzet bloemenveilingen 5,2% hoger*. Omzetbericht 4 januari 2007, via website www.vbn.nl
- VBN (2007b). *Statistiekboek 2006*. Leiden

HOOFDSTUK 9

- Biologica (2007). *BIO-Monitor jaarrapport 2006; cijfers en trends*. Utrecht
- Bont, C.J.A.M. de en A. van der Knijff (2006). *Actuele ontwikkelingen van bedrijfsresultaten en inkomens in 2006*. Rapport 1.06.04. LEI, Den Haag
- Hamstra, G. (2006). *Consumentenaankopen tuinplanten Nederland, een overzicht van de consumentenmarkt in 2005*. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer.
- KAVB (Koninklijke Algemeene Vereeniging voor Bloembollencultuur) (2007). *Activiteitenverslag 2006*. Hillegom.
- Maas, F. en P. van Arkel (2007). 'Teelt van Elstar onder hagelnetten goed mogelijk in Zuid-Limburg'. In: *Fruitteelt* 97 (2007) 4:12-13.
- Rabobank (2007). *Mondelinge informatie*. Utrecht
- Salm, Peter van der (2006a). *Product-info appel 2005/2006*. PT 2006-76. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- Salm, Peter van der (2006b). *Product-info peer 2005/2006*. PT 2006-84. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- Slagboom, Ed en Wilco van den Berg (2007). *Marktmonitor verse groenten en fruit Nederland 2006; van teelt tot consument*. PT 2007-08. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- Wilms, G. (2005). *Ontwikkelingen en kansen in de boomkwekerij*. ZLTO, Tilburg.

Geraadpleegde internetsites:

www.cbs.nl (statline) maart 2007

www.HBAG.nl , maart 2007

www.tuinbouw.nl , (PT/KCB cijfers) maart 2007

HOOFDSTUK 10

- Biologica (2007). *BIO-Monitor jaarrapport 2006; cijfers en trends*. Utrecht
- Berkhout, P. en S. van Berkum (2005). *Hervorming suikermarktordening. Gevolgen voor de suikerproducent.en, de suikerverwerkers en de (sucro)chemische industrie*. Rapport 6.05.15. LEI, Den Haag
- Galen, van M., A. van der Knijff en J. van der Lugt (2007). 'Kleine bedrijven hebben weinig vertrouwen in de toekomst van het bedrijf'. In: *Agri-monitor*, jaargang 13, nummer 1, februari 2007. LEI, Den Haag
- Janssens, S.R.M., A. Netjes, C.N. Verdouw (2006). *Visie op de aardappelkolom*. Rapport 228. Wetenschapswinkel Wageningen UR en LEI Den Haag.
- Meer, van der, R.W., M.A.P.M. van Asseldonk en H.A.P. van der Meulen (2007). *Klimaat voor verzekeren? Oogstschadeverzekering in de akkerbouw*. Rapport 6.07.03. LEI, Den Haag
- KCB (2007). *Export van verse groenten en vers fruit 2006*. Rapport 2007-03. KCB, Den Haag

Geraadpleegde internetsites:

www.irs.nl, maart 2007

www.nao.nl, maart 2006

HOOFDSTUK 11

- Luesink, Harry (2005). 'Meer bewegingsvrijheid voor dieren'. In: *Agri-Monitor*, juni 2005. LEI, Den Haag
- Blokland, Pieter Willem (2007). 'Kostprijs van melk: uitkomsten 2005 en methodewijziging'. In: *Agri-Monitor*, februari 2007. LEI, Den Haag

HOOFDSTUK 12

- FEFAC (Fédération Européenne des Fabricants d'Aliments Composés) (maart 2007). *Compound feed production*. Via website www.fefac.org.
- LVN (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2007). *Brief aan de Tweede kamer inzake Verslag Landbouw- en Visserijraad*, dd. 11 mei 2007. Den Haag
- Luesink, H. (2005). 'Meer bewegingsvrijheid voor dieren'. In: *Agrimonitor*, juni 2005. LEI, Den Haag
- OPNV (Overleggroep Producenten Natte Veevoerders) (maart 2007). Ledenlijst. Via website www.opnv.nl.
- PD (Productschap Diervoeder) (2003). *Mengvoederenquête 2000*. Den Haag
- PD (2004). *Mengvoederenquête 2001*. Den Haag
- PD (2005). *Mengvoederenquête 2002 en 2003*. Den Haag
- PD (2007). *Mengvoederenquête 2004*. Den Haag
- PVE (Productschappen voor Vee, Vlees en Eieren) (2003). *Vee, vlees en eieren in cijfers 2003*. Zoetermeer
- PVE (2004). *Vee, vlees en eieren in cijfers 2004*. Zoetermeer
- PVE (2005). *Vee, vlees en eieren in cijfers 2005*. Zoetermeer
- PVE (2006). *Vee, vlees en eieren in cijfers 2006*. Zoetermeer
- PVE (2006). *Vee, vlees en eieren in Nederland 2006*. Zoetermeer
- PVE (2007). *Vee, vlees en eieren in Nederland 2007*. Zoetermeer
- PVE (2007). *De Nederlandse vee-, vlees- en eiersector in cijfers: Het jaar 2006 voorlopig*. Zoetermeer
- PVE (maart 2007). *Verzorgingsbalansen*. Via www.pve.nl.

Begripsomschrijvingen

Onderstaand overzicht geeft een beschrijving van de in het rapport gehanteerde begrippen omtrent de bedrijfsresultaten en inkomens. De kengetallen die zijn toegepast bij het weergeven van de resultaten van de primaire bedrijven (per bedrijfstype) sluiten aan bij de in 2001 gewijzigde methoden en begrippen in het Informatienet van het LEI. Een uitzondering vormen de resultaten in de hoofdstukken 7 (totaal land- en tuinbouw) en 9 (opengrondstuinbouw), waarin de cijfers mede zijn gebaseerd op fiscale gegevens van bedrijven. De vernieuwingen in het Informatienet zijn beschreven in Het Bedrijven-Informatienet van A tot Z (Poppe, et al., 2004, zie ook www.lei.wur.nl).

Ook na het afronden van een boekjaar en publicatie van deze gegevens kunnen nog wijzigingen optreden in de resultaten van groepen van bedrijven, vanwege bijvoorbeeld facturen die pas binnenkomen nadat het jaar is afgesloten of het heel laat toekennen van schadevergoedingen. Daardoor kunnen de resultaten van de 'definitieve jaren' afwijken van eerder gepubliceerde resultaten. In BINternet op de LEI-internetsite zijn de meest actuele gegevens opgenomen. Die resultaten kunnen dus ook al enigszins afwijken van de uitkomsten die in dit rapport zijn vermeld.

BEREKENDE KOSTEN ARBEID EN VERMOGEN

Voor de ingezette arbeid van de ondernemer(s) en gezinsleden worden kosten op basis van cao-uurlonen (inclusief werkgeverslasten) in rekening gebracht. Voor het vermogen wordt per bedrijf een vermogenskostenvoet (rentepercentage) berekend, gebaseerd op de werkelijk betaalde rente over het vreemd vermogen en het rendement van staatsobligaties vermeerderd met een risico-opslag over het eigen vermogen. Deze vermogenskostenvoet wordt rechtstreeks toegepast op de gemiddelde balanswaarde van biologische en monetaire activa. Voor de andere activa (behalve grond) wordt deze vermogenskostenvoet gecorrigeerd met de inflatie. Voor grond wordt bovendien 2 procentpunten extra in mindering gebracht, wat overeen komt met het langjarige verschil tussen inflatie en grondprijsontwikkeling. Als minimumrentepercentage is 0,5% aangehouden.

BESPARINGEN

De besparingen van een bedrijf zijn het saldo van het inkomen uit bedrijf vermeerderd met inkomen van buiten het bedrijf minus persoonlijke belastingen en gezinsbestedingen.

BETAALDE KOSTEN EN AFSCHRIJVINGEN

Onder de betaalde kosten worden naast de kosten voor de in de productie aangewende goederen, bijvoorbeeld brandstof en veevoer, en diensten, bijvoorbeeld voor diergezondheid, ook de betaalde lonen, rente en pacht meegenomen. Voorts worden afschrijvingen in rekening gebracht, evenwel niet op productierechten zoals melkquota. Er wordt degressief afgeschreven van de nieuwwaarde, zodanig dat op de helft van de verwachte economische levensduur tweederde is afgeschreven.

BRUTO-PRODUCTIVITEIT

De brutoproductiviteit is de verhouding tussen de hoeveelheden geproduceerde producten en gebruikte productiemiddelen. De productiviteitsontwikkeling wordt door tal van factoren bepaald, zoals kwalitatief betere productiemiddelen (zaaizaad, machines), het weer en operationele beslissingen op het bedrijf.

BRUTOPRODUCTIEWAARDE

De opbrengstwaarde van de producten, inclusief bijproducten en de aan het product verbonden subsidies, zoals EU-premies per dier en per hectare.

BUITENGEWONE BATEN EN LASTEN

Dit betreft onder meer de boekverschillen die gerealiseerd worden bij verkoop van activa, incidentele schade-uitkeringen en verrekening van terugontvangen of te betalen BTW. Deze post heeft per bedrijf per jaar een vrij incidenteel karakter en wordt daarom buiten het inkomen uit normale bedrijfsvoering gehouden.

FACTORKOSTEN

De factorkosten zijn de kosten (beloningsaanspraken) van de productiefactor arbeid en van vermogen vastgelegd in grond, gebouwen en overige kapitaalgoederen. Voor gezinsarbeid ('eigen arbeid') en eigen vermogen worden normatieve beloningen berekend. In de factorkosten is geen vergoeding begrepen voor bedrijfsleiding.

GEZINSINKOMEN UIT BEDRIJF

Het gezinsinkomen uit bedrijf resulteert uit de bedrijfswinst uit normale bedrijfsvoering en de buitengewone baten en lasten. Het geeft weer welk bedrag op jaarbasis als inkomen voor het gezin resteert vanuit de bedrijfsactiviteiten (schema 1).

IMMATERIËLE ACTIVA EN VOORZIENINGEN

Immateriële activa zijn met name van de overheid verkregen productierechten. Incidenteel komen daarnaast ook kwekersrechten voor. Conform de aanbeveling van

het International Accounting Standard Committee in IAS41 worden deze quota gewaardeerd tegen de geldende marktprijs op de balansdatum. Dat geldt ook voor de quota die indertijd om niet zijn verkregen. Bij verkoop van die quota zal over de opbrengsten daarvan belasting moeten worden betaald. Dat betekent dat er op de quota een latente belastingverplichting rust.

INFORMATIENET

Het Informatienet van het LEI is gebaseerd op een steekproef uit de land- en tuinbouwbedrijven in Nederland, die tot doel heeft een representatief beeld te geven van de bedrijfsuitkomsten en de financiële positie, evenals van de factoren die hierop van invloed zijn. Vertrekpunt voor de steekproef is de jaarlijkse CBS-Landbouwtelling waarin alle land- en tuinbouwbedrijven met een omvang van 3 nge of meer zijn opgenomen. Vanaf 2001 is het waarnemingsveld van het Informatienet aangepast naar bedrijven met een omvang vanaf 16 tot 1.200 nge (Europese grootte-eenheden), zodat nu ongeveer 65.000 land- en tuinbouwbedrijven worden gerepresenteerd.

KASSTROOM UIT EIGEN MIDDELEN

De intern beschikbaar gekomen middelen (saldo van ontvangsten en uitgaven) die samenhangen met de operationele activiteiten van het bedrijf en het gezin gedurende het kalenderjaar, vermeerderd met het saldo van de financiële vaste activa.

KASSTROOM, NA FINANCIERINGSACTIVITEITEN

De kasstroom uit eigen middelen vermeerderd met de nieuw opgenomen leningen minus aflossingen.

MVO- EN EU-BEDRIJVEN

De gegevensverzameling en -vastlegging vinden niet op alle steekproefbedrijven op hetzelfde niveau plaats. Het grootste deel van de bedrijven wordt zeer gedetailleerd uitgewerkt, inclusief een breed scala aan technische en milieuaspecten. Dit zijn de zogenaamde MVO-bedrijven. Daarnaast worden ook bedrijven uitgewerkt als 'EU-bedrijf'. Van die bedrijven worden alleen de gegevens vastgelegd die aan de EU moeten worden aangeleverd.

NEDERLANDSE GROOTTE-EENHEID (NGE)

De nge is een maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven. De nge is gebaseerd op de bruto standaardsaldi per diersoort en per hectare gewas. De bruto standaard saldi (bss) worden berekend door de opbrengsten met bepaalde bijbehorende specifieke kosten te verminderen. De bss wordt in het kader van de EU typologie elke twee jaar herzien en is uitgedrukt in euro (lopende prijzen). Om praktische

redenen wordt de bedrijfsomvang niet in bss uitgedrukt maar in nge.

De nge wordt bij een herziening zodanig aangepast dat de gemiddelde reële ontwikkeling van het saldo van Nederlandse landbouwbedrijven wordt weergegeven. In de kalenderjaren 2003 en 2004 is gerekend met het bss- en ngeniveau van 2000, in kalenderjaar 2005 en 2006 met niveau 2002. Een nge is bij dat laatstgenoemde prijsniveau gelijk aan een bruto standaard saldo van 1.400 euro. Een herziening van het prijsniveau kan leiden tot verschuivingen van bedrijven tussen grootteklassen en bedrijfstypen. Enkele voorbeelden van nge-normen: 1 ha wintertarwe = 0,843 nge, 1 ha suikerbieten = 1,76 nge, 1 melkkoe = 1,21 nge, 1 fokzeug = 0,254 nge, 1 ha cherrytomaten = 225 nge, 1 ha rozen = 277,9 nge. Meer informatie over de normen en over berekeningen met de nge is beschikbaar op www.lei.wur.nl.

NETTO TOEGEVOEGDE WAARDE (SECTORINKOMEN)

De netto toegevoegde waarde is de opbrengstwaarde van de productie minus de non-factorkosten.

NON-FACTORKOSTEN

Non-factorkosten zijn kosten van grondstoffen en diensten betrokken van andere sectoren, die in het productieproces zijn aangewend (inclusief afschrijvingen).

OPBRENGSTEN

De opbrengsten betreffen de verkoop van gewassen, dieren en veehouderijproducten (melk, eieren e.d.), rekening houdend met voorraadverschillen, en de verandering van de balanswaarde van biologische activa (vee en gewassen). Bij dalende prijzen kan deze balanswaarde afnemen. Daarnaast worden ook de inkomsten uit toeslagen (EU premies), werk voor derden en andere opbrengsten van het bedrijf meegerekend. Hierbij wordt uitgegaan van de werkelijke BTW-situatie van het bedrijf.

OPBRENGSTEN-KOSTENVERHOUDING (RENTABILITEIT)

Het totaal van de opbrengsten die per 100 euro kosten wordt gerealiseerd. De kosten zijn inclusief berekende kosten voor de inzet van gezinsarbeid en eigen vermogen. Wanneer de totale kosten niet volledig door de opbrengsten worden goed gemaakt resulteert een cijfer beneden 100. Zijn de opbrengsten hoger dan de kosten dan is de rentabiliteit meer dan 100.

PRIVÉ-GEGEVENS

Niet alle steekproefbedrijven zijn bereid om hun privé-gegevens beschikbaar te stellen. Die bedrijven blijven daarom in de groepsgegevens van betreffende kengetallen

buiten beschouwing. Het gaat daarbij om kengetallen als inkomsten buiten bedrijf, gezinsbestedingen en besparingen. De staat van herkomst en besteding van middelen (schema 2) wordt alleen gegeven van groepen met bedrijven waarvan ook het privé-deel bekend is, waardoor kengetallen af kunnen wijken van die van de gehele groep steekproefbedrijven.

PRODUCTIEWAARDE

De productiewaarde is de waarde van de goederen en diensten die in het productieproces zijn voortgebracht.

RUILVOET

De ruilvoet is de verhouding tussen de prijzen van de producten (bij gelijke kwaliteit) en die van de productiemiddelen (inclusief eigen arbeid).

SPECIALISATIE

Een bedrijf is gespecialiseerd als twee derde van de productie (in nge) uit één bedrijfstak komt.

TOEGEVOEGDE WAARDE

Het inkomen dat in het productieproces wordt gevormd. Het kan worden berekend als het verschil tussen de productiewaarde en het intermediair verbruik. Het is daarmee gelijk aan het inkomen dat beschikbaar is voor de beloning van de betrokken productiefactoren. Kan worden gewaardeerd tegen marktprijzen of factorkosten en kan bruto of netto (minus afschrijvingen) zijn.

TOTALE KOSTEN

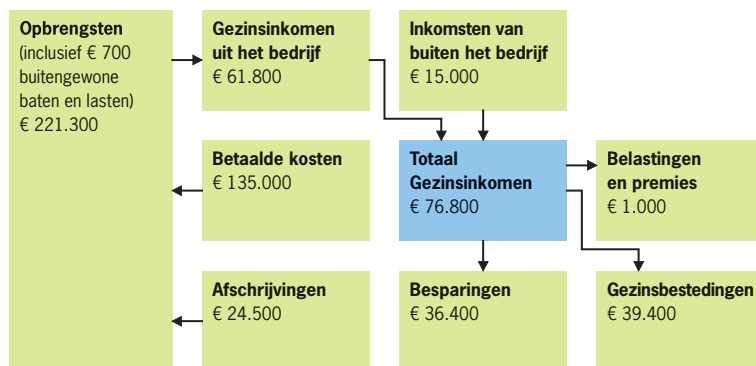
De totale kosten van het bedrijf bestaan uit de betaalde kosten (exclusief betaalde rente), afschrijvingen en de berekende kosten voor eigen arbeid en totaal vermogen. Een beloning voor bedrijfsleiding is niet in de kosten opgenomen.

TOTAAL GEZINSINKOMEN

Gezinsinkomen uit bedrijf plus het inkomen van buiten het bedrijf van de ondernemer(s) en hun partner(s). Tot het inkomen van buiten het bedrijf behoren vergoedingen voor arbeid buiten het bedrijf, uitkeringen sociale verzekeringen en opbrengsten van vermogen buiten het bedrijf (inclusief koersverschillen). Het inkomen van buiten het bedrijf wordt alleen meegenomen van de ondernemer(s) en hun partner(s) en dus niet van andere gezinsleden.

Schema 1

Inkomensvorming van het gemiddelde melkveebedrijf (2005) ^a

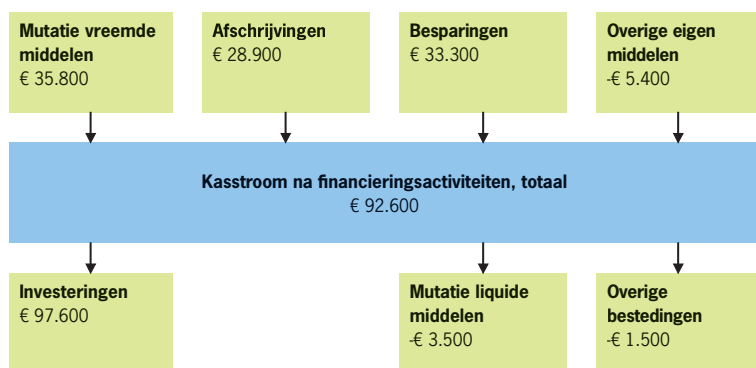

a gebaseerd op alle bedrijven met MVO-verslag

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Schema 2

Herkomst en besteding van financieringsmiddelen op het gemiddelde melkveebedrijf, 2005 ^a

a gebaseerd op de bedrijven met MVO-verslag, waarvan ook alle prive-gegevens zijn vastgelegd

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Medewerkers

HOOFDSTUK 1.

Economische en politieke ontwikkelingen

Thom Achterbosch (coördinatie en redactie), Pim Roza

HOOFDSTUK 2.

Landbouw en voedsel in de wereld

Ton de Kleijn (coördinatie en redactie), Thom Achterbosch, Petra Berkhout,
Hans Dagevos, Henk Kelholt, Pim Roza, Huib Silvis

HOOFDSTUK 3.

Landbouw in de EU

Ida Terluin (coördinatie en redactie), Thom Achterbosch, Petra Berkhout,
Siemen van Berkum, Henk Kelholt, Ton de Kleijn, Pim Roza

HOOFDSTUK 4.

De Nederlandse agrosector

Bram Pronk (coördinatie en redactie), Derek Eaton, Henk Kelholt, Myrna van Leeuwen,
Jo Wijnands

HOOFDSTUK 5.

Landelijk gebied

Martien Voskuilen (coördinatie en redactie), Petra Berkhout, Karel van Bommel, Kees
de Bont, Janneke van Dijk, Anita van der Knijff, Piet Rijk, Marc Ruijs

HOOFDSTUK 6.

Landbouw en milieu

Cees van Bruchem (coördinatie en redactie), met dank aan Harry Luesink en Marga
Hoogeveen

HOOFDSTUK 7.

Primaire land- en tuinbouw

Martien Voskuilen (coördinatie en redactie), Kees de Bont, Walter van Everdingen, Roel Jongeneel, Ton de Kleijn, Jan Luijt, Harold van der Meulen, Piet Rijk, Gabe Venema

HOOFDSTUK 8.

Glastuinbouw en paddestoelenteelt

Anita van der Knijff (coördinatie en redactie), Walter van Everdingen, Jeroen Hammerstein, Jakob Jager, Myrna van Leeuwen, Jan van der Lugt, Harold van der Meulen

HOOFDSTUK 9.

Opengrondstuinbouw

Harold van der Meulen (coördinatie en redactie), Johan Bremmer, Walter van Everdingen, Jeroen Hammerstein, Myrna van Leeuwen, Jan van der Lugt, Christiaan Reijnders, Rob Stokkers

HOOFDSTUK 10.

Akkerbouw

Harold van der Meulen (coördinatie en redactie), Jan Bolhuis, Walter van Everdingen, Jakob Jager, Myrna van Leeuwen, Jan van der Lugt, Ruud van der Meer

HOOFDSTUK 11.

Grondgebonden veehouderij

Walter van Everdingen (coördinatie en redactie), Pieter Willem Blokland, Jan Bolhuis, Jakob Jager, Myrna van Leeuwen, Jan van der Lugt, Eric ten Pierick

HOOFDSTUK 12.

Intensieve veehouderij

Eric ten Pierick (coördinatie en redactie), Pieter Willem Blokland, Jan Bolhuis, Walter van Everdingen, Myrna van Leeuwen, Jan van der Lugt, Arjan Wisman

Het LEI ontwikkelt voor overheden en bedrijfsleven economische kennis op het gebied van voedsel, landbouw en groene ruimte. Met onafhankelijk onderzoek biedt het zijn afnemers houvast voor maatschappelijk en strategisch verantwoorde beleidskeuzes.

Het LEI is een onderdeel van Wageningen Universiteit en Researchcentrum. Daarbinnen vormt het samen met het Departement Maatschappijwetenschappen de Social Sciences Group.

Meer informatie: www.lei.wur.nl

